28

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE. SECTION HISTORIQUE. VOL. XXXVI
L'UKRAINE DE XVIII SIÉCLE. ETUDES PAR I. DJYDJORA

(С2) 1
Д 41

ІВАН ДЖИДЖОРА

см. 1934р.

УКРАЇНА

В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ВІКУ.

РОЗВІДКИ І ЗАМІТКИ

з передмовою акад. М. ГРУШЕВСЬКОГО

КИІВ—1930

9(С2)1
Д41

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ.
ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE. SECTION HISTORIQUE. vol. XXXVI.
L'UKRAINE DE XVIII SIECLE ETUDES PAR J. DJYDJORA.

ІВАН ДЖИДЖОРА

УКРАЇНА
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ВІКУ.

РОЗВІДКИ І ЗАМІТКИ.

З передмовою акад. М. ГРУШЕВСЬКОГО.

299891

10
Р Державна історична БІБЛІОТЕКА УРСР 03
2020

КИЇВ — 1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Дозволяется випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. О. Корчак-Чепурківський.

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ-Друк“.
1-ша фото-літо-друкарня,
Київ, Сінний майдан, 14.
Зам. № 365. $10^3/_4$ др. арк.
Тир. 3500.

ІВАН ДЖИДЖОРА

Передмова.

В дослідженню історії Гетьманщини займають поважніше місце праці покійного Івана Джиджори, невважаючи, що це були праці молодого, початкуючого історика, і він мав змогу працювати над сею темою всього кілька літ.

І тепер—потім як увага істориків перенеслася з старших століть на останні,—Гетьманщина більше досліджується в сфері економіки і соціяльних відносин; праць з політичної історії Гетьманщини дуже небагато й тепер. А двадцять пять літ тому, коли брався до своїх студій небіжчик—було й того менше. Се були головно праці Лазаревського, Єфименкової, Мякотина, розвідка ак. Слабченка про «малоросійський полк» вийшла вже пізніш. Політичне життя Гетьманщини сливе не розроблялось, і се стояло в безпосереднім звязку з загальними умовами українського життя в колишній Росії, що відбивались і на характері й напрямках української наукової праці.

Українське життя було придавлене. Підозріливим наглядом окружені були всі прояви його активности—чи то в сфері громадській, чи культурній. Офіціяльно признавалось за догму, що українське життя, влившися в «загально-руське» життя імперії, стихійно розпускається і асімілюється ним, не шукаючи собі ніяких спеціяльних проявів, і тільки ріжні «мрійники», кабінетні антиквари силкуються з останків пережитого минулого сотворити якусь видимість національного життя, штучно оживити і прищепити народнім масам. Всі заходи адміністрації були звернені на се, щоб з одної сторони—перетяти всякі звязки між сими інтелігентськими гуртками і масами, з другого боку—задавити сю творчу, конструкційну роботу над оживленнєм української традиції, над відтворенням того, що могло би піднести активність українського життя, його тонус. До таких оживлюючих, тонічних моментів належала історія ліквідації політичного українського життя російським урядом і боротьба українського громадянства з сею ліквідаційною політикою. Се був оден з заборонених, або рішучо несприятливих для занять моментів української історії. Поскільки заняття істориків, були звернені на розвінчаннє і засудження клясової політики інтелігентських верств Гетьманщини,—ся робота з становища урядової програми могла вважатися навіть корисною. Але вона представляла однобічно ролю сих інтелігентських верств і не давала повного уявлення про рухові сили українського життя

того часу. На се вказували в своїх критичних оцінках праць Лазаревського, акад. Багалій, Василенко, проф. Лучицький—але вони не розвинули своїх гадок на історичнім матеріялі, не перетворили їх в історії тих політичних і культурних сторін українського життя, що лишалося неосвітленим в роботі школи Лазаревського. Пок. Джиджкора — тоді ще зовсім молодий науковий робітник, що ледви тільки сходив з університетської лавки, взяв своїм завданням освітити історію ліквідації державного життя Козацької України—централістичну політику російського уряду—в звязку з економікою, ліквідацію політичних прав України в звязку з змаганнями російської буржуазії зробити Україну ареною російського капіталу. З другої сторони — доповнити економічну роботу української старшини над утворенням своєї привілєгійованої верстви історією її політичної боротьби, котрою вона силкувалась захистити свою політичну окремішність—«права Малої Росії».

Се дійсно було чергове наукове завдання. Коли в середині XIX в. Тарас Шевченко підніс свій обурений голос против ідеалізації малоросійського дворянства, фабрикації з нього українських героїв під історичні шабльони, з тих огненних протестів против такої фальсифікації минулого зродилася соціяльна критика Гетьманщини, переведена Лазаревським, Єфименковою й ин. в другій половині XIX віку. В початках XX століття ся робота мусіла вважатися в головних рисах пророблено́ю, щоб образ минулого не став одностороннім в противний бік, він вимагав свого доповнення в сфері культурній і політичній. Але взятись до політичної історії Гетьманщини було не легко. Її боротьба з централістичним ліквідаційним змаганням російського уряду як я вже сказав—се була тема в обставинах українського життя початків кінця XIX і навіть початків XX століття — не легка, навіть небезпечна, а без відповідного освітлення, і навіть підчеркнення сеї сторони політична історія XVIII віку вийшла б теж однобічною. І от те що не знаходило охотника в Україні Російській, знаходить свого пильного і завзятого робітника в молодім галицькім історику.

Така була діалєктика життя. Під гнітом царського режіму українська культура в ширшім розумінню була вигнана з вищої школи. Історії України як цілости не було, наукових організаційних центрів, які могли б подбати про систематичне розроблення історії України, заповнення її прогалин, випростувати однобічности—в Рос. Україні не існувало. Тому се спадало на Галичину, що в той час була ще осередком творчої української праці; зокрема падало на її Наукове Товариство ім. Шевченка, в сфері історії—на його Історичну Секцію. В сих обставинах знаходить собі пояснення праця пок. Джиджори над сею темою. Весною 1905 р.— коли ще не передчувалась можливість організувати «Українське Наукове Товариство» в Київі, що з'явилося тут 2 роки пізніше, львівське «Наукове Товариство ім. Шевченка» на мою пропозицію ухвалило уділити з своїх небогатих коштів деякі засоби на систематичне збирання нового документального матеріялу для козацької доби; робота була розділена

на хронологічні сеґменти, і часи між Мазепою і Розумовським — перший ліквідаційний період, розділений короткою передишкою часів Апостола,—припали на долю покійного Джиджори, що вже перед тим, в моїм університетськім семінарі займався сею добою. Се визначило напрям всеї дальшої наукової праці покійного, котрій він віддавсь з усім запалом своєї глибокої, небуденної натури.

Рідка і визначна була се людина.

Уродився Іван Джиджора 9 лютого 1880 року в сім'ї бідного селянина Миколая Джиджори, в селі Заставцях, Підгаєцького повіту, на Галицькім Поділлі. Рано стратив батька і виростав під рукою матери—розумної й енергійної господині. Звернувши на себе увагу своїми здібностями в школі, він по її скінченню був заходами громади уміщений в школі українських ченців-василян в Бучачі, що тоді перетворювалася на державну гімназію. Блискучо її скінчивши дістав невеличку стипендію від міста Бучача до університету. Записався на т. зв. філософський факультет (що відповідав історично-філологічному і фізично-математичному факультетові російської схеми) і став працювати в історичній групі, головно моїм семінарі української історії. Виявляв широкі історичні і політичні інтереси, пильно студіював історію всесвітню, брав живу участь в політичнім життю, захоплювався наростанням політичної опозиції і революційних сил підчас російсько-японської війни, українським рухом—на котрий починало орієнтуватися все, що було живішого і поступовішого в тодішній Галичині. Діставши семінарійне завдання—простудіювати нововидані акти вищих російських установ після смерти Петра: що вони дають для освітлення російської політики супроти України в роках 1726—1737 (сим роком кінчився тоді останній виданий том паперів російського кабінету міністрів), Джиджора з рідкою пильністю і увагою проробив сю роботу (14 великих томів актів), і ся перша його робота була настільки грунтовна, так методично і талановито була зроблена, що її надруковано в Записках Наукового Товариства ім. Шевченка, в 5 книжці 1903 року.

Ся чимала праця—перша наукова, друкована праця, 40 сторін друку «Записок», давала настільки похвальне свідоцтво здібностям молодого історика, що я радо пішов—скільки міг—на зустріч його бажанням пуститися на наукову дорогу, а не на звичайну утерту хлібну стежку гімназіяльного учителя. Покійний дістав маленьку платню як помічник бібліотекаря в Науковім тов. ім. Шевченка і енергійно продовжував свою наукову роботу.

В р. 1904 з'явилась його стаття з приводу нового тому «Бумаг кабинета министров», під заголовком «Україна в першій половині 1738 року» (Записки т. 69, ст. 14), і незвичайно детальний, з чисто бенедиктинською мікроскопічністю проробленний огляд «Источников до історіи Запорожских Козаков», ак. Еварницького (Записки т. 67).

В наступнім році широкий огляд праць Ол. Я. Єфименкової «З новішої української історіографії» (Записки Товариства ім. Шевченка т. 76).

В 1906 році — велика студія: «Реформи Малоросійської Колегії в рр. 1722—31 (в «Ювилейнім збірнику» присвяченім мені).

В наступнім році Джиджора з кількома иншими молодими галицькими ученими і літератами виїхав до Київа, щоб помогти в редакційній роботі, звязаній з перенесенням до Київа редакції «Літературно-Наукового Вістника» організації Київського Наукового Товариства, Відділу книгарні Наукового Товариства Шевченка і т. под. Він працював у Київі з перервами кілька літ, приймаючи дуже живу участь в українськім життю Київа, в сих незабутніх роках першого українського розкріпачення,—виступав проповідником української одности, широкого єднання Рос. України з Галичиною, противником галичанофобії, так як в Галичині виступав против галицької виключности. Одночасно працював також науково—в московських архівах, кілька разів діставши туди відрядження від Наукового Товариства ім. Шевченка. Скупі були сі відрядження, бо Товариство ім. Шевченка не розпоряджало для сього достатніми фондами, небіжчикові приходилося працювати в трудних матеріяльних обставинах, але він працював енергійно, запопадливо і приготовив до друку велику збірку документів з по-Мазепиних часів.

З сих своїх архівальних занять він опублікував зпочатку, в 1908 році цінне звідомлення під з. «Матеріалы Московського Архива Міністерства Юстиції» (Записки Н. тов. Шевченка т. 86). В наступних роках 1909—1910 виготовив свою головну працю: «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.»; вона почала друкуватися в «Записках» в 1910 р. і потім з перервами виходила протягом цілого майже 1911 року (т. 98, 101, 103, 105), і з сим роком вийшла окремою відбиткою (143 стор.). Покійний подав її як докторську дісертацію львівському університетові і блискучо поздавав докторські кольоквії: львівський філософський факультет був в тих роках дуже вибагливий, і ся підготовка забрала покійному багато часу, так, що за сі роки він випустив тільки невелику розвідку: «До історії Генеральної Військової Канцелярії» (Записки т. 107—1912, кн. I). Заразом обробляв до друку свою збірку актів, яка на жаль доценту згинула потім у воєнній бурі (не міг я навіть вияснити—чи в Тов. Шевченка, чи на руках у небіжчика). А поруч того брав також діяльну участь в галицькім політичнім життю, різко виступаючи против опортунізму і реакційних потягів просвітної, національно-демократичної партії (пізніших ундівців), що тоді переводила нову угоду з польською буржуазією.

В сій науковій і громадській роботі заскочила небіжчика імперіялістична війна, котрої жертвою доля судила йому впасти. Проголошення війни застало його в ріднім селі, на вакаціях; зіставшися на місці, він опинився в сфері російської окупації і перебув її цілу в своїй рідній околиці, віддавши їй незабутні послуги в сих трудних часах. Добре знаючи російську мову, обзнайомлений з російськими порядками за часи свого життя в Київі і Москві, він старався яко мога охоронити місцеву людність від реквізіцій, арештів, заслань, від грабунків козаків і наду-

жить поліції, і діяльність його на сім полі, як згадують місцеві люди, була дуже корисна і цінна—хоч часами йому й самому, в обороні инших, доводилося сідати під московський арешт. Але тяжче було ще далі. З тим як російське військо опорожнило сю околицю, Джиджорі прийшлося ставитися до австрійського війська, і в 1916 р. його посилають до Люблина як військового урядника при окружній команді—референтом торгово-промислових справ. Тут пробув він до розпаду Австрії; здоров'я його—вже й перед тим дуже не мудре (він мав слабі легені, мабуть по батьку, і вже перед тим западав на грудну хворобу)—в сім часі погіршалося значно. Проголошення Західнє-Української республіки звільнило його з військових обов'язків супроти Австрії—але покликало на службу сій короткотривалій українській революційній державній організації. Його призначено військовим комендантом в Раві Руській, і він не вважаючи на лихий стан здоровля весь віддається новим обов'язкам. Але грудна хороба набирала катастрофічного стану, і кінець кінцем змусила його зріктися праці й вернутися до дому на поратунок. Та ратуватися в тім часі в ріднім селі було трудно—не вважаючи на всі старання родини; не було ні ліків, ні можливости виїхати на краще підсоння, і покійний загибав. Я в тім часі, виїхавши за кордон, робив розпачливі зусилля, щоб його видобути на захід, до Праги—але мої телеграми прийшли вже за кілька день до його смерти. Джиджора помер у своїм ріднім селі 22 квітня 1919 року, на сороковім році життя—не довершивши своєї наукової праці, не мавши змоги ступити в ряди робітників Нової України.

Збірка його наукових розвідок виходить як вінець на його могилу від нашої Історичної Секції, в організації праці котрої брав він діяльну участь. Се вираз нашої вдячности покійному і вираз глибокого смутку від сеї утрати—в п'ятдесятліття народин, що кінчиться в лютім сього року.

Се була дійсно тяжка утрата. Небіжчик мав дані на визначного громадського діяча, політика і організатора, і на ученого дослідника високої марки. Як людина визначався чесним і витривалим характером, живим громадським інстинктом, широким світоглядом і об'єктивністю. Як дослідник—виявляв гарне методичне виконання, здібности до ширшого синтезу—і заразом темперамент совісного, скрупульозного дослідника. Працював не швидко—що почасти поясняється його не сильним здоров'ям, але постійно і витрівало. Він заглядав глибоко в сучасне громадське і політичне життя і в минуле, вмів досвідом і обсервацією сучасного помагати собі в орієнтації серед фактів минулого. Був патріотом в кращім розумінню слова, глибоко відданим інтересам мас, свобідним від всякої національної виключности; завсіди орієнтувався на широкі вселюдські перспективи і енергійно поборював всякий провінціялізм, «патріотизм своєї дзвіниці».

В нинішній книжці на пам'ятку йому ми зібрали його наукові студії, розложивши в порядку тем, а не часу написання. Більшу половину

книги займає його головна й найбільш загальна праця 1910 року, далі студії над фактами 1720-х рр. і огляд документального матеріялу 1730-х років. Не війшли сюди рецензії, огляди й критичні статті з приводу ріжних новин сучасної літератури—хоч деякі з них також дуже цінні і варті видання. Заслугують сього в повній мірі також політичні огляди сучасного галицького життя, друковані в Літературно-Науковому Віснику під псевдонімом Ignotus.

Сподіваюсь, що вони також діждуться видання. І що товариші-однолітки небіжчика, близькі йому люди, співробітники його праці в ріжних часах й стадіях його життя не залишать списати свої спомини про нього і поділитися ними з громадянством.

Нинішня збірка нехай буде їм пригадкою.

В січні 1930 р.

Михайло Грушевський.

Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 р.р.

Кінець XVII і перші три десятиліття XVIII в. визначаються значним розвоєм торгівлі Лівобічної України, особливо торгівлею з заграницею, головно коли по нещасливій мазепинській справі настають часи релятивного спокою. Поминаючи вже таку сприятливу для сього обставину, як свобода торгівлі з заграницею, на се склалися ще й інші причини, які так сказати, примусово викликали торговельний рух. Між ними очевидно перше місце займає той рішучий від тепер напрямок, який взяло українське господарство, а саме на кінець XVII, початок XVIII ст. припадає інтенсивний перехід до грошевого хазяйства, що досі було припинено непокоями і замішаннями в українськім життю XVII в. А сей перехід знов таки був викликаний як натуральним розвоєм стану речей, так — особливо від часів Скоропадського починаючи — і деякими сторонніми для хазяйства причинами, що тим не менше виявили сильний натиск на такий перехід. На такий рішучий поворот в сторону інтенсивного хазяйства вказує сильна погоня серед вищих верств українського суспільства за землею за часів гетьманування Скоропадського. Якіж се були причини, крім вказаного природного розвою хазяйства, які надавали йому значно більшого розмаху і сили, ніж би се випливали з стадії, в якій се господарство в данім моменті перебувало?

На нашу думку тут передовсім вплинуло нове політичне положення гетьманщини, а з тим і зміна режиму, які наступили по мазепинській катастрофі. Новий Петрів режим поруч з страшними репресіями, що посипалися на так або інакше причетних, а то й зовсім непричетних людей, і зведення української автономії до minimum'а, замкнули для українського суспільства, головно для вищих його кляс, всякі можливі дороги і способи для проявлення енергії молодої суспільности з виїмком одної можливости: устроювати (кожному зокрема й цілій «політичній» клясі) свій добробут по найкращому свойому розумінню. Старшина знов і загалом державська кляса — зрештою ті поняття майже сходяться [1] — йдучи за інстинктом самоохорони, а по друге й свідомо підчас політичної завірюхи переконавшися, що для самозбереження найбільше надійним способом служать не які б там не були права, котрих безсильність в тім напрямі показалася аж надто наглядно, а особисте матеріяльне забезпечення, — пішла вповні на зустріч змаганням російського правительства. Звідсіля, про що ми вже згадували, погоня за земельною власністю — погоня, котрій на зустріч ласкаво йшло й російське й місцеве правительство. Петро зараз по мазепинській катастрофі гойною рукою роздавав направо і наліво не тільки цілі села, а й волості, в яких не раз було по сто і більше сіл і присілків (напр., По-

[1] В. Барвинский, Крестьяне въ левобережной Украине въ XVII—XVIII вв. Харьков, 1909, с. 133.

чеп і Ямпіль Меншикову[1], користаючи ще і з тої обставини, що під іменем «измѣнничьихъ маєтностей» опинився в його руках багатий земельний запас; роздавано не стільки місцевим людям, скільки Росіянам і всякого рода чужим заволокам, які під сю нещасливу пору збіглися на Україну з усіх усюдів, головно з Балканського півострова[2]. Очевидно місцева старшина, щоб видержати конкуренцію з тими зайдами й собі зачала облягати місцеве гетьманське правительство з жаданнями надачі маєтностей. В результаті ми бачимо, з зробленого потім підрахунку, що з загальної суми розданих на Україні 155 сіл і присілків з 4550 дворами до гетьманства Апостола включно, на часи Скоропадського припадає 122 села з 3703 дворами, з чого сам гетьман роздав 66 маєтностей[3]. Очевидно, що така концентрація земельного капіталу, а разом з ним і робочих рук з одного боку, а з другого вказане в горі інтенсивне зайняття господарством, викликали глибоку зміну в дотеперішнім розкладі національного багацтва: в пропорції до концентрації продукційних засобів такеж скуплення добутих з землі безпосереднє і посереднє через різні «промисли і заводи» продуктів, що в свою чергу викликало потребу їх збуту, себто сильніший ніж досі торговельний рух з заграницею. Та крім тих, так сказати, «позитивних» причин торговельного руху, були не менше, коли не більше важні причини «негативні» з погляду українського суспільства: потреба грошей і взагалі засобів на удержання цілого корпусу російського війська на Україні, в який входило 10 драгунських полків полишених Петром 1708 р. тут на постійний побут, не зважаючи на просьби гетьмана Скоропадського вивести їх і свої в тім напрямі обіцянки. Удержання чужим коштом цілого корпусу війська, яке крім того забезпечувало край від повторення якої небудь «измѣны» і запобігало всякого рода «шатостям» представляло западто великий plus в політиці Петра супроти України, щоб він мав слухати просьб і пунктів безсилого гетьмана. На сей новий тягар, що наче свіг звалився на голову гетьманщини[4], не звернено досі в на-

---

[1] Московскій Архивъ министерства юстиціи, Дѣла Правительствующего Сената до раздѣленія на департаменты, № 3568, лл. 74—78. Спецѣфѣкація о городах Почепѣ и Янполѣ и о приналлежаших къ нимъ селахъ и деревняхъ и протчіихъ угодіяхъ. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I, с. 274—294.

[2] Для роздачі в тім часі правительством маєтностей особливо чужим, див. Барвинскій, Op. cit., с. 79—83.

[3] Див. мою статтю: Україна в першій половині 1738 р., Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1906, т. I, с. 79.

[4] Російські війська появляються на Україні майже від хвилі переяславської унії і були тут під час заворушень на Україні за Виговського, потім в часі боротьби правобережних гетьманів з лівобережними, причім зазначили свою присутність рядом насильств на місцевій людности, так що жалоби на них появляються майже одночасно з їх появою на Україні (див. напр., статтю про се Н. Оглобліна, «Розыск 1666 г. о злоупотребленіях московских ратных людей в Малороссии» в «Киевск. Стар.» за 1895, XII, сс. 271—306). Тільки тоді вони стояли гарнізонами по значнійших городах, як напр. 1668 р. було 12.000 в Києві, Ніжені, Полтаві, Миргороді і т. д. (II Собр. Зак. I, 376), а в части по окраїнних городах, як Камінне і т. д. Як же стояла справа з їх удержанням? Дехто, як напр .В. Барвінський (Op. cit., с. 233) М. Слабченко (Малорусский полк, Одесса, 1909, с. 193, с. 193—4), очевидно, схиляються до тієї думки, що і раніш вже від Брюховецького давати припас російським гарнізонам було обовязком українських посполитих і покликуються на обіцянку того ж гетьмана в 1604 р. уділювати московських «ратных людей» (II. С. зак. I, 368) і на такий же указ в 1667 р. (П. С. з. I, 413, Барвинскій, op. cit. ib.). По нашому се лишень щонайбільше може вказувати на такий хвилевий стан річи; Брюховецький багато наобіцяв Москві такого, чого Москва навіть не ріпалася заводити, як передчасного, і чого за наступних по нім гетьманів не було. До таких справ не введених тоді в життя аж до 1709 р., на нашу думку, треба віднести і кормлення

шій історіографії належної уваги, або радше не придано йому значіння, на яке він заслуговує. А значіння се було величезне своїм впливом на різні сторони українського життя. Поминаючи політичну вагу сього факту перебування російських військ, розквартированих між населенням, ми вкажемо лише на його значіння в фінансово-економічнім життю краю.

Отже російське військо удержувано, даючи йому «провіянт і фураж» в натурі т. зв. «порціями і раціями», або платячи грішми, зібраними для сього з людности. Справа ся була настільки тяжким ударом для фінансів гетьманщини, що відтепер удержання російських полків і зв'язаних з тим інших обставин, а головно надужить з боку російських військових властей, стає одним з основних «політичних» питань в зносинах гетьманів з російським правительством; вона затроювала життя гетьманським правительствам, особливо Скоропадському, на що він не раз нарікав [1]. Не входячи в подробиці організації провіянтування російського війська і стадій, які воно переходило в 1710-х до 1740 рр. [2], досить буде навести кілька цифр, які виразно характеризують ту нову повинність. Отже удержання російського війська (1733 р., напр., 6 драгунських полків і 3-х піхотних) обходилося річно приблизно в 107.500 порцій і 107.022 рацій, плачених то натурою то грішми, а найчастіше комбіновано одну систему з другою [3], коли се перевести на гроші, то виходить, що населенню російське військо коштовало 147.000 руб. Очевидно, що раніш, коли стояло в гетьманщині 10 кінних полків, то се

«ратных людей», на що з рештою вказує і донесення 1688 р. каменського воєводи Булгакова царю, де він жалується на брак припасів і виразно говорить, що «твоего великого государя жалованья хлѣбных запасов и соли... неприслано» (А. М. Ю. столб. бѣлгородскаго стола, № 629, л. 25—27).

[1] Напр., Харківський істор. архів. «Дѣла Малороссійской колегіи», № 30566, чорновик листа Скоропадського до Головкіна. Розуміється, фінансовою стороною далеко не вичерпувалося усе значіння постою російського корпусу військ на Україні для українського життя. Тут лишень зачіплено справу остільки, оскільки вона потрібна для освітлення порушених мною питань.

[2] Тут скажемо тільки коротко, що гетьман в порозумінню з комендантом корпуса (як, напр., Скоропадський з фельдмаршалом Борисом Шереметьвым — Сборникъ имп. русс. историч. общества, т. 25, с. 322, ген. Боуром, Апостол з відомим Вайсбахом) на основі зладжених комендантом «пунктів» робив «Росписаніе» с якихъ малороссійскихъ полковъ и по сколко и на якіе опредѣленніе консистенти указаніе без заплати, а сверх указного числа за заплату по настоящим торговимъ ценамъ провіянтъ и фуражъ получать с обывателей и гдъ им («консистентам») винтерквартирою состоят» (напр., Румянцев. Музей, Архивъ Малоросс. актовъ, № 429) і розсилав по полках, де місцеві власти робили таке ж «росписаніе» для полка, а для виконання його були покликані спеціяльні для того полкові і сотенні комісари, які по скінченню року з'їздилися з усіх полків звичайно в Ніжин для виготовлення «калькуляції», себто вирівнання рахунків між поодинокими полками (див. Х. Ист. Арх. Д. Мал. Кол. № 2622, «Діаріушъ року 1732 отправляючихъ ся писемъ и всякихъ дѣлъ, в енералной войсковой канцелярії приключаючих ся, л. 57; № 591 те саме за 1733 р., тільки під заголовком: «Журналъ или краткая записка отправляючих ся до є. і. в. от ясневелможного господина гетмана и кавалера Даніила Павловича Апостола доношеній, також... листовъ, в полки єго ясновелможности указовъ и всякихъ унѣверсалов 1733 году», л. 5). Загалом в переписці гетьманського правління провіянтування консистентів і зв'язані з тим справи займає львину часть (напр., ib., № 2622, лл. 28, 39, 43, 83, 127 і passim; №591, л. 60, 65 і др.). Ар. Мин. Юст. Дѣла правит. сената до раздѣл. на департ. № 3568, лл. 64, 84, 102; № 3569, л. 147, 150, 272—274, 277 і passim (переписка Апостола з колегією чужоземн. сп. 1727—1733 рр.). Про консистентів, порції і рації, їх величину і т. д. див. ще в інтересній книжці В. Барвінського, с. 223—229.

[3] Румянцевскій Музей, Арх. малорос. актовъ, № 429; Барвинській, Op. cit., с 224.

коштувало значно більше[1]. Крім того колеґія заграничних справ порішила в червні 1728 р., основуючися на указі з 1723 р., що з українських доходів гетьман повинен платити сербському гусарському полкові, що виносило коло 12.000 р. річно грішми і раціями і порціями 1573 р.[2], а крім того чуґуївським козакам і калмикам, їх вдовам і сиротам річно 6684 р. 64 к. грішми і натурою 2149 четвертей жита і стільки ж вівса[3], Туди очевидно ми не зараховуємо кошта на удержання компанейських полків. Треба при тім мати на увазі, що ся данина, крім платні гусарському полку і чуґуївцям, яким плачено з військового скарбу, збиралася окремо від звичайних податків до військового скарбу, що йшли своєю чергою. Очевидно, що через таке ослаблювання скарбу на посторонні для гетьманщини видатки, терпіли місцеві потреби[4], для заспокоєння яких гетьманам Скоропадському і Апостолові доводилося встановляти нові податки[5] не зважаючи на те, що в тих часах супроти демаґоґічної аґітації російського правительства проти старшини і гетьманства такі міри були дуже непопулярні і для гетьманського правительства некорисні. Та подані вище цифри щойно тоді виступлять в правдивім світлі, коли ми їх порівняємо з іншими, а власне з цифрами цілорічних доходів військового скарбу, збираних на підставі дотеперішньої військової схеми в гетьманщині і то по максимальній скалі, бо в часах відомої Малоросійської колеґії. Отже зі слів табелі, представленої Веляміновим сенатові зібрано в гетьманщині 1722 р. усього 45.527 р. 19 к., 1723 р. — 85.854 р. 49 к., 1724 р.—241.342 р. 89 к., 1725 р. по вересень 63.141 р. 40 к., а з відомості поданої колеґією Наумову, резидентові при новому гетьмані, за цілий сей рік — 173.055 р. 28 к., за 1726 р. по тій же відомості 121.997 р. 34 к.[6]. Значить, що для ослабленого недавньою російсько-шведською війною краю без усякої перехідної стадії податок зразу щонайменше подвоївся. Не треба забувати, що при відомій безпардонності колеґії і при дуже упрощеній схемі побору, податки були вишрубовані до останнього напруження, а за гетьманства Скоропадського і раніш вони далеко не доходили до тієї висоти[7]. Одно слово до старого укладу українського життя з його обов'язками, які він надав на суспільство, ввійшов новий фактор, зовсім по своїй природі чужий давньому — а таким безперечно треба признати систему постійного війська — з своїми вимогами, ставленими

[1] Вичислено на підставі даних в згаданім «Росписаню». Рум. музей, ibid.

[2] М. А. М. Ю. Дѣла правит. сената до разд. на деп. № 3568, л. 301.

[3] ibid., л. 102.

[4] Напр., компанійским полкам неплачено заслуженого цілими роками. Х. Ист. Ар. Д. М. К. № 2622, л. 138; № 591, л. 17 — 18, 43.

[5] Так, напр. Скоропадський ввів новий податок, а власне «пчеляну десятину» в Переяславськім і Лубенськім полках) А. М. Ю. Дѣла правит. сената до разд. на департ. № 3569, лл. 31 — 38). з інших звісток, які дав Полуботок Велямінову 11/8 1722 р., пчоляну десятину заведено тільки в Переяславськім полку (Харьк. Ист. Арх. Д. М. К. № 2628). Гетьман Апостол був змушений разом з генеральною старшиною і з полковниками 9/6 1732 запровадити на низчу полкову адміністрацію і суд новий побір з рядових козаків, міщан і посполитих в свобідних маєтностях) А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. на деп. № 3569, лл. 207 — 211; Х. И. А. Д. М. К. № 2622. «Діаріуш», л. 176 — 177).

[6] Див. мої статті: «Причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр., Записки Наук. Тов. ім. Ш., т., 61, с. 7; «Матеріяли до історії гетьманщини», ib., 1908, кн. VI, с. 72. Також А. М. Ю. Дѣла прав. сената по малороссийской экспедиции, кн. 53/1780, л. 122.

[7] Малороссійская колегія через те так ослабила фінансові сили податників, що не диво, коли опісля в гетьманство Апостола установлена рос. правительством 1728 р. «канцелярія зборів» приклала до людности податкову норму колеґії, то за 1729 — 1733 рр. назбиралося залеглостей на 143.457 руб! (Х. И. А. Д. М. К. № 591, «Книга протоколов канц. зборовъ, лл. 341 — 347).

до того ж суспільства, при чому невигоди і обов'язки, випливаючі з старого устрою не тільки не усувалися, але навіть почали збільшуватися, особливо в першій половині 1720-х і в 1730-х рр. Правда, нові тягари головно спадали на плечі найнизшої верстви суспільства — посполитих, одначе з огляду на просту економічну неможливість одної тієї верстви винести сей тягар, правительство гетьманське було змушене притягнути до обов'язку удержування консистентів і основу старого українського устрою — козацьку верству [1]. В 1720-х роках крім того, що Малоросійська колеґія платити податки притягнула і вищі верстви (не даючи розуміється полегкости посполитим і козакам), наступили відомі «канальні» роботи при ладизькім каналі, «низові» походи сулацький, гилянський і т. д., які знову налягли головно на козаків і на старшинську верству (крім старшини приділеної в певнім числі до козацьких відділів у «низовім» поході брав участь спеціяльний відділ бунчукових товаришів) [2]. З економічного боку головну ролю грала тут ся обставина, що в часі «канальних» робіт і походів треба було удержуватися власним коштом, при чому в супереч природі земського війська так роботи як і походи тривали цілими роками, значить на удержання треба було брати з собою замісць запасів живности, гроші, або відповідний товар, за який можна було виручити гроші. Коли не було своїх, треба було позичити і в результаті ми натрапляємо на численні процеси головно між старшиною з приводу довгів для згаданих походів [3]. Одно слово потреба переходу до системи грошового господарства давала себе відчувати, бо життя ставило вимоги в сім напрямі. Головними ж чинниками такого хазяйства були торгівля і промисел.

Навівши деякі вищезгадані причини, що на нашу думку викликали живіший торговельний рух, ми очевидно не думаємо тим сказати, що українська торгівля з заграницею (а про таку власне говоримо) починається щойно від Скоропадського; навпаки український торговельний рух з заграницею і раніш був доволі значний, особливо в часи релятивного спокою за Мазепи, так що опісля Скоропадський поневолі полемізуючи з Мазепинськими універсалами, після переходу свого останнього на сторону Карла XII, м. и. говорить в універсалі з 8/12. 1708 р., що Україна під Московщиною «пришовши по першихъ войнахъ въ спокойное, квѣтнучое и щасливое положене помножилася зданіємъ церквей божіихъ и святыхъ обителей и распространилася въ городы, мѣста и села, и урожаями земными, к у п е ц к и м и г а н д л я м и во всякій изобиловали (!) достатокъ» [4]. Полишаючи на боці питання, кому належала заслуга того «квѣтнучого» стану України—я про се скажу дальше—всеж таки видно, що торгівля на стільки була важним чинником в економічнім життю гетьманщини, значіння котрої очевидно настільки було загально зрозуміле, що гетьман вважав можливим ужити її як один

[1] Напр., Румянцевський Музей, Архив Малороссийских актов, № 429. Причім козаків притягано, «ставячи двохъ козаковъ противъ одного посполитого», як поясняє гетьман Апостол (ib.).

[2] Про канальні роботи, походи див. мою статтю: «Причинки до історії відносин...», с. 4 — 5 і Радаковоѣ — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XII, сс. 1 — 20.

[3] Про процеси за згадані борги, пороблені бунчуковими товаришами і т. д., особливо «на низовий» похід, див. напр., Х. И. А. Д. М. К. № 2622, «Діаріуш», л. 22, 215, 278; № 591, «Журнал», л. 191 і раніш. Значковий товариш стародуб. полку Кирило Коноваленко скаржився Апостолові, що коли в похід взяв з собою барило горілки, я к і д р у г і, щоби шинкуючи «пропитатися», то полковник Дуров заборонив їм шинкувати, бо для сего привіз свою горілку (Х. И. А. Д. М. К. № 2272).

[4] Бантыш-Каменский, Материалы для отечественной истории, т. II, Москва, 1859, с. 198.

з першорядних арґументів в політичній полеміці, на рівні з «церквами божими і урожаєм земним». Та ми будемо говорити про ті часи, коли на нашу думку переміна обставин зачала витворювати особливі умови для заграничної української торгівлі.

На жаль недостача скільки небудь серйозніших праць про торгівлю в тих часах в нашій історичній літературі [1] не позволяє докладніше означити величину вивозу українських і ввозу заграничних товарів у гетьманщину, ані означити вартости того обороту. Але інтенсивність того руху, торговельні дороги, місця збуту і нарешті роди вивожених з України товарів на підставі відомого опублікованого досі матеріялу і архівальних даних можна представити.

Отже заздалегідь можна ствердити, що не зважаючи на недавну «шведську руїну» українська торгівля з заграницею пішла доволі інтенсивно, особливо в першій половині гетьманування Скоропадського приблизно до 1715 р., від коли посипалися на неї удари з боку, звідки сього найменше можна би сподіватися. Передовсім треба сказати, що гетьманщина, так експортом як і імпортом, особливо своїми продуктами, становила зовсім окремий економічний терен, торговельно незалежний від Московщини, куди не могла, або могла дуже мало ввозити продуктів своєї землі і своєї промисловости, як також з огляду на слабо розвинену промисловість не могла звідтіля спроваджувати потрібних їй товарів. Зате так одним, як і другим була тісно зв'язана з західніми німецькими краями, а почасти з Польщею, а власне кажучи, з пограничними білорусько-литовськими землями, і туди йшли головні торговельні шляхи. Українське купецтво ходило з своїми товарами по здавен давна утертих сухопутних дорогах: через Польщу (Волинь) до Шлезка і до Гданська, а почасти через Литовські землі до Кеніґсберґа. Свого часу по здобуттю Азова Петро І видав був указа в досить категоричній формі, щоб українські купці ходили з товарами до Азова, а в інші городи не заходили і се перший відомий нам випадок активного вміщування правительства в українські торговельні справи і перша спроба реґляментувати торгівлю за згори уложеними кабінетними плянами. Досі правительство намагалося лишень забезпечити свою торгівлю від конкуренції української, заборонюючи ввозити до Росії тютюн і горілку [3]. Та ся спроба на разі очевидно не мала ніяких наслідків, і на ній не настоювали. Не мале значіння мусила мати торгівля з півднем, головно з Кримом через Запорожжя, в якій велику участь приймали й самі Запорожці, даючи заразом купцям сяку таку охорону від розбійничих нападів. Та становище Запорожжя до Мазепи 1708—1709 рр. стягнуло на нього страшний гнів з боку російського правительства зруйнуванням Січи і переходом її під

---

[1] Скільки небудь суцільного нарису про торгівлю гетьманщини з заграницею в тім часі ми не знаємо. Принагідні звістки і дані для сеї справи розкинені в різних працях пок. Лазаревського, як «Описаніе Старой Малороссіи» 3 томи, «Села Конотопскаго уѣзда» і і. Плохінского, «Иноземцы в Старой Малороссіи» і т. д. З новіших праць невеликий уступ у Барвінського, «Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ», с. 133—135 і нарешті у М. Слабченка, «Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи. Одесса, 1909, с. 256—277, причім подано багато вказівок на літературу, що так або інакше зачіпає дотичне питання.

[2] Полное Собраніе Законов, т. IV, № 1826.

[3] П. С. З., т. І, № 607; потім щодо тютюну сю заборону було повторено 1719 р. з погрозою непослушним конфіскувати рухоме й нерухоме майно. Те саме потверджено в 1725 р. з додатком, що не можна ввозити тютюну в Великоросію ані продавати нікому для такого ввозу «кромѣ тѣх, кому по указамъ повелено будетъ. Х. И. А. Д. М. К. № 6286. Лѣтопись занятій Археографической Комисіи, вып. XVII, с. 129—130, № 178.

протекцію кримського хана, а заразом викликало найгострішу заборону входити в які б то не було торговельні зносини з Запорожцями [1] страшні репресії за такі зносини [2]. Се очевидно в значній мірі мусило ослабити торговельний рух в сю сторону і з тим більшою силою направити його на захід через Польщу. Насувається тепер питання, які товари були в обороті тої торгівлі, хто нею займався і нарешті які могли бути розміри того торговельного обороту?

Таким чином до Шлезка, а власне до Вроцлава, Ґданська і Королевця пруського ходили з волами, юхтом, воском, лоєм, салом, олієм, щетиною, ревенем, почасти з ганісом («ганышъ»), вовною, горілкою і тютюном (з тими останніми товарами головно до Королевця) [3], до Слуцька, Вильна Хвойник, Злобина, Бихова і Могилева «и до инныхъ держави лядской городовъ» [4] з тютюном, ганісом, горілкою, нарешті чужоземні торгові аґенти, головно з білорусько-литовських земель купували на місці в значній кількості збіжжя і тютюн, а навіть, хоч рідко, і воли [5]. Нарешті окреме трохи місце в тім списі вивожених продуктів займає конопля, один з першорядних скількостю експорту продуктів; її вивожено головно річковими дорогами до Риги, й торгівля нею найскорше підпала реґляментації з боку російського правительства, дальше салітра, смольчуг і поташ, що теж скоро були вийняті з продажу російським правительством [6]. Торгівлю всіми тими продуктами було сконцентровано в північних (Стародуб, Чернигів) і середніх (Ніжин і Київ) полках з виїмком торгівлі волами, яку вели південні, а по части і середні (як Ніженський полк) полки, через господарські умови, при яких було можливо вигодовувати волів на широку скалю.

З тих скупих даних, які маємо, можна міркувати, що серед тих продуктів на першім місці своєю цінністю й організацією стояв експорт волів заграницю до Шлезка і Гданська. Ось, напр., 1711 р. миргородський полковник Апостол з кількома «опошнянскими и лубенскими обивателями осмъ сотъ и килкадесятъ» волів виправили до Гданська [7], на тодішні ціни вартістю коло 16.000 руб., напр., 1715 р. заграничний шляхтич Михайло Цибульський, ошмянський ловчий, закупив у Смілім 80 волів [8], 1718 р. Кандиба, один з багатих державців у ніженському полку

---

[1] Лѣт. зап. Ар. К., вип. XVII, с. 123, № 134.

[2] 9 червня 1721 р. прислано Скоропадському грамоту про «наказаніе» полтавців Семена Кирильченка і Андрія Пархоменка за торгівлю з Запорожцями (Лѣтоп. зап. А. К., вып. XVII, с. 142, № 260). Кирильченко і Пархоменко за торгівлю щукою дійсно понесли «жестокое наказаніе» кнутом і засланням на Сибір, при чому з іншими наказано поступати так само (Х. И. А. Д. М. К. № 971).

[3] Реєстръ купцовъ полку чернѣговского, хто якими товарами торгует и в якіе стороны свои гендлѣ отправует, року ѧѡді ноєврия ѿд спораджений. Х. И. А. Д. М. К. № 3216.

[4] Ibidem.

[5] Див. інтересний «Е трактъ в чолобитє стародубовских мѣщанъ Іова Іванова и Михайла Дойнеки поданномъ господину гетману декабра 1 дня 1728 году». Румянцевскій Музей, Архивъ малоросс. актовъ, № 300 (на 36 ненум. картках). Дуже інтересний процес на тлі торговельних операцій між чернигівським полк. Павлом Полуботком і заграничним шляхтичем Цибільським.

[6] Так, напр., Петро I заборонив ставити нові буди для добування поташу (Лазаревський, Опис. стар. Малоросс., I, с. 108).

[7] Вѣденіє кривдъ купцамъ малороссійскимъ в Полщи различними способами починенних в прошлихъ годахъ, посланное в государственную иностранних дѣлъ коллегію, мар. 24 д. 1720 року підчасъ бытности полномощного посла полского, воєводи мазовецкого пана Хомотовского в Санктъ Петербургу. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. на департ. св. № 3568, лл. 183—185.

[8] Е трактъ в чолобитє стародубовскихъ мѣщанъ. Румянцевский музей. Арх. малоросс. актовъ, № 300.

продав у тім же Гданську 300 «добрихъ воловъ» за 6000 руб.[1]. В тій торгівлі волами коли не перед вели то широку участь брали самі гетьмани, що само собою зрозуміло, коли взяти під увагу, що вони були власники найбільшого комплексу маєтностей, а крім того, як побачимо дальше, через свої виїмкові позиції, мали особливі привілеї заграницею, а у себе не платили індукти оплат на перевозах і греблях. Ось, напр., 1732 р. гетьман Апостол посилає одну партію волів до Шлезка, при чім «відкритим листом» наказано іншим шафарам, щоб підождали з своїми волами коло Дніпра, поки їх не наздожене отаманський шафар[2]. Другу партію 200 штук посилає одночасно до Гданська з увільненням від плати за них індукти і т. д.[3]. Те саме бачимо наступного 1733 р.—теж кількома партіями, при чому одна складається з 270 штук, і в різні місця[4], а старшина (як, напр., ічаський сотник Стороженко)[5] теж не відстає в сій справі від «рейментаря». Все те лишень фрагментарні звістки, які не дають навіть приблизного поняття про величину сеї торгівлі, але наскільки вона була важна, то бачимо з того, що не тільки російське правительство скоро звернуло на неї увагу з тим, щоб її використати для скарбу, але навіть деякі вельможі старалися робити на тій торгівлі інтереси. Так, напр., 1709 р. відомий «лицар промислу» Меншиков просив миргородського полковника Апостола і переяславського Томару накупити йому за 1000 руб. волів для того, щоб їх перепродати в Гданську[6]. Само правительство давало такі доручення своїм резидентам при гетьманах і відомим з тої торгівлі українцям[7], поки в другій пол. 1730-х рр. з початку примусовою на вигляд купівлею, а опісля просто насильним забираннєм у людности волів, не тільки призначених на продаж, а й необхідно потрібних для хазяйства[8], не вбило цілковито тієї торгівлі на Україні. Як ми сказали вище, експорт волів, може одинока між іншими галузями торгівлі, був менше більше правильно організований і в тій організації приймала участь і брала за неї певну відповідальність і офіціяльна власть на Україні — гетьманське правительство. Річ в тому, що головні місця збуту для того товару, або не були в границях безпосередньо сусідньої держави (Броцлав), або як Гданськ, лежали як раз на протилежнім кінці тієї держави і через велике віддалення становили такі самі незручності. Очевидно, що переведення живого товару через таку велику в додатку заграничну просторінь стано-

---

[1] А. Лазаревский, Опис. Стар. Малор., т. II, сс. 189 — 190.

[2] В «Діаріуш-і» генер. канцелярії під днем 9/6 записано: «Дань открытий лист шафарам, которіє до Шлїонска воли женут, чтоб оны з волами своими на семъ боку Кієва не спѣшно постигали, покамисть з волами єго ясневелможности Захарій Собецкій до них настигнет» (Х. И. А. Д. М. К. № 2622, «Діаріуш», л. 120).

[3] 2/7 занотовано видачу пашпорта гетьмановому шафереві Костенецькому де прописано і заборону брати від його «взятки» від 200 штук волів гнаних з Глухова до Гданська на Лоїв на перевозах і греблях, і також заборона екзакторам і їх «факторам» брати індукту, бо воли — гетьманські (ibid., л. 141).

[4] Х. И. А. Д. М. К. № 591. «Журналъ или краткая записка», л. 158, 167.

[5] 6/7 пашпорт шафареві панського сотника Григорія Стороженка для проходу з волами до Гданська, а звідтіля до Королевця пруского «та єгож сотника долгами для доправки на Квасовскому» (ibid., 215).

[6] А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. эксп. кн. № 31/1758, л. 1 і дальше, л. 48 і дальше.

[7] Моя стаття: Причинки до історії відносин..., с. 38 — 39. Лазаревский, Опис. Стар. Малор., II, с. 202; Барановъ, Архивъ сената, III, №№ 11159, 11275, 11749 і др.

[8] 1735 р., напр., наказано закупити до 20.000 волів, 1736 — 1.000, 1737 купити 29284 штук, а взято безплатно 22.000 пар., а трохи пізніше прийшов наказ зібрати до 44.000 штук, 1738 р. 23.000 штук — обіцяючи заплату, з якої розуміється, нічого потім не вийшло, ibid., і Барвінський, Op., cit., сс. 220 — 221.

вило чималі труднощі, а навіть небезпеки, особливо з причини неспокою, який панував у Польщі, про що дальше буде сказано. Розуміється, що українське правительство, яке складалося з найбільш заінтересованої в сій торгівлі старшинсько-державської верстви і само в особах своїх членів було в тім заінтересоване, повинно було звернути на се увагу і на спілку з рівнож заанґажованими в сій справі польськими чинниками, постаратися виробити якісь норми, які б хоч сяк так забезпечували правильний хід тої торгівлі. Які ж були норми сеї орґанізації? Ми маємо документи, які доволі ясно освітлюють сю орґанізацію, що в головнім зводилася до конвойовання (оружної охорони) через Польщу провадженого товару. Ось як представляє сю справу один з заграничних аґентів в листі до правителя України кн. Шаховського 1736 р. «В минулих роках—пише він—за часів бувших українських гетьманів і за гетьмана Апостола підскарбії коронні польської держави по старому звичаю (по давному обикновенію) присилали на Україну своїх людей, щоби вони з українськими купцями, котрі щорічно женуть на продаж воли до Ґданська і Шлезка, складали контракти про конвій тих купців під підскарбською протекцією. І по зложенню таких контрактів на Україні зі згаданими післанцями польських підскарбіїв з виданням на таке роблення контрактів давними українськими гетьманами універсалів завсіди в минулих роках воли українських купців під протекцією підскарбіїв у цілости були до Ґданська і Шлезка проваджені. Відповідно до старого звичаю і теперішній польської держави підскарбій надворний Ян Канти Мошинський прислав мене з другим доданим мені чоловіком Іваном Бінковським на Україну до київського ґубернатора Володимира Петровича Шереметєва з писемною просьбою, щоб по давному звичаю і нині мені можна було зробити контракт в справі конвою під підскарбською протекцією тих українських купців, які захотять в сім році гнати волів до Ґданська і Шлезка. Для складання такого контракту видано мені і блянкет, підписаний польським підскарбієм надворним коронним Мошинським і з підскарбською печаткою. І хоч згаданий... Шереметєв по представленню йому писемної просьби дав мені і моїм людям пашпорт робити контракти про конвій з українськими купцями, що бажали б провадити воли до Ґданська..., але що українські купці без видання з ґенеральної військової канцелярії такого (в такой силѣ) універсалу, який за давніших гетьманів з тої канцелярії для складання контрактів про конвій видавано, бояться такий контракт робити лиш на підставі самого пашпорту, виданого мені Шереметєвим», проте підписаний агент підскарбія шляхтич Баранський просив Шаховського видати йому такий самий універсал, який в сій справі видавали бувші гетьмани [1]. Як бачимо з сього, то сій торгівлі офіціяльно патронували з одного боку гетьманське правительство, а з другого боку польські скарбові власті, які були заінтересовані нею з огляду на прибутки, які давав державному і королівському скарбові сей транзит. Само собою, що такий конвій підскарбія не обходився купцям даром. Інші дані вповні потверджують представлення сеї справи Баранським, а навіть подають деякі інтересні деталі тих контрактів. Отже, щоб контракт мав юридичну силу, то значить на

[1] Х. И. А. Д. М. К. № 30419. Для характеристики, як управа України Росіянами не корисно відбивалася на різних справах, можна бачити і в сім випадку. «Гетманское правленіе» зложене в сім часі з Борятинського, Ґурєва і на придачу з Андрія Марковича (Шаховский був у тім часі в Москві), не зважаючи на резолюцію Шаховського поступити так, «какъ прежде о таковых чинено было», знайшло місію Баранського «сумнителною», і звернулося до Шереметєва за доказами, що «оны (післанці підскарбія) за тѣмъ а не за другимъ какимъ деломъ в Малую Россію прибыли», ib.).

випадок якої страти, давав перед судами право відшкодовання чи радше пошукування шкоди з винуватців; треба було на складання його офіційного дозволу гетьмана, а з другого боку офіційних зобов'язань чи то власти чи поодиноких осіб, які брали на себе згаданий конвій. Треба зазначити, що конвій очевидно давав на стільки гарні прибутки, що за право конвою перед гетьманом старалися не тільки польські підскарбії, але й інші особи, головно пограничні польські магнати, які конкурували між собою і з підскарбіями, що не завсіди виходило на добре українським купцям. Так, напр., знаємо, що кілька літ перед 1711 р. і в тім же році конвою піднявся підкоморій коронний Любомирський [1], 1719 р. підскарбій Пребендовський [2]. Не виключений був дозвіл гетьмана одночасно кільком робити на Україні контракти в справі конвою. Так, напр., 1732 р. мерецький староста Антоній Сапіга вдався до гетьмана з просьбою через поручника Бітнера «о конвоєваню воловъ до Гданска под єго протекцією і по єго ж контракту з сотниками девицкимъ и конотопским и прочіими малороссійскими купцами учиненномъ» [3]. Гетьман згодився на його прохання і видав «к панам полковникам універсали, по которихъ бы они панове полковники всѣмъ купцамъ, которіє волы для продажи в Гданск похотят отправлят(и), о конвоєваню воловъ под протекцією... пана Сапіги предложили, дабы выправляли волы подлугъ учиненного імъ, паномъ Сапѣгою, з сотниками конотопским и дѣвицким и прочіими малороссійскими купцами контракту» [4], а Сапігу про се сповіщено. Одначе підскарбії були дуже сильними конкурентами і не давали так легко забрати від них «конвой»; в два місяці після сього дозволу читаємо в «Діаріуш-у»: «Листъ отвѣтный до подскарбія великого коронного Францѣшка Мазимѣлѣяна Оссолѣнского по двомъ листамъ єго з Варшави адресованнимъ з присилкою денегъ двохсотъ талерей бытих, якіє взяти были от ста воловъ єго ясневелможности комиссаромъ оного Оссолѣнского в скарбъ королевского величества и рѣчи посполитой, и з доложеніємъ в тих Оссолѣнского листах такимъ, что и впред всегда єжегодно сто воловъ єго ясновелможности от платежа до скарбу листа уволнени быть мѣють; в которомъ листѣ єго ясновелможности оному подскарбію Оссолѣнскому за присилку означенних денегъ и за декларацію о уволненю ста головъ от мита бладарствует з предложеніємъ, что по требованію пана Хорковского, капитана и єнералного конвоя оного подскарбієвого (команданта?) виданъ з войсковой єнералной канцеляріи унѣверсалъ в полки рейменту ясневелможного, дабы хто пожелает з купечества воли свои провадит до Шлїонска или до Gданска для спѣняженя, провадилы бы под протекцією оного подскарбія» [5]. Наступного 1733 р. вже хтось інший постарався дістати право конвою. В «Журналі» під датою 17/2 читаємо: «унѣверсалъ во всѣ полки отправленъ въ таковой силѣ, дабы если кто пожелает до Ґданска воли свои гнат, провадили б под протекцією... пана Івана з Довойна Соллогуба, подскарбія великого и писара земского великого князства литовского, при опредѣленному от єго (підскарбія) конвою пану Александру Совѣчу Корсаку, подстолѣмъ воєводства новгородского и содержателю пограничних коморъ, забыраючи трактъ на лоєвскій перевозъ [6].

---

[1] Вѣденіє кривдъ купцамъ малороссійскимъ в Полщи... А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департ. № 3568, л. 183.
[2] Ibid., л. 185.
[3] Х. И. А. Д. М. К. № 2622, «Діаріуш»... під днем 24/2 1732, л. 28, 37.
[4] Ibid.
[5] Х. И. А. Д. М. К. № 591. «Журналъ», л. 50.
[6] Х. И. А. Д. М. К. № 2622. «Діаріушъ», л. 85.

Як бачимо з наведених виписок, супроти заграничних аґентів [1] виступали на Україні і договорювалися з ними контраґенти, як, напр., сотники дівицький і конотопський [2]. Гетьман же не тільки давав санкцію на контракт, але навіть означав дороги, куди повинен іти транспорт, а се очевидно в залежності від того, хто в данім разі брав на себе конвой. Щоби вже покінчити з тією справою, скажемо, що такі контракти, як видно, роблено зимою або з початком весни (березень—квітень), а воли гнали з кінцем червня і з початком липня. Ми навмисне задержалися над сею справою довше, щоб за браком даних, які б безпосереднє означували вартість сеї галузі української торгівлі, хоч обхідною дорогою вказати на її значіння.

Так само трудно, без цифр, якими можна б означити скількість вивозу або хочби продукції, сказати, які товари і продукти по волах займають перше місце в вивозі за границю. Тут передовсім треба завважити, що вивіз з України за границю обіймав так безпосередні сирові продукти рільного хазяйства як і продукти, що можна б їх назвати товарами хазяйського промислу, а дальше сюди входили товари, які українське купецтво діставало зі сходу через Росію. При чім значна часть так деяких товарів як і рільничо-господарських продуктів продавалася таки в Польщі. Отже з слів меморіялу вроцлавських купців—де був головний ринок збуту українських купців—поданого 1714 р. через маґістрат цісарському правительству, а опісля 1722 р. підчас переговорів переданого цісарським послом російському правительству, спис товарів привожених з України до Вроцлава представлявся дуже солідно. Припускаючи, що порядок в перечисленню товарів вказує на більшу або меншу скількість експорту поодиноких товарів, подаємо його так, як уложили вроцлавські купці. Отже Україна торгувала з Вроцлавом: «крім рогатої худоби, всякого роду юхтом, українським воском, українським салом, всякою доброю і простою «рухлядью» (allerhand feiner und gemeiner Rauch oder Paltereywahren), ревенем (Rhebarbara) рачачими очима (Krebsaug), бодяном, салітрою, клеєм, чаєм, тютюном, бобрами (Castorium), китайкою різних кольорів, перськими камками ітд.» [3]. Менш більш такий ряд вивожених туди головних продуктів, але очевидно добуваних на Україні, подає в своїм зізнанню в колеґії заграничних справ 1722 р. і київський міщанин Федір Вишневський, вичисляючи вивожені до

[1] Крім великих підприємців, як вищезгадані, що організували конвой для великих транспортів волів, не бракувало очевидно і дрібних підприємців, що брали «під протекцію» одного двох купців і давали їм конвой. Так, напр., 1728 р. дізнаємося про польського шляхтича якогось Сорбєвського, «котрій не знать гдѣ затратилъ малороссійского человѣка, подъ протекцію зъ волами взятого», в якого гетьман наказав взяти з сього приводу «ассекурацію и въ заставу шкатулку з деньгами» — а самого пустити. (М. Судиєнко, Материалы для отечеств. истории, т. I, Киев, 1853. «Журналъ», с. 18). В кілька місяців потім з заарештованих грошей згаданого шляхтича гетьман наказав задержати лишень 200 р., поки не доставить «затраченого» чоловіка (ibid., с. 68).

[2] Дівицьким сотником був тоді Яків Селецький, а Конотопським Осип Костенецький. Щодо сього останнього, то очевидно торговельні подорожі до Гданська з волами були йго так сказати спеціяльністю. Напр. 1728 р. гетьман Апостол давав йому з Москви доручення, «чтобъ онъ будучи сего лѣта въ Кгданську (Куда самъ желаетъ для покупокъ товаровъ и спроданя воловъ ити), покупилъ до двору ясневелможного покупки за денги ясневелможного жъ по спроданю тамъ въ Кгданску єго панскихъ воловъ». Крім «покупок», про які йому «будетъ обявлено отъ ясневелможной панеи» — сам гетьман доручав купити для себе доброго коня «шлапака» і рушницю. (М. Судиєнко, Материалы для отеч. истории, т. I. «Журнал», с. 62).

[3] Московский Главный Архив Министерства Иностранных Дел. Австрийския дела 1722 г., № 6. Дело по предложению цесарского чрезвычайного посланника графа Кинского о возстановлении бреславской комерции (без пагінації).

1714 р. до Шлезка з України «товары, которые там охотно покупают: юхтъ болшую (а лехкая тарь в продажу нейдетъ), сало, щетину, пенку, воскъ, ревень» [1]. Як бачимо, Вишневський вчисляє ще між експортовані товари щетину і пеньку (коноплю), хоч щодо сеї останньої, то наслідком недогідности возити її сухопутними дорогами, її розмірно небагато йшло в Шлезк, але транспортовано річковими дорогами до Риги, про що вже згадувано. Розуміється, що сей спис не вичерпує всіх вивожених за границю товарів. На жаль із-за недостачі матеріялу ми не маємо даних про більшість сих продуктів особливо товарів, на підставі яких можна б дещо більше сказати про торгівлю ними. Деякі звістки, хоч теж на стільки фрагментаричні, що на підставі їх не можна означити навіть приблизної скількости експорту, маємо і про інші продукти українського хазяйства, як тютюн, горілка і т. д. Серед них в експорті безперечно поважне місце займає тютюн. Се насамперед тому, що в тім часі плянтації тютюну розводили на Україні на широку скалю і то не тільки старшини і державці, але й ширші верстви суспільства, а головно козаки [2], які теж провадили й торгівлю ним, дальше заборона вивозити його в Росію, нарешті розмірна легкість збування його, звичайно в Польщі таки в руки Євреїв. В «реєстрѣ купцовъ полку чернѣговского» в «крамарів і гендльових» людей—себто дрібніших купців тютюн постійно фігурує на першому місці, як торговий артикул [3] Так, напр., 1715 р. чернигівський полковник Полуботок продає польському комерсантові Цибульському 575 пудів тютюну по 4 зол. пуд, значить вартости коло 460 руб., 1719 р. стародубські міщани Іов Іванович і Мих. Дейнека продали «в литовських краях» тютюну приблизно на 600 руб., отже приблизно 709 пудів [4], 1729 р. гурт козаків (коло 20-ти людей) різних полків (чернигівського і ніженського), вивіз на ярмарок коло 1800 пудів, вартістю 1500 руб.[5]. І все то вже за тих часів, коли українська торгівля з заграницею наслідком різних причин значно підупала. Після тютюну безпе-

---

[1] Ibid.

[2] Тютюн управляли на Україні з давна і на нього був наложений спеціяльний податок т. зв. «табачная десятина», яку з початку платили лише посполиті, а Малоросійська колеґія розширила її на всіх). А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департ., № 3569, лл. 31—38. «Вѣдомость, якіє в полках и почему збори з статей в рѣшителномъ пунктѣ показаних собыраются и якая в которомъ полку оних зборовъ разнь»). Міркуючи по тому, що Малоросійська колеґія напр. 1723 р. зібряла тієї десятини коло 10000 пудів (9345), у всіх десяти полках збирали тютюну не менше 100000 пудів, вартости 70000—80000 руб. на тодішні ціни. Очевидно сі дані далеко не точні, бо в цифрі зібраній Мал. колеґією десятини могли бути з одного боку залеглості з попереднього, а з другого боку не зібрані залеглості і за самий 1723 рік. З цифр дальших років теж нічого не можна певного вивести, бо колеґія на наступних роках старалася збирати тютюнову десятину грішми по 60 коп. за пуд, а зібрану натурою розпихала між зборщиків таки, стягаючи від них за се гроші. (Х. И. А. Д. М. К. № 6286). Указом Камер-колеґії 1725 р. нерозпродані останки наказано післати в казьонні склади для розпродажі в київській, смоленській, московській, ніжегородській і азовській ґуберніях і провінціях. Міркуючи по останках, які з тої десятини полишалися в місцевих полкових складах, то найбільше тютюну саджено в полках ніженськім і лубенськім (Румянцевский Музей, № 5756).

[3] Напр. «Мы крамарѣ и гендліовіє люде, жителѣ чернѣговскіє Іванъ Єнковичъ, бурмистръ з синами..., крамарѣ Левонъ Речкуцкій, Демянъ Давидовичъ ітд... ходили прошлихъ разовъ з тютюнами, ганушомъ, вовною і горѣлкою до Слуцка, до Вилна, до Хвойнык» ітд. Мы. гендліовыє люде и крамарѣ, жителѣ Березинскыє... ходыли ,прошлих годовъ з тютюнамы, ганышом, вовною пшонамы и горѣлкою до Кролевца пруского, до Вылня, до Столпцов і пристаны до Слуцка, а крамарѣ до Хвойнык» ітд. Те саме писали «гендліовіє люде и крамарѣ» менскі і киселівські. (Х. И. А. Д. М. К. № 32169.

[4] «Еѯтрактъ в чолобитє стародубовских міщан...». Румянцевский Музей, № 300.

[5] Х. И. А. Д. М. К. № 1449.

речно перше місце займає давній продукт українського «промислу»— горілка. Горілчаний промисел був далеко більш розвинений, ніж всякі інші, а між ними і управа тютюну, але здається в відповідній до продукції пропорції не йшов заграницю. Gross горілки зужитковано на місці і поставлювано російському скарбові для військ, для шинків при «канальних» роботах ітд. і то на значні суми [1]. При вичислюванню товарів, вивожених за границю перед 1714 роком, у різних купецьких партій горілка займає третє або четверте місце і то вивожено її в части лишень до Королевця, а більше продавано в литовсько-білоруських землях [2]. Всеж таки, напр., 1716 р. згаданий Цибульський, купує у Мокрієвичів на Чернигівщині 30 куф по 10 талярів битих, Полуботок продає йому ж 100 куф горілки по 18 талярів битих [3]. Побіч горілки важне місце займає вивіз збіжжя, в якім брали участь, крім старшини, теж козаки і посполиті. 1719 р., напр., один з польських комерсантів купував збіжжя почасти для себе, а почасти для вільковського старости Юрія Сапіги у Борковських (в чернигівськім полку) за осьмачку по 2 таляри битих і у селян і козаків за осьмачку по 1 руб. 10 коп. і закупив його стільки, що довелося для перевозу найняти 300 підвід, зрештою в більшині самих таки продавців [4]. До речи сказати, як мало цінилося збіжжя в гетьманщині і як радо збували його, видно з величезної різниці ціни на його: збіжжя куплене тут найвищою ціною 2 таляри битих, осьмачка отже maximum 2 руб., коштувало того самого часу в Слуцьку 6 руб.[5]. А вартість українських товарів, які оберталися в 1710-х рр. в Польщі витебський воєвода Казимир Потій оцінював «н а м і л і о н і б і л ь ш е»[6]. А Потій близький сусіда України, через котрого маєтності йшов один з торговельних українських шляхів, мусів бути добре освідомлений про сю торгівлю.

Переходимо до питання, хто приймав активну участь в українській торгівлі. Вивозом волів, як вже зазначено, займалися передовсім ті, у кого сей товар розводився, себто старшинсько-державські круги, одначе і тут на початках XVIII ст. починають виділятися з тих кругів гуртівники, так сказати спеціялісти в сій торгівлі, що торгують волами не тільки вигодованими у власних маєтках, але очевидно провадять скупівлю сього товару на Україні, щоб опісля перепродати його з зиском на европейських ринках. Такими напр. були в ніженськім полку конотопський сотник Андрій Кандиба, його наступники на тім же сотеннім уряді, батько і син Костенецькі [7], які з сього приводу виробили собі широку репутацію на Україні, так що, як ми бачили, виступали перед чужими, як представники тої галузі торгівлі. Одначе само собою, що в сім часі, про який іде мова, такі гуртівники не вспіли захопити цілої торгівлі волами в свої руки. Крім торгівлі волами старшина не нехтує й інших родів товарів у торгівлі і тут теж помічаємо певне змагання концетрувати певну галузь торгівлі в кількох руках, скуповувати товари на

---

[1] Див. м. і. мою статтю: Причинки до історії відносин рос. правит... Записки Н. Тов. ім. Ш., т. 61, с. 39.
[2] Х. И. А. Д. М. К. № 3216. «Реєстр купцовъ».
[3] Румянцев. Музей, Архив малорсс. актовъ, № 300.
[4] Ibidem.
[5] Ibidem.
Ibidem.
[7] Костенецькі (Григорій конотопський сотник 1707—1716, 1716—1727, його син Осип теж сотник, 1727—1750 (з приводу тієї торгівлі були відомі в народі під прізвищем Вольоватих. Осипові, крім згаданих доручень гетьмана Апостола в торговельних ділах, давало і російське правительство доручення купувати воли так для армії як і для продажу ітд. на значні суми. (Про них див. Лазаревського: Опис. Стар. Малор., II, сс. 198—203).

місці, а потім перепродувати їх або приїзжим заграничним купцям, або вивозити самим за границю. Притім для сього не рідко уживано сили адміністративної власти, на скільки вона була в руках даної одиниці, як військового урядника. Ось в 1711—1713 р., напр., сам гетьман Скоропадський через свого фактора Самусенка провадив на широку скалю скуповування пеньки в стародубськім полку, експортуючи її опісля за границю [1]; те саме робила управа маєтностей Меншикова, про що дальше. В 1710-х рр. на Чернигівщині особливу діяльність в сім напрямі розвинув відомий полковник Полуботок. Так, напр., на його скаржився згаданий вище комерсант Цибульський, що коли він (Цибульский) сторгував у Борковських більшу кількість збіжжя, то Полуботок, прикликавши його до себе, мав йому заявити, що збіжжя не позволить з свого полку вивозити за границю, одначе коли Цибульський купить в його 10 куфів горілки, то може вивозити збіжжя скільке схоче [2]. Полуботок тому заперечив, але сама скарга, як її було висловлено, позволяє припускати можливість таких фактів. Бунчуковий товариш Андрій Гудович скуповує пеньку, напр., у Стародубовського міщанина Галенбовського 150 берковців, щоб опісля перепродати великоруським купцям і т. д. [3]. Очевидно, що найважнішу і найширшу участь в заграничній торгівлі, т. є. в експорті з України за границю товарів і спроваджуванню звідтіля інших товарів на Україну, брала участь частина суспільства, звана купецтвом, і яка дійсно в тім часі почала виділятися в окрему професійну верству. Се були передовсім міщани Києва, Стародуба, Чернігова, Ніжена, частково з Полтави, але в дальшій лінії загалом мешканці інших городів згаданих північних полків, а також і сіл, що скромно називали себе «гендльовими людьми і крамарями». Документи доволі ясно розрізняють тут купців і «гендльових людей і крамарів», при чім належність до першої чи до обох других категорій залежала від кількости капіталу, який міг бути вложений в торгівлю, а від сього знов були залежні роди товарів і місце їх збуту. Отже в кілька разів вже цитованім «реєстрі» купців чернигівського полку 1714 р. можемо вповні ствердити вище сказане: «Я Феодоръ Лопата, войтъ чернѣговскій, ходылъ прошлого року з юхтою и воскомъ до Шліонска»—читаємо тут, «мы купцѣ, жителѣ чернѣговскіє, Скоквѣдъ, бурмистръ, Євсѣй Озвѣръ, Трофимъ Матвѣєвичъ, Стефанъ Лопата і т. д. (усього 6 люда)... ходыли прошлыхъ роковъ з юхтою, воскомъ, лоємъ олѣемъ и щетиною до Шлінска и Ґданска и Кролевца пруского»; «мы купцѣ, жителѣ березинскыє, Семенъ Скурбѣда, Лаврѣнъ Марченко і т. д.» (7 люда)... ходыли прошлих роковъ з юхтою, воскомъ и лоємъ до Шліонска, до Кгданска и до Кролевца пруского...» [4]. Як бачимо, купцями називають себе ті, що ходять з юхтом, воском, лоєм, щетиною до Шлезка, Ґданська і Королевця. А ось і друга група: «мы крамарѣ и гендліовніє люде, жителѣ чернѣговскіє, Іванъ Єнковичъ, бурмистръ з синами, Гаврило Канѣтинскій, крамарѣ Левонъ Речкуцкій, Демянъ Давидович[1]... (11 осіб) ходили прошлыхъ роковъ з тютюнами, ганушомъ, вовною и горѣлкою до Слуцка, до Хвойникъ и до иньхъ (!) городовъ держави лядскои...», «мы гендліовыє люде и карамарѣ, жителѣ березинскыє, Артемъ Михненко, Карпъ Максимовичъ... (усього 17 осіб) хадыли прошлыхъ годовъ з тютюнамы, ганышомъ, вовною, пшономъ і горѣлкою до Кролевца

[1] Х. И. А. Д. М. К. № 6816.
[2] Румянцевский Музей, Архив Малоросс. актов, № 300. «Еѯтрактъ в чолобитє стародубовских мѣщан...».
[3] Румянцевский Музей, Архив Малоросс. актов, № 45.
[4] Х. И. А. Д. М. К. № 3216. «Реєстръ купцовъ»...

пруского, до Волыня, до Солнцовъ і Пристаны, до Слуцка, а крамарѣ до Хвойныкъ и до Злобина и до иншыхъ держави лядской городов...»; «мы гендліовіє люде, жителі менскыє, Карпъ Семеновичъ, Іванъ Соломныкъ... (6 люда) хожували прошлыхъ роковъ с тютюнамы, рибою и горѣлкою до Быхова, до Могилева и до иныхъ городовъ державы лядскои». Те саме зізнають і «гендльові люде» киселівські, олександровські і т. д. [1], при чім на 74 усіх купців і крамарів сі останні становлять більш 70%. Значить «гендльові люде і крамарі» вивозили зовсім інші товари, і, треба думати, товари набуті власним хазяйством, а не скуплені в інших і коли «гендльові люде» часами заходять до Королевця, то крамарі обмежуються на пограничних литовсько-білоруських містах. Врешті треба додати, що крім купців, з торгівлі користали й ширші верстви народні, то продаючи свої рільничі продукти на місці так своїм, як і заграничним купцям (напр., збіжжя), то наймаючи себе як хурщики для перевозу закуплених товарів; як ми бачимо, 1716 р. один з заграничних агентів найняв лишень в чернигівськім полку 400 підвід для перевозу закупленого ним збіжжя і горілки до Слуцка [2], так само в Стародубщині наймалися для перевозу товарів до бішенковецької пристані [3], горілки до Брянська і т. д. [3]. Маємо звістки про торговельні зносини українських купців з Голяндією й Франціею, але сі звістки поки що настільки скупі, що крім самого факту таких зносин трудно щось в тій справі сказати [4].

Досі ми говорили про одну сторону заграничної торгівлі, про експорт. Тепер доведеться сказати декілька слів про органічно звязану з першою другу сторону—імпорт заграничних товарів на Україну. Кажемо органічно звязану через те, що українська торгівля мала в тих часах в високій мірі характер обміну, який знов таки було викликано браком фабричного промислу на Україні, а через те і потребою заграничних фабрикатів, які Україна добувала з-за границі се раз, а подруге такий обмін улекшував торговельний оборот, не даючи дуже відчувати доволі значного браку монети в торговельнім обороті і усував недогідности з причини різних монетарних систем.

Отже, коли спинимося на ввозі товарів на Україну, то побачимо, що спис імпортованих товарів, потрібних так для домашньої обстанови, а передовсім для хазяйських цілей, представляється теж дуже поважно. З слів згадуваного меморіялу шлезьких купців, Шлезк торгував з Україною: «шлезькими, голяндськими і англійськими сукнами, різними білими і фарбованими полотнами, різними шовковими товарами, різними ручними виробами домашнього промислу, косами, різаками, серпами, норимберськими ручними виробами, теж різного рода шлезькими, саксонськими і берлінськими вовняними парчами, шлезькою кисеєю, а нарешті і всякого роду стирійськими товарами» [5]. Сей спис де вчім доповнюють, а де в чому деталізують українські купці в своїх зізнаннях; отже привозили ще з Шлезка гарус, ленти, «стамеди» (рід вовняної тканини), срібний і хрусталевий посуд, червоні єфимки, голки, шила, ножі, всяке коріння [6]. Очевидно аналогічні товари вивозили з Ґданська, особливо сукна і різні предмети розкоші, як, напр., дорогу зброю [7], а також різні «медикаменти». Розуміється передовсім важне місце займали між ввоже-

[1] Ibid.
[2] Румянцевський Музей, Архивъ Малоросс. актовъ. № 300.
[3] Ibid., № 5763.
[4] Х. И. А. Д. М. К. № 1351.
[5] И. Лучицкій, Къ исторіи торговлі въ Малороссіи XVIII в. Кіевс. Стар. 1894, кн. IV, с. 155—8.
[6] М. Г. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла, 1722, № 6.
[7] Ibid., 6. Судієнко, Матеріалы, I, Журналъ, с. 62.

ними на Україну товарами, крім сукон, різні або готові вже предмети для хазяйства, як залізні вироби, коси, серпи і т. д., або також матеріял для них, як, напр., мідь, про котру через щось не згадано в тих «реєстрах». Напр. 1704 р. київський купець Роман Якимович віз з Вроцлава 9 возів кіс, різаків, серпів на суму 15.000 єфимків, 1705 р. тойже купець віз звідтіля на 20.000 яфимків тих самих товарів [1].

Щодо міді, то вона була потрібна для фабрикації дзвонів (ливарня дзвонів була, напр., в Києві і в Глухові) [2], а ще більше для виробу різного роду котлів, казанів, «алембиків» і т. д., на які в тім часі був величезний попит з огляду на горілчаний промисел, що при загальнім викурюванню горілки в незвичайно інтенсивнім темпі розвивався. Отже 1715 р. напр. кілька разів уже згадуваний Цибульський продає київським дзвінникам 200 пудів міді по 6 р. за пуд. Полуботок прочувши, що у Цибульського єсть такий товар, продає йому тютюн, а потім і 100 куф горілки, кажучи собі виплатити міддю, якої Цибульський заготовив ще 600 пудів для привозу на Україну [3]. Пізніше чуємо про якусь скаргу вільковського старости Юрія Сапіги на Полуботків з приводу забраної ними (мабуть у того таки Цибульського, фактора Сапіги) 1.000 пудів міді [4].

На жаль цифр, за якими б можна подати менш більш докладно кількість ввозу так поодиноких родів тих товарів, як загалом усіх разом— ми покищо не маємо. Дані, якими розпоряджаємо, позволяють лишень догадуватися про вартість ввозу, яка була доволі значна і мало мусила уступати цінності вивозовій. Таким чином, крім згаданого вище київського купця Якимовича, знаємо, що напр. в 1710-х рр. українські купці Іван Карпіка і Василь Лаврук, вертаючи з Вроцлава, везли з собою товару більш як на 8.000 золотих «доброй монети», Максим Грудина, ніженський купець, вертаючи з відтіля ж заставив у острозьких євреїв лишень частину товару свого на 6000 зол., а київський «знатній» купець Роман Якимович «з Вроцлавя з товарами на килко сотъ тисячей золотихъ, тамъ покупленними, ворочалъ ся» [5]. Думаємо, що наведені цифри хоч і як вони фрагментарні, дають доволі ясне поняття про те, на яку широку скалю вівся українськими купцями торговельний оборот між гетьманщиною і заграницею. Нарешті для вияснення того, як тісно гетьманщина була звязана з західніми краями, а особливо з Польщею, торговельно грошевими інтересами, треба підкреслити ще одну характеристичну сторону тієї торгівлі, а власне, що вона була в значній мірі заснована на обопільнім кредиті в більшині довготерміновім, причім доречі сказати, що оскільки се стосувалося Польщі, то тут українські купці були звязані кредитом з тою групою тутешньої людности, яка і мала гроші і сама провадила торговельні операції, себто з Євреями. Напр. тойже «знатній купець» Якимович «єдучи з Украини до Шліонска, позичилъ на дорозѣ въ мѣстѣ полскомъ Острозѣ нѣсколко сумми у жидовъ тамошнихъ», Максим Грудина, купець з Ніжена, «єдучи з Шліонска, взялъ мало що з сумми у жидовъ Острозскихъ» [6], витебський воєвода Потій ураховує претенсію свого орендаря

[1] М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. эксп., кн. № 7/1734, к. 722—772.
[2] А. М. Ю. Дѣла правит. сената до раздѣл. на департ., № 3568.
[3] Румянцевский Музей, Архив Малоросс. актов, № 300. «Еѯтрактъ в чолобитє стародуб. мѣщан».
[4] Ibid., № 124.
[5] А. М. Ю. Дѣла правит. сената до раздѣл. на департ., № 3568, лл. 183—185. «Вѣденіє кривдъ купцамъ Малороссійскимъ».
[6] А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. на департ., № 3568, лл. 183—185. «Вѣденіе кривдъ купцамъ».

Єврея Кадзінського до чернигівського полковника Полуботка на 40.000 золот. [1], а крім того Єврей сей мав претенсію на значну суму до полкового ніженського осаула [2]. І на відворот київський купець Палладій має борг у острозьких Євреїв, а «мѣщане города литовского Могилева должни на килкадесят тисяч обивателем малороссійским певной и правдивой сумми, именно Миклашевским, полковника стародубского синам, Малаху Фоминичу, Симону Маслаку... и протчіимъ» і т. д. [3].

Очевидно, що торгівля з заграницею серед таких умов і устроєна на таких основах, як обмін і кредит, вимагала доброї організації, а особливо опіки, і то опіки, якої не могла дати організація самих безпосередньо заінтересованих, т. є. купецтва, а більше засібної на різні способи інституції в данім випадку держави. Се було особливо потрібне в сих часах, коли наслідком деяких причин для української торгівлі почав витворюватися цілий ряд перешкод, які грозили сю торгівлю звести ні на що. Як сказано, головною дорогою для української торгівлі з західніми краями була Польща. Ся держава, як відомо, ніколи не відзначалася особливою організацією т. зв. «публічного безпеченства», а тепер по довгім періоді північної війни і викликаних нею таких же внутрішніх партійних межиусобиць, конфедерацій, боротьби сторонництв за кандидатів польського престола і т. д., появилося багато неспокійних елементів навіть серед шляхти, якої шумовини пускалися просто на розбої і грабіжі, а предметом таких нападів були очевидно передовсім купці, при яких можна було поживитися. Ще більш доводилося терпіти торгівлі від систематичних шикан, на які було постійно наражене купецтво від арендаторів цлових комор, які майже виключно держали всюди Євреї. Покривдженим купцям надзвичайно трудно було добитися на легальній судовій дорозі справедливости, а ще трудніше хочби і присудженого відшкодовання з причини слабости або й браку екзекуційних властей у Польщі. Українські уряди за часу гетьманування Скоропадського і правління Малоросійської колеґії були завалені скаргами українських купців з приводу втрат і перешкод торгівлі в Польщі. Навіть доволі добре, як ми бачили, зорґанізована щодо опіки торгівля волами не все була забезпечена з тої причини, що покликані охороняти її органи на все відповідали свойому завданню. Притім не обходилося без таких куріозів, як те, що часами власне занадто дбайливий конвій був причиною грабіжів українських товарів з боку... самих скарбових польських властей. Для прикладу сказаного наведемо кілька таких скарг, що дають доволі повну картину тих митарств, на які було наражене українське купецтво в Польщі. Ось «1711 году панъ Пребендовскій, подскарбій коронній, полковника миргородського, обивателей опошнянських и лубенських осмъ сотъ и килкадесятъ воловъ, яких тогда гнано до Гданска, велѣлъ забрати, даючи тую причину, будто многіє малороссійскіє купци прежде прошедшими годами удавалися в протекцію пана Любомирского, подкоморого коронного, гонили воловъ за конвоємъ єгож пана Любомирского и належной до скарбу коронного не платили квоти. В якомъ забрѣ самому... є.—і.—в. на тотъ часъ в Ризѣ били чоломъ шкодуючіи купци. И хочай... писано о возвращеніи тихъ воловъ или награжденіи за оніє до помянутого пана подскарбіого коронного, тилкож по тому жадной доселѣ (до 1729 р.) не учинено сатисфакціи» [4]. «Прош-

[1] Румянцевский Музей, Архив малорос. актов, № 300 і 164.
[2] А. М. Ю. Дела правит. сен. до разд. на департ., № 3568, лл. 183—185.
[3] Ibid.
[4] А. М. Ю. Дела правит. сената до раздел. на департ., № 3568, л. 183. Див. теж лист Головіна до Скоропадського в сій справі з 7/12 1711. (М. Судиєнко. Материалы для отеч. ист., т. II. Киев, 1855, сс. 202—203).

299891

Державна Історична Бібліотека УРСР

лого 1719 году возвращаючись (!) з Вроцлавя розних купцовъ здешнихъ украинскихъ конвоєвали надворніи пана Пребендовского, подскарбія коронного, жолнѣре, которіє не тилко жадной имъ купцамъ от вимислних здирствъ не чинили оборони, але еще и сами оних обтяжали; надто з тих же жолнѣровъ окказіи под Соколовкою, маєтностю пана Ревуцкого, рейтарей (?) напавши на помянутих купцовъ и єдного з них, конотопского жителя Клима Лесенка, на смерть з фузіи застрелили. Панъ гетманъ Скоропадскій черезъ листи о справедливость у пана подскарбіого коронного упоминалъся и до князя Григорія Федоровича Долгорукова писалъ, но сатисфакція не учинена доселѣ»[1]. Як бачимо в однім випадку каже грабити купців представник польського правительства можливо справді за те, що «протектор» купців не допустив платити мито до скарбу, воліючи собі забрати ті гроші, хоч не виключено й те, що підскарбій скористав з якого небудь приводу, щоб таким радикальним способом відбити в купців охоту вдаватися замісць його до інших в протекцію. Як би там не було, досить, що така страта могла купців зруйнувати, а спосіб екзекуції незаплаченого мита, ужитий членом правительства, давав дуже поганий приклад для інших, витворюючи тим способом небезпечний для купців прецедент. За те в другім випадку справа стала як раз навпаки: протекція підскарбія була приводом грабіжу купців з боку іншого невдоволеного пана, при чім інцидент закінчився далеко трагічніше. Грабував підскарбій офіційно, грабувала й розбійнича шляхта вже на власну руку. «1718 году Федора Іосифовича и Никифора Ігнатовича, жителей и купцовъ лохвицкихъ, поворочаючихъ ся з острожского ярмарку нѣкоторіє шляхта между Острогомъ и Заславямъ разбойнически нападши двохъ чоловѣковъ з онихъ на смерть забили, грошей полпяти тисячей золотихъ доброй монети взяли, конѣ и многіє дробніє рѣчи в возахъ побрали. Которих разбойниковъ на завтрашній день заразъ со всѣмъ поймалъ шляхтичъ Яловѣцкій, староста гуляницкій и самихъ ихъ одпустивши, тилко гроши у купцовъ разбоємъ взятіє, також конѣ и вещи у себе удержалъ. А когда тіє ж купци до єго прибыли и упоминалися о разбойниковъ и о всѣ свои рѣчи, онъ Яловѣцкій нѣчимъ ихъ збувъ. О чомъ заносили они купци лохвицкіє до мене (гетьмана) апелляцію, по которой писалъ я до воєводи руского пана Яблоновского и до пана Любомирского старости сандомѣрского, до князя... Долгорукова, полномощного посла у королевского величества тогда бывшего и до пана Пребендовского подскарбія коронного черезъ тих же купцовъ. Лечъ ихъ недопустивши нѣкоторий Нагорецкій, староста котелнѣцкій, до Варшави, тіє мои писма у нихъ поодбиравъ. З которимъ любо они ж на трибуналѣ в Люблинѣ (!) правовалися и на сейми в Варшавѣ заносили апелляцію, однакъ нѣ з Яловѣцкого гроши ихъ купецкіє у разбойниковъ поодбиравшого нѣ з Нагорецкого не тилко належитой справедливости не учинено, лечъ еще и проєздахъ особливо двѣ тисячи двѣстѣ сѣмдесят золотих своихъ они купци утратили»[2]. Та на тім не скінчилася справа для нещасливих купців; піймані вже розбійники продовжували бути для них причиною втрат, а для шляхтичів джерелом доходів. Бо ось «другій шляхтичъ Карчевскій в Берестечку тихъ же разбойниковъ поймавши, держалъ черезъ нѣсколько часу в вязеню, а когда они купци лохвицкіє туди прибыли и своихъ опознали шкод-

[1] А. М. Ю. Дела правит. сен. до разд. на департ., № 3568, л. 184.

[2] А. М. Ю. Дела прав. сен. до разд. на департ., № 3568, л. 184. Се очевидно ті самі купці, за якими вставляється у гетьмана лубенський полковник Андрій Маркович в 1718 р., коли їх пограблено, при чім подає число убитих людей на З.—Х. И. А. Д. М. К., № 25895.

цовъ, теди онъ Карчевскій заарештовавши ихъ (купців) поти не випустилъ з Берестечка, поки они купци не дали писменной за себе ассекураціи, же єму Карчевскому будто на кормъ тих разбойниковъ виложеніє триста вусѣмъдесят золотих возвратит(и) должни. По якой ассекураціи насиліємъ у ихъ купцовъ взятой онъ же Карчевскій заарештовалъ Федора Остаповича купца лохвицкого зо всѣмъ товаромъ и держалъ чрез цѣлій тиждень тамже в Берестечку, покамист(ь) тих триста осмъдесятъ золотихъ єму не виплатилъ. А через удержаннє шкодуєт тот же купецъ Остаповичъ на золотих тисячу»[1]. Сей останній випадок справді характеристичний для тодішніх відносин в Польщі. Побіч такого радикального способу обдирання купців були у шляхти й інші далеко «тоншї». Ось напр. «Марко Тарасович, житель і купець ніженський поворочаючись з Бихова на дорозѣ под Гомлемъ в селеѣ от тамошнѣй шляхти понеслъ немалую шкоду въ томъ, же они назвашися писарами коморними будто за промиту (!), где пред тим цла не брано, взяли у него до тисячи золотих, о чомъ онъ на сеймиках и на рочках в Рогачевѣ на тих обидящих ускаржалъ ся и не мало понеслъ утрати, лечъ там жадной не давши управи нѣ з чим єго назад отправлено». Загалом шукання юстиції мабуть найдорожче обходилося купцям, особливо наскільки в гру входили Євреї, що стояли в тіснім порозумінню з місцевою польською адміністрацією. Для прикладу наведемо хочби такі випадки, як і попередні, стверджені офіційно з боку гетьманського правління. «В прошлихъ годѣхъ — пише гетьман дальше в загаданім «Вѣденію кривд» — Романъ Якимовичъ, знатній купець кієвскій, єдучи з Украини до Щліонска позичилъ на дорозѣ в мѣстѣ полскомъ Островѣ нѣсколько сумми у жидовъ тамошнихъ». Отже коли вертав назад з накупленими на кілька сот тисяч зол. товарами, «тіє жиди єго со всѣмъ в Острозѣ заарештовали, и хоча й онъ давалъ по себѣ поруку, же должную суму з провизією вскорѣ имъ з дому грошми уплатит, спродавши тіє в Малороссіи товари, лечъ єго не випущено з под арешту. Под которимъ этимъ чрез килка лѣтъ найдуючис(ь), челядь, коней и себе мусѣлъ содержовати, а на остатокъ тамже отстрадавъ и житія. Жиди зась кредитори за помянутую себѣ сумму причинивши єще в двоє или в троє інтересу, всѣ на килка сотъ тисячей товари єго Якимовичеви, на которіє онъ у братовъ своихъ и у другихъ великороссійскихъ и малороссійскихъ (купцовъ) значніє сумми бралъ и многимъ зоставалъ ся долженъ, безправне между собою по пajовали». Євреям очевидно розходилося головно о те, щоб замість «нѣсколко сумми грошей» дістати в свої руки товари, за які можна було виручити далеко більше, і в тім прийшла їм в поміч місцева адміністрація, заарештувавши купця і держачи його літами в тюрмі. Явне потурання польської адміністрації Євреям в їх «промислах» на українських купцях, як не може краще, показується і в сім випадку. «Максимъ Грудина, житель и купецъ нѣжинскій, єдучи з Шліонска, взялъ мало що сумми у жидовъ Острозскихъ и товаровъ своихъ на шест(ь) тисячей золотих нѣбы в заклад у них поолжилъ. Потом когда по тіє свои товари з Украины уже поєхалъ и подлугъ уговору юхти, єще тогда незаповѣдной[2], имъ кредиторамъ своимъ за долгъ у нихъ затягненній припровадилъ, они начавши єго до суду перед губернатора острожского потягати, поти з нимъ правова-

[1] Себто до 1714 р.

[2] Всі наведені випадки виписані в подавнім гетьманом Апостолом в колегію заграничних справ в 1729 р. 29 червня при окремім донесенню. «Вѣденію кривдъ купцамъ малороссійским». А. М. Ю. Дела прав. сен. до разд. на департ., № 3568, лл. 183 — 185.

лися, поки всѣ помянутіє в закладъ даніє товари за свою малую позиченную сумму за роненніє тамже в Острозѣ на судѣ утрати себѣ отстояли. Чрезъ що оній Грудина вовся раззорился...» Наскільки трудно було українським купцям сплатити свої борги затягнені у Євреїв у Польщі, на стільки ще трудніше було відібрати від них позичені свої гроші. «Андрій Безручко, житель нѣжинскій, будучи Палладія жителя и купца кіевского факторомъ, поехалъ до Острога у жидовъ тамошнихъ по ихъ рукоданнихъ облѣgах доправляти грошей, котрихъ они неуставши єще похвалялися на него. И когда онъ же з Острога виехалъ, тіе жиди наняли райтаръ чоловѣка скилка и послали за нимъ, и в недалеком разстояніи от Острога в селѣ помянутіє райтари єго Безручка взявши за учененную будто имъ нѣякую шкоду до gубернатора острожского на суд попровадили». Попровадили, але очевидно не довели, бо «Безручка в килька дней уже люде въ лѣсѣ неживого до дерева привязанного знайшли, якому и ротъ былъ паперами напханъ».

Остаточно дотепер наведені випадки належали можна сказати до категорії незвичайних, хоч і як вони часто лучалися і кінчалися для дотичних купців чи купецьких кампаній в більшині руїною. Та для купецтва загалом далеко гірші були надужиття арендаторів цлових комор, які самовільно по вподобі накладали на купців мито, що з кінцем 1710-х і початком 1720-х рр. увійшло в систему, стало правдивою язвою купецтва і на стільки підрізували торгівлю, що на се постійно скаржилися і українські власті. Як сказано, на се найбільше скаржилися купці гетьманам. «Многократне — пише Апостол російському правительству 1729 р. — было от всѣхъ малороссійских купцовъ доношеніє о многих от полских и литовскихъ обывателей различно над ними доказуємих убитках, особливе вимаганієм всюди новоуставлених митъ приватнихъ и протчіхъ вимислних здирствъ; и о томъ всемъ просилъ... покойній антецессоръ мой гетманъ Скоропадскій в государственной коллеґіи іностраннихъ дѣлъ рѣшенія и указу є. і. в.» [1]). «Оны жиди — ще раніш пише той же гетьман—во всей Полши от старшин и владѣльцовъ тамошних имѣют в закупах мита и комори, где у купечества з товаровъ берутся пошлины; когда купци малороссійскіє ходят в Шлїонскъ и в Кгданскъ через Полщу, брали у них лишніє вратки и задержуют бывало их Малороссіянъ на митах не без трудности и не без шкоди» [2]. Що так дійсно було се, мусіло признати офіційно само польське правительство обіцюючи на інтервенцію австрійського посла при складанні з ним р. 1727 трактату в справі української торгівлі приняти проти всього заходи.

Нарешті, щоб по змозі вичерпати ті типічні перепони, які гальмували правильний хід української заграничної торгівлі через Польщу, скажемо ще про одну, яка на рівні зі здирствами на цлових коморах найбільш давала себе в знаки, впроваджуючи в торговельні відносини почуття непевности, замішання, а опісля відбиваючись численними процесами у внутрішнім життю гетьманщини. Тією перепоною був згубний з погляду торговельного обороту звичай пошукувати шкоду, вирівнювати претенсію, яким би способом вони не повстали, грабунком в границях своєї держави першого стрічного купця. Якщо мав, напр., хтонебудь з польської шляхти, а головно опять таки Євреїв які-небудь невирівняні рахунки на Україні, або вважав себе, по формально переведенім процесі перед судом з приводу якихось суперечок, недостаточно заспокоєним, так тоді арештував першого ліпшого українського купця,

[1] А. М. Ю. Дела правит. сен. до разд. на департ., № 3568, л. 182.
[2] Ibid., л. 28.

забирав йому чи то товари чи хочби гроші, і, продержавши нерідко довший час під арештом самого купця, відсилав його пошукувати свою шкоду перед судом свого краю на своїм земляку «заводци, которій єсть причиною той справи» — як звичайно говориться в документах з приводу таких процесів. Наслідком самоволі в Польщі, де кожний був сам собі суддя, особливо проти безборонних чужоземців, сей sit venia verbo принцип так широко ввійшов у практику, що доведені до крайности Українці і собі стали його уживати в часах Скоропадського, заховуючи одначе при тім деякі правні формальности, а власне випрошуючи від гетьмана універсал з позволенням арештувати чужих купців. Так кінець кінцем звичай обопільного грабування піднесено, можна сказати, урядово до ролі регулятора міжнародніх відносин. На часте уживання сього способу вказують численні документи — результати процесів з сього приводу, при чім, до речі сказати, згадані процеси розросталися звичайно до незвичайних розмірів і тягнулися не раз не літами, а десятками літ; се очевидно через те, що в таких справах було замішаних одночасно по кілька сторін (той хто пограбив, пограблений, гіпотетичний привід грабити і т. д.) з різнородними інтересами, при чім з огляду на чужоземців надзвичайно було трудно установити, на чиїм боці вина і мати певність, що загранична сторона піддасться присудові. Про деякі голосні в своїм часі того рода процеси буде мова дальше, тут же наведемо кілька випадків такого добування справедливости за помоччю грабіжу. «У Івана Карпенка и Василя Лаврука — читаємо в «Вѣденію кривдъ» — єдучих з Вроцлавя в Рубешовѣ (!) з позволення старости тамошнего пана Потоцкого, стражника литовского, арендаръ пана Поцея, воєводи витепского, Кадзѣнскій забралъ товару на осмъ тисячей золотих доброй монети безъ жадной причини, уформовавши тилко яко-вуюс(ь) претенсію без фундаменту до асаула полкового нѣжинского. Якого забору они купци при листах моихъ (гетьмана) доходячи не тилко тих своих товаровъ не поискали, але ще в проєздах на двѣстѣ и килкадесят рублей стратили; а особливе за тимъ же заборомъ на нарочнихъ до Варшави и до Литви посланцовъ не мало пошло кошту, а нѣчого не могли справити...» «У Іова Івановича и Михайла Дейнеки, жителей и купцовъ стародубовскихъ, панъ Поцей, воєвода витепскій, сто чтири червоних золотих, триста и двадцят талярей битих, килкадесят рублей копѣйками, коней чтири и иншіє рѣчи забралъ по нѣякойсь до бывшого полковника чернѣговского Полуботка змишленной претенсіи, о чом до суду нашого жадной не чинилъ апеляціи. Якіє забори жеби купцамъ нѣжинскимъ от жида Кадзѣнського а стародубовскимъ от пана воєводи витепского повернулись, былъ от королевского величества листовній до єго, воєводи, указъ по гетманскимъ до князя... Долгорукова одозву исправленній, но онъ воєвода и потому листу ничого не учинилъ а купци черезъ тоє в крайнеє приходят раззореніє. Знову тих же Іова и Михайла, купцовъ стародубовских, в мѣстѣ Борисовѣ жидъ тамошній заарештовавши, держалъ въ желѣзахъ и коней двоє взялъ за долгъ будто другого обивателя стародубовского» [1]. 1719 р. Скоропадський писав, що

[1] А. М. Ю. Дела правит. сен. до раздел. на департ., № 3568, л. 184. Документ про процес, який повстав з приводу пограблення Івановича й Дейнеки ми вже кілька разів цитували, бо в йому крім предмету самого спору, подано багато інтересних звісток для торгівлі між гетьманщиною та литовсько-білоруськими землями так дотично товарів, що були в тім торговельнім обороті, як шо до самої, сказати б, техніки торгівлі. Коротко, справа малася так. Потій, котрого староста Неклюд пограбив стародубських купців, подав у листі до Скоропадського (Румянцевский Музей, Арх. малоросс. актов, № 164) причиною грабіжу те, що шляхтич Цибульський (агент Юрія Сапіги) набрав у спільці з чернигівським полковником

«уже кілка лѣтъ дѣетъ ся, якъ зосталъ (ніженський купець Максим Тимофієвич) отъ жидовъ дубновскихъ и острозкихъ изъ всеєй своєй худоби ограбленъ», очевидно за якусь «змишленную претенсію» [1], 1716 р. скаржаться гетьманові прилучане Михайло з товаришами, що їх пограбив Єврей Мисан в каменській волості пана Білозора в Польщі, куди вони їздили як хурщики з закупленим на Україні тим же Євреєм тютюном — забравши в них різної «худоби» більш як на 500 зол. [1].

Як вже сказано, пошкодовані українські купці чи лишень хоч би хурщики доведені тими грабіжами до крайности, як з наведених випадків можна бачити, не можучи іншою дорогою повернути своїх втрат, зачали й собі хапатися того способу, одначе лишень за дозволом властей. Інтересно при тім не стільки те, що тоді дозволи, хоч мабуть лишень за гетьманства Споропадського видавалися, але що видавалися вони за попереднім порозумінням з польськими панами, так чи інакше заінтересованими в такій справі. А ті згоду свою давали для того, що просто їм не хотілося клопотати собі голови такими справами і, даючи свою згоду арештувати товари в польських купців, вони позбувалися клопоту, нічим при тім не зв'язуючи себе. Так, напр., згадані вже прилучане, пограбовані Євреєм Мисаном, просять Скоропадського, щоби вони «невинніє будучи, яко і по урядовому писанню лубенскому а найпаче по висоце-

---

Полуботком у орендара Потія, єврея Кадзінського, на 40.000 зол. товарів і не дав за них ані грошей ані обіцяних товарів (збіжа). Не можучи нічого вдіяти з Цибульским очевидно через те, що сей не становив сам собою жадної фінансової сили, Потій, чи радше його єврей, направив свої претенсії до Полуботка, який буцім то в спілці з Цибульским і держав його «під своєю протекцією», отже пограбив стародубських купців, котрим заявив, що грабить їх за П-ка, «щоби по їх чолобиттю справу скорше полагоджено». Купці подали скаргу гетьманові, просячи, щоб гетьман наказав Полуботкові нагородити їх, бо їх пограбовано «за його причиною». Поки справа прийшла перед суд, до гетьмана прибув з рекомендаційним листом від російського посла в Варшаві Долгорукова інший шляхтич, витебський підстолій Лукаржевський, з претенсіями теж до Цибульського, а власне кежучи до Полуботка, буцімто спільника Цибульського. Гетьман нарядив суд у тій справі, на якому Полуботко доказав свою непричетність до операцій Цибульского з Кадзіньским і Лукаржевським. Та тут в свою чергу сам Цибульский подав скаргу на Полуботка про відшкодовання більш як 2000 зол., які стратив через те, що Полуботок перешкодив йому в торговельних операціях, недозволив вивезти за границю закупленого збіжжя, не доставив закуплених волів а нарешті заарештував його фактора лоївського єврея Нухима. (Арештовано його справді на інтервенцію чернигівського єпископа Стаховського, як запідозріного в крадіжці дукатів з образа дегтярівської пречистої. Х. И. А. Д. М. К., № 9821). Суд виправдав Полуботка і звільнив його від усяких претенсій, та се не мало жадних реальних наслідків. Купці, яким Потій не звернув пограбленого, доходили дальше своєї шкоди на Полуботку перед Малороссійською колеґією, якій се була на руку ковінька, хоч остаточно ніякої вини Полуботка не могла в сій справі установити, а по смерті Полуботка на його синах, і на жадання купців 1729 р. було утворено ревізію цілого процесу, для чого виготовлено і згаданий «екстракт», з котрого ми в більшині беремо отсі звістки. (Румянцевский Музей, Архив малоросс. актов, № 300). Одначе паралельно з сим окремо вів процес з синами Полуботка Цибульский з Сапігою, який удавався в сій справі аж до російського правительства, що наказало 1731 р. гетьманові і Шаховскому розглянути се діло (див. лист Шах-го до Апостола 6/5 1731 р. Румянц. Музей Арх. мал. акт., № 124). Одначе й тоді справи не покінчено, бо 1737 р. бачимо, Цибульского в Петербурзі, де він робить заходи проти Полуботків, переписуючись з своїми знайомими на Україні. З приводу тої кореспонденції мало не вийшло «секретне діло», бо тодішній правитель України кн. Борятинський, перехопивши один з таких листів до Олександра Левицького, побачив у йому деякі на його погляд «скрытые» місця і доніс про се сенатові. Сенат одначе показався розумніший від Борятинського (М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. жен. кн., № 66), 1793, л. 455 — 460).

[1] Х. И. А. Д. М. К. № 17148.

[2] Ibid., № 3671.

поважному вельможности вашей могли мизерією своєю обрѣсти поважное писаніє до всяких началовъ, ижби где ли кольвекъ могли винайти людей тамобочних ис тоєй держави, по указу велможности вашой панской незапрещене било заарештовати и заграбити, аби ми убогіє худоби своєй не збули». На се була резолюція: «написати унѣверсал»[1]. Такого ж універсалу просив у гетьмана і ніженський купець Тимофієвич і універсал був йому даний. Для характеристики наводимо його в цілості: «Всей обще старшинѣ и чернѣ войскового и послолитого чиїа под рейментомъ нашимъ в городахъ и селахъ обрѣтаючимъ ся, особливе высланнимъ по ярмаркахъ будучимъ и каждому, кому кольвекъ о томъ вѣдати будетъ надлежало, симъ нашимъ ознаймуємъ унѣверсаломъ, ижъ Максимъ Тимофѣевичъ, купчинъ нѣжинскій, уже килька лѣтъ дѣєтъ ся, якъ зосталъ отъ жидовъ дубновскихъ и острозскихъ изъ всеєй худоби ограбленъ. И любо писалисмо по занесенной єго жалобы (!) до ихъ милостей пановъ коронного Синявского и Любомирского старости сандомирского, якобы єму была з помянутихъ жидовъ учинена справедливость, однакъ панъ Синявский одказалъ, что не єго подданства тиє суть жиди, а панъ Любомирский отвѣтовалъ, иж бы оних за указомъ нашимъ рейментарскимъ велѣли на Украинѣ заарештовати, о чомъ и листъ од єго, пана Любомирского, до насъ писаний получилисмо перед симъ. Чего ради пречеченний Максимъ Тимофѣєвичъ будучи на всей худоби своєй от жидовъ дубновских и острозских крайне разоренний, просилъ нашого такового унѣверсалу, за которим бы где кольвекъ ихъ моглъ вынайти, взаємнимъ способомъ и изграбити. Теди пилно чрезъ оний приказуємъ, абы вшелякая старшина рейменту нашего городовая и сѣлская, а особливе высланніи по ямаркахъ будучи, єму Тимофѣєвичу в заграбленю выш реченнихъ жидовъ дубновскихъ и острозскихъ чинили помощь»[2]. До сього гетьманського наказу старшині Андрій Гудович, «начальнѣйшій управитель и комендантъ Александрополя и Почепа» (маєтностей Меншикова, у якого Тимофієвич, він же Грудина, якимсь способом опинився в підданстві) — додав від себе просьбу до старшини в тій справі, допускаючи при тім доволі прозору погрозу, що колиб хто з старшини за вказівками Тимофієвича не дав відповідної помочі і не заарештував Євреїв, «то не оставит єго свѣтлось (Меншиков) претендоват(и) на началствующом того города»[3]. Крім сеї обставини, що таке арештування чужих купців на Україні відбувалося, так сказати, леґально (з дозволу влади), ми бачимо тут ще одну характеристичну рису: дозвіл дається на «заграблення» не першого стрічного купця «з того боку», а лишень самих винуватців і то за попереднім дозволом, без якого місцева адміністрація не тільки не дала б жадної помочі пошкодованому, але просто не допустила б до такого арештування і «грабленння». Тим часом, коли польські шляхтичі арештували українських купців з причини припущених чи хочби й дійсних фактів з сфери чисто внутрішніх українських справ, які не стояли в жаднім звязку з торгівлею[4], то українські власти дуже рідко хапалися таких способів

[1] Ibid.
[2] Ibid., № 17148.
[3] Ibid.
[4] Напр., 1724 р. річицький мечник Ян Мусіц пограбував ніжинського купця Ониська Хильченка, ось з якого приводу: Кілька літ перед тим в Новомлинській сотні (ніж. полку) жили на хуторі довший час у Карпа Лазченка на заробітках «наволочниє литвяки» піддані (de facto втікачі) Мусіца. Литвячка по смерті свого чоловіка почала жити з його братом і результатом того у неї була дитина. Сотенна старшина в особі сотника Шишкевича і городового отамана вважаючи, що такого неморального вчинку не можна пустити безкарно на загальне згір-

і дуже обережно їх стосували; напр. за часів Апостола ми не знаємо ані одного випадку пограбування польського купця і навпаки він стверджує виразно, що не зважаючи на грабування українських купців у Польщі «и любо оттоль пріездят купеческіе люде з товарами, однакъ оних не кажемъ забирати» [1]. Коли приглянемося ближче до сього явища, то побачимо, що з боку українських властей така поміркованість в сій справі була свого роду системою в відношенню до Польщі, що розуміється, мало свої причини.

II.

Судячи a priori, можна б прийти до висновку, що Україна, ввійшовши «під високу руку» Москви, в торговельних зносинах з заграницею могла тільки виграти, особливо тепер, коли Росія по погромі Карла XII зайняла сильне становище і з інших відомих причин зискала особливий вплив у Польщі. Україна повинна була виграти, коли не в напрямі розширення торговельних ринків, бо Росія характером свого економічного хазяйства, продуктами менш більш однаковими з українськими, такого ринку собою не становила, — то як кажемо, повинна була виграти в закріпленню за собою добутих вже деінде ринків збуту своїх продуктів і розширення на них своєї економічної позиції. Першою ж умовою для сього було забезпечення правильного ходу торгівлі через належну опіку над нею, яку могла і обов'язана була їй дати сильна держава, що в її склад входила гетьманщина. Тимчасом з дотепер сказаного ми бачимо щось як раз противне: Росія сильна, має значення в Польщі, де цар виступає навіть в ролі «високого медіатора» (1717 р.) між королем і його підданими, звязаними в конфедерації, а українські купці зовсім безборонні супроти першого ліпшого шляхтича, чи навіть його орендаря-єврея; скарги купців полишаються без відповіді, а втрати без відшкодовання. Українські купці звертаються з своїми скаргами до гетьманів а часами і безпосередньо до російського правительства; гетьмани, позбавлені всякої сили, туди ж передають сі скарги з своїми представленнями — і які ж результати? «Минулого 1720 р. — пише Апостол до правительства 1729 р. — его імператорському величеству в. і. в-а любезнійшому государеві дідові мій попередник покійний гетьман Скоропадський доносив в колеґію заграничних справ про кривди українських купців наслідком безправних захватів товарів, про убийства деяких (купців), вчинені польськими і литовськими панами і їх арендарями жидами. При тому ж подано в згадану колеґію заграничних справ короткий спис тих кривд, для передачі його пробуваючому в тім часі в Петербурзі уповноваженому королівського величества і Річі посполитої послові пану Хоментовському, мазовецькому воєводі, з тим поясненням, що хоч він, мій попередник гетьман Скоропадський, багато разів звертався листами своїми до князя... Долгорукава, котрий перед тим був

шення, покарала литвяків тим, що забрала у них коняку. Пошкодований з сеї причини Хильченко звернувся до ґенеральної канцелярії з просьбою, щоб канцелярія присудила йому відшкодовання... з новомисльської старшини. І канцелярія відповідно до загально принятого поступовання в таких випадках дійсно наказала жінці Шишкевича (сотник вже був тоді небіжчик) повернути Хильченкові шкоду, яку він поніс через пограблення його Мусіцом. Х. И. А. Д. М. К., № 7857. Тут же курйозний лист Мусіца до ніженського полковника Толстого у сій справі, в якому автор його ґрунтовною арґументацією заперечує погляд сотенної старшини, що дитину прижито від брата чоловіка литвячки.

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. до разд. на департ., № 3568, л. 185, «Вѣденіе кривдъ».

послом при дворі королівського величества польського, і до деяких польських і литовських панів, аби покривдженим безправними захватами і іншими прикростями купцям зроблено, з кого доведеться сатисфакцію, одначе ті його відклики а з ними особливо пильні заходи (тщательное действіе) князя... Долгорукова не мали у панів Поляків ніякого успіху, і зруйнованим українським купцям так і не вчинено ніякої справедливости. На сей його (Скоропадського) лист Петро Толстой, бувший тодішній дійсний тайний совітник, 1720 року 6 червня відповів Скоропадському, що панове державні міністри на конференції із згаданим послом... паном Хоментовським робили йому представлення про кривди українських купців і на письмі подали з жаданням (договоромъ), щоб з обох сторін установити комісарів в трьох місцях, коло Києва, коло Смоленська і коло Риги; і ті комісари мали бути прислані по соймі, що відбувався в тім році в вересні. З огляду на се наказав Скоропадський по всіх українських полках зладити докладні справоздання про ті кривди, одначе таких комісарів не було і до сього часу. А в минулому 1721 р., коли гетьман Скоропадський знов нарочно писав про ті кривди до кн. Долгорукова, також до пана Пребендовського і до витебського воєводи Потія, то в часі неприсутности кн. Долгорукова, котрого гетьманський післанець уже не застав у Варшаві, тоді за справою секретаря Голембйовського видано було від королівського величества накази за підписом королівської руки до згаданого витебського воєводи і до других, що починили грабіжі купцям, щоб або звернули проґраблене, або за те винагородили, одначе і після тих королівських листів нічого не зроблено. А на нераз посиланих в сій справі післанців Скоропадського, крім купецьких шкод, не мало потрачено кошту. Крім того багато разів усі укранські купці доносили про шкоди, які різними способами поносять від польських і литовських обивателів, а особливо вимаганням всюди новоуставлених приватних мит і інших видуманих здирств; і про все те покійний мій попередник, гетьман Скоропадський, просив у державній колеґії заграничних справ рішення і указу є. і. в. А що гетьман Скоропадський скоро після того помер в тімже 1722 р., через те на ті його просьби ніякої резолюції не прислано, а Українці так і до сього часу не одержали ніякого відшкодовання за згадані кривди і грабіжі з боку Поляків»[1]. Виходить, що про купців дійсно щиро турбувалася лишень українська влада, яка робила в тій справі що могла, т. є. писала до відповідних польських панів, вдавалася до короля, старалася різними дарунками з'єднати російських резидентів в Польщі[2], щоб настроїти їх прихильно для інтервенції в справі українських торговельних інтересів. Тимчасом з результатів бачимо, що російське правительство в справі тих скарг виявляло себе більше ніж двозначно, бо коли гетьман Скоропадський бодай добився королівського наказу — характерно, що як раз тоді, коли не було російського посла в Варшаві — повернути шкоди (що зрештою в тодішній Польщі не мало і не могло мати позитивних наслідків), то заходи російських міністрів ані в однім випадку не могли похвалитися навіть такими успіхами. Се очевидно через те, що власне кажучи ніяких заходів не було; комплементу Апостола про «тщательное действіе» Долгорукова не можна брати за добру монету, бо коли взяти під увагу, чим при Петрі II були Долгорукі, то легко зрозуміти, що гетьман не міг інакше писати. Правда, російські міністри, ut aliquid fecisse videctur писали, або вдавали, що пишуть, про насильства над українськими купцями до відповідних чинників

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сената до разд. на департ., № 3568, л. 182.
[2] М. Судиенко, Материалы для отеч. ист., II, сс. 405 — 406.

в Польщі, принаймні сповіщали про се гетьмана в приватних листах у відповідь на його «докуки». Так, напр., Ґоловкін в листі до Скоропадського з 7/12 1711 р. говорить, що в справі пограбування 900 волів у опошнянського купця Семена Бугленка (і миргородського полковника Апостола) підскарбієм писав про се Пребендовському [1], 21/4 1721 р. обіцяє знов, що «о обидахъ малороссійскимъ купцамъ въ Польшѣ учиненныхъ господину Хаментовскому... будетъ говорено и требовано въ томъ сатисфакціи» [2], про се, як ми бачили з донесення Апостола, писав Скоропадському і Толстой, та зрештою на тім і скінчилося, хоч на відворот за покривджених Поляків на Україні чи пограниччю доволі енергічно вступалися, наказуючи гетьманові їх полагодити користно для пошкодованих [3].

Безперечно, що таке чутке відношення російського правительства до шкод, які терпіли польські купці на Україні і навпаки доволі байдуже до таких же кривд українським купцям від польської шляхти дасться почасти пояснити тим, що того часу Петро залицявся до польської шляхти, стараючись з'єднати для себе і своєї політики серед неї прихильників. Та таке поясненя було б далеко недостаточне; в Петра і його правительства були далеко важніші мотиви для такого власне, а не інакшого поступовання. А вступне пояснення такого становища російського правительства до розгляданого питання вводить нас цитована вже відповідь Ґоловкіна Скоропадському про пограбування польським підскарбієм волів: «и хотя я—пише канцлер—о возвращении оных (волов) к нему подскарбию ныне писал, однакожъ лучше-б впредь жители и купцы малороссийские волов пригоняли ради продажи в Ригу, нежели в Гданск, и могут безопасно пригонять; к тому же может из того прибыток быть в пошлинах и казне его царскаго величества. О сем мне указал писать к Вам его царское величество» [4]. Наведені слова російського канцлера відслонюють нам секрет безрезультатности «інтервенцій» російського правительства в справі перешкод українській заграничній торгівлі: правительство навмисно не хотіло давати тій торгівлі відповідної опіки. Справа в тім, що власне отсі надужиття йшли, так сказати, на руку тій політиці, яку Петро в відносинах до гетьманщини зачав провадити, яка працювала в тому напрямі, щоб підірвати гетьманщину не тільки як окрему політично-автономну одиницю, але разом з тим, а може власне головно для того, знищити її як окремий економічно-господарський терен, з його особливими економічними інтересами, а тим самим окремими торговельними дорогами, ринками збуту продуктів і т. д., які далеко не завсіди йшли згідно з такими ж російськими інтересами. Перегляд цілого ряду заходів і способів, прикладених Петром (а потім і

---

[1] Ibid., сс. 202—203.

[2] Ibid., с. 269.

[3] Румянцевский Музей, Архив малоросс. акт., № 300; М. А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. экспед., кн., № 53/1790, лл. 315—328, наказ полагодити справу наслідком скарг минського старости Завіші з приводу збитків городничого печерської Лаври над підданими Завіші. (Судиенко, Материалы, II, с. 269); 1720 р. грамота Скоропадському з наказом розслідити справу про заарештування київським сотником людей «польського секретаря» Пузини з товарами. (Лѣтопись занят. Арх. Ком., вып. XVII, с. 135, № 212), такий же наказ в тім самім році про розслідження «коммерческихъ претензій» польського єврея Шимоновича до одного з ніженських Греків (ibid., с. 136, № 218), в 1721 р. наказ стягнути з українського купця Тарасенка 700 руб. «поруки» за польського комерсанта Цибульського (мабуть чи не на покриття претенсій, які мав до Цибульського інший польський шляхтич, витебський підстолій Лукаржевський — ibid., с. 143, № 263 и т. д.

[4] Судиенко, Материали для отеч. истор., II, сс. 202—3.

його наступниками) до української заграничної торгівлі, не лишає ніяких сумнівів щодо такої власне політики. Загально беручи, то суть усіх петрівських реформ, щодо України в сій справі зводилася до сього, що він втягнув українську торгівлю в рамки свого законодавства в справі реґляментації загальноросійської торгівлі. Причини, що викликали і кермували петрівською господарсько-промисловою політикою і його законодавством в сій справі вже докладно дотепер вияснені російською науковою літературою, через те ми не будемо над сею справою задержуватися [1]. В основі її лежав фіскалізм—бажання знайти як мога більше джерел наповняти державну касу на покриття потреб, викликаних іншими реформами Петра, а головно на військові витрати, а в основу, так сказати, технічного провадження заграничної торгівлі лягли принципи меркантилізму [2], перейняті Петром на заході і пропаґовані в Росії дорадниками царя, в своїх проєктах і меморіялах особливо підкреслювали потребу: Navigation und Manufaktur [3]. Отже заходи, звернені проти української торгівлі з формального боку зводяться до: 1) цілої низки указів з заборонами вивозити певні товари дотеперішніми дорогами і до дотеперішніх ринків збуту, а натомість з наказом возити їх виключно до російських портів; 2) заборона ввозити деякі заграничні товари до гетьманщини; 3) обмеження або і цілковите виключення з приватного торговельного обігу деяких товарів і врешті 4) провадження на практиці тих указів нижчими органами російських властей на Україні. При тім з гори треба зазначити, що кожний з тих заходів тягнув за собою ще й інші неменш прикрі і шкідливі наслідки, які в указах або не було передбачено, або навмисне замовчувано.

Ми вже згадували про першу спробу Петра I звернути напрям української торгівлі в сторону, куди на його думки, се було б корисно для російських інтересів, а власне указ приїзджати з товарами до Азова. Дальше пішла постанова, якою заборонено возити з України пеньку до Риги, а замість того провадити її до далекого Архангельська [4]. Ся остання постанова вже глибоко порушувала українські торговельні інтереси, становлячи велику перешкоду для імпорту свого продукту. Річ у тому, що пенька була одним з найголовніших по скількості вивозу і по ціні продуктів, а при тім товар, що сухопутною дорогою провадити було незручно. Через те купці «з малой Россіи»—як писав гетьман Апостол—«возили... трактом ліондовим через Полщу до пристанѣ Бѣшанковской (!) (в містечку Бішенковичах) в город Ригу без излишных видатков» [5], а тепер доводилося кидати догідну давно утерту дорогу до найближчого порту і їздити аж до Архангельська.. Се очевидно настільки матеріяльно підривало українських купців, не зважаючи на те, що їх увільнено від мита в Архангельську [6], що вони сильно добивалися зне-

---

[1] Напр., П. Н. Милюков, Государственное хозяйство в перв. четверти XVIII ст. и реформа Петра В. Вид. 2-е, Спб., 1906 (для сеї справи, сс. 383—437). Н. Н. Фирсов, Русския торгово-промышленные кампании в 1-ю половину XVIII столетия, Казань, 1896. Про законодавство торговельно-промислове: Афанасьев, Государственное хозяйство при Петре Вел; і стара але досі цінна праця (див., напр., А. Кизеветтер, Делопроизводство русских внутренних таможен, как историч. источник. Сборник статей... В. О. Ключевскому, Москва, 1909, с. 76) про законодавство в справі заграничної торгівлі, цлові тарифи, трактати і т. д.: А. Семенов, Изучение Исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности съ половины XVII столетия по 1858 г. Спб. 1859, 2 томи.

[2] Милюков, Op., cit., с. 397.

[3] Ibid., с. 394.

[4] М. Судиенко, Материалы для отеч. ист., II, с. 202—3.

[5] Х. И. А. Д. М. К., № 6816.

[6] Судиенко, Материалы, II, 209—210; А. Семенов, Изучение историч. сведений, т. с. 54.

сення примусової торгівлі з Архангельськом, а замість того, дозволу на давній торг з Ригою, так що 1711 р. цар на їх чолобиття згодився на се тим більше, що Рига вже не находилася в смузі чужої держави, і велів через Головкіна Скоропадському сповістити про се купців [1]. Та поки вспіли українські купці добитися привернення торговельних зносин з Ригою, довелося їм вперше мабуть стрінутися з далеко небезпечнішим для себе явищем, а власне з інституцією «заповідних товарів»—монополією російського скарбу на продаж деяких товарів. В листі до Скоропадського 18/3 1711 р. київський ґубернатор Ґоліцин оповіщає гетьмана про заборону пропускати за границю заповідні товари і просить сю заборону опублікувати [2]. Само собою, що на таке явне порушення українських економічних інтересів правительство не звертало найменшої уваги, а коли і звертало, то зараз вміло оправдати такі заборони різними прецедентами хочби згаданим указом возити пеньку в Архангельск. Таке становище найяскравіше виявляється в указі Петра сенатові 30/I 1714 р. «Господа Сенатъ! Письмо ваше—сказано тут—...въ которомъ пишете, что нѣкоторые изъ иноземцевъ, а именно Любсъ, Гутвель и прочіе послали пеньку закупать в черкасскіе городы и что вы опасаетесь запретить для тамошняго волнаго народу, и въ томъ ни малой нѣтъ причины; ибо когда Рига была за Шведами, тогда изъ черкасскихъ городовъ, а именно изъ Стародуба и изъ другихъ знатныхъ, какъ пеньку, такъ и прочіе товары въ Ригу возить было заказано, а велѣно возить къ городу Архангельскому, того дня и нынѣ заказать мочно, о чомъ пошлите въ Кіевскую губернію указъ, дабы накрѣпко того смотрѣли, чтобъ пеньки, юхти и сала, кромѣ пристаней нашихъ, не возили (какъ о томъ можете выразумѣть изъ указу къ гетману) и никуду не отпускали; чего для и мы отъ себя къ гетману писали» [3]. Як бачимо, що коли центральні правительственні інституції, в данім випадку сенат, мали деякі сумніви щодо правної можливости розтягати обмежуючі постанови дотично торгівлі на гетьманщині, то ті сумніви розвіяв цар, хоч доволі дивною аргументацією. 1714 рік остався назавсіди в пам'ятку для українського суспільства в гетьманщині і про нього згадано через 50 літ і українське шляхецтво в своїх «прошеніяхъ» Катерині II 1764 р. [4]. Цього року 6 квітня видано указа, яким так з Великоросії, як і з України заборонено вивозити за границю, крім російських портів, воловий юхт, пеньку, поташ, смольчуг, сало, віск, конопляний олій, льняне сім'я, щетину, клей, ревень, смолу та ікру [5]. За сим пішла ціла низка дальших указів з такою ж забороною щодо вивозу інших продуктів. Отже тим самим указом з 6 квітня 1714 р. та указом 10 лютого 1721 р. заборонено вивозити всяке срібло так обробленого, як «и в лому» [6]; указом 12 мая 1719 р. [7]—вивіз всякого збіжжя, що потверджено в данім начальникові

---

[1] Судиенко, Материалы, II, с. 202.
[2] Ibid., с. 40.
[3] П. С. З. У., № 2678.
[4] Киев. Стар., 1883, кн. VI. «Прошеніе малороссійскаго шляхетства и старшинъ вмѣстѣ съ гетманомъ о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи... 1764 г.», сс. 338—340.
[5] П. С. З. У., № 2793, останні чотири продукти того часу становили «заповідні товари» (Фирсов, Русские торгово-промышленные кампании.., с. 24).
[6] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. экспед., кн., № 66/1793, л. 662.
[7] Ibid. Зрештою вивозити за границю збіжжя з Росії було заборонено і раніш в 1717 р. з причини неурожаю (А. Семенов, Изучение историч. свед. о росс. внешн. торг., т. I, с. 59) і не виключено, що при відомих порядках ся заборона відносилася і до України. Се зрештою стверджує і Полуботок в своїм процесі з Цибульским (Румянцевский Музей, Арх. малоросс. актов, № 300). Одначе в кілька місяців того ж року знов було дозволено вивозити збіжжя через Архангельськ.

васильківського форпосту інструкції 19 березня 1723 р.[1]; 17 лютого 1720 р. овечих шкір і вовни[2]; 10 лютого 1721 р. золота обробленого і необробленого і малих срібних копійок[3]; 2 грудня 1721 р. пенькове мотуззя, а крім сього, спеціяльно українським купцям заказано навантажувати пеньку в Бішенковичах, звідкіля вони возили її до Риги, а натомість провадити її «въ рубежѣ» російської держави по ріках Касплі, Торопці і Двині, ладуючи в Поріччю[4]; згаданою вже інструкцією поручику Залєскому 1723 р. наказано не пропускати вузьких полотен і необробленої міді, нарешті, в реєстр заборонених для безпосереднього вивозу за границю товарів попала сира козлова шкіра[5].

Паралельно з тими й іншими указами заборонено ввозити цілу низку заграничних товарів, спроваджуваних українськими купцями. Отже тим самим указом з 6 квітня 1714 р. заказано ввозити різні мідяні і російські срібні гроші: 14 лютого 1718 р. панчіх і «коразѣй»[6]; 7 серпня 1719 р. голок[7]; 13 червня 1721 р. «комаминок, полукамаминок, стамедів середніх и низьких, полотен низьких цін»[8]; остаточно за реєстром заборонених в 1717 і 1718 рр. для ввозу товарів, складеного» комісією о комерції «загалом заказано було ввозити на Україну головно з Вроцлава: золоті і срібні нитки і дротики для золототканих робіт, золоті матерії, густі шовкові ткані (шелковые штофы), німецькі парчі, цікор головами, кошенільову фарбу (бакань), вовняний бархат (трипъ) різні гладжені полотна, саєти, обруси, сервети, стяжки, німецьку сіль, тютюн, карти, вовняні сукна[9]. Коли переглянемо сей довгий реєстр заборонених до вивозу за границю продуктів, то побачимо, що з виїмком рогатої худоби, тютюну і металів, яких на Україні не було, заборонено майже все, чим досі гетьманщина торгувала. Те саме треба сказати і про товари, які українські купці ввозили з західніх промислових країв теж з виїмком тютюну, який був у себе. Всяке порушення будь-якої з сих заборон спроваджувало на купця відповідно до указів конфіскату всіх товарів на річ російського скарбу. Таким чином вся українська торгівля була втягнена в орбіту російської, що могла бути і справді було в інтересах лишень сеї останньої, як зараз побачимо.

Отже, коли брати річ з чисто формального боку, то виходило б, що власне кажучи значіння наведених указів зводилося лишень до радикальної переміни торговельних доріг, себто заборони старих і примусового введення нових, а тим самим, розуміється, такої ж переміни ринків збуту; дальше, що ще важніше, указами сими українську торгівлю було примусово втягнено в чужу для себе сферу умов, в яких оберталися загально-російські торговельні інтереси. Тут уже на перший погляд можна сказати, що така радикальна і при тім штучна, бо не викликана нату-

---

Звичайно, дозвіл або заборона заграничної торгівлі збіжжям залежала від ціни на збіжжя московській губернії, себто від більшого або меншого урожаю (Семенов, Op., cit., c. 59).

1. П. С. З. VII. № 4185; в сій інструкції начальникові форпоста було сказано, що можна пропускати за границю, а що ні і така інструкція без всяких інших законодатних актів вповні вистарчала для регуляції торгівлі.

2 П. С. З. VI, № 3526.

3 М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп., кн., 66/1793, л. 662.

4 П. С. З. VI., № 3860, М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 31/1758, лл. 216 — 217.

5 М. А. М. Ю. Дела пр. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 662.

6 П. С. З. V, № 3163.

7 П. С. З. V., № 3411. М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп. книга № 51/1722, лл. 151 — 152.

8 Ibid., кн. № 66/1793, л. 662. (Все се роди тканей).

9 Ibid., лл. 662, 711 — 712.

ральними потребами української торгівлі, переміна доріг не могла інакше, як лишень шкідливо відбитися на тій торгівлі, хоч би навіть при введенню такої міри в життя у правительства не було ніяких «задніх думок». Насамперед треба було раптово пристосовуватися так до нових торговельних ринків, як і до технічних умов, викликаних зміною доріг. А що сього в такім скорім темпі, як ішли один за другим заборонні укази, а також і з інших причин не можна було зробити, то в результаті укази, що для російської, напр., торгівлі могли означати дійсно лишень переміну доріг і деякі недогоди, для української торгівлі рівнялися повному припиненню безпосередніх зносин з заграницею.

Які ж були ті нові умови, серед яких опинилося українське купецтво? Щоб на се питання відповісти, треба насамперед приглянутися ближче до згаданих указів і мотивів, які були причиною їх видання. Стоячи на ґрунті меркантилістичних ідей, що позначилося особливо забороною вивозити золото і срібло (заборона доткнулася теж таких грошей), а ввозити мідяні і дрібні срібні гроші, Петро мав при тім на оці спеціяльно: 1) піднести російські порти (головно Петербург) через концентрацію в них цілого вивозу продуктів за границю; 2) протеґувати російських промисловців, для чого були видані укази, як напр., заборона вивозити загалом овечі шкіри і вовну в інтересах суконної фабрики Щеґоліна, і майже всі заборони щодо ввозу різних товарів мали метою згадане протеґування або поодиноких промислових кампаній, як напр. заборона ввозити голки, щоб тим не робити конкуренції рязанській фабриці Томіліна і комп., або загалом російську промисловість, як напр. заборона впроваджувати різні полотна і сукна; нарешті заборона ввозити панчохи з виїмком лишень до Петербурга, різні шовки тощо, мала знову служити охороною для російських купців; 3) нарешті найважніше—збільшити прибутки скарбу з мита, яке побирано тепер з українських купців. Зате не бачимо тут ані одної постанови, якої мотиви промовляли б на користь української торгівлі і промислу, а навпаки, звернено увагу, особливо на практиці, на те, щоб убити конкуренцію української торгівлі з російською. Загалом коли прослідимо відношення російського правительства до України в 1710-х—1740-х рр. хочби в політиці економічно-фінансовій, то завважимо дуже інтересні погляди й тактику, що здавалось би повинні себе виключати, а власне: з одного боку змагання звязати гетьманщину як найтісніше з рештою держави не тільки політично, але й економічно, як напр., в торгівлі, а з другого боку, трактування її, як чужого, а навіть ворожого організму, який можна лишень визискувати, не даючи на заміну за те ніяких економічних вигід, а навіть належного забезпечення тих користей, які гетьманщина сама деінде для себе здобула. На ствердження такого відношення маємо безпосередні докази в словах і вчинках того ж правительства: напр. в 1720-х роках на однім з засідань Верховного тайного совєта віцеканцлер Остерман доводив, що лиху мідяну монету треба по змозі збувати на Україні [1], що з погляду меркантилізму, по якому богацтво країни залежить від задержання в себе як найбільше цінних металів, було трактованням України як зовсім чужої країни і визиском її. Ще ясніше висловив такий погляд на гетьманщину 1735 р. ґр. Михайло Ґоловкін (син канцлера) з нагоди дискусій над одним з проєктів про поправу економічно-фінансового становища Росії в звязку з іншими недомаганнями, при чім теж стояв на ґрунті меркантилістичної системи. Він рішучо противиться спроваджувати горілку з України на рівні з заграницею: «для содержа-

[1] Див., напр., мою статтю: Причинки до історії відносин російського правительства до України. Записки Н. Т-ва ім. Шевч., т. 61, сс. 39—40.

ния кабаков—говорить в своїм «мнении»—чтоб вино подряжать или покупать из заграниц и из Малой Россіи, оное за потребно всегда быть не разсуждаю потому, что деньги всегда могут выходить за границу и въ Малую Россію и оттуда паки в Россию возвратиться не могут, а из того немалой вред воспоследствует; а въ экономии главной интерес тот, чтоб чтиться как возможно из чужих государств деньги или серебро въ свое государство присовокуплять насупротив того, чтоб из государства деньги не выходили и того по всякой возможности отвращать»[1]. Се сказано по двох десятках літ після того, як Україну силою втягнули в сферу російських інтересів, і сказав се не хто-небудь, а директор монетної контори і монетних дворів, отже офіційний так сказати економіст, а становищем людина, що могла свої погляди вводити в практику. Те саме менш більш хоч і не тими словами, але в тім же дусі говорив і другий економіст Наришкін, настоюючи на тому, що треба вдоволятися «русскимъ виномъ», а не спроваджувати[2]. Коли матимемо се на увазі, тоді ясно стане, що торговельна політика Петра супроти України, крім користей для російської торгівлі, мала на меті підірвати торговельне становище України. Таким чином український купець призвичаєний, так сказати вихований на принципах вільної торгівлі, мусив покинути старі дороги, наладжені торговельні звязки з дотеперішніми ринками, з якими він—був теж звязаний і кредитовими операціями, а натомість їздити до російських портів, де все вищенаведене треба було наново наладжувати. Та тут опинювався зразу серед таких обставин, в яких він не міг мати ніякого хоч скільки-небудь самостійного становища в торговельних конюнктурах і які його вплив і участь зводили до чисто пасивної ролі. Тими обставинами було виключене панування в торговельнім експорті двох сильних чинників, а для української торгівлі конкурентів: торговельної монополії цілим рядом товарів російського скарбу і інституту «гостей» — великих російських експортерів; зрештою з огляду на те, що скарб торгував своїми товарами через тих же гостей, ті чинники супроти української торгівлі були фактично одним незвичайно сильним конкурентом. Не входячи в обговорення інститутції названої торгівлі і звязаного з тим інституту гостей, ми зазначимо, що казьонна монополія була згубна і для російського середнього і дрібного купецтва, руйнуючи се останнє, а збагачуючи тільки гостей, що зрештою було навіть офіційно визнано російським правительством[3]. Та не зважаючи на таке признання, російське правительство, руководячись в торговельній політиці мотивами фіскалізму, до чого зрештою змушував його незвичайний зріст державних видатків, викликаних таким же політичним зростом держави і тодішньою політичною ситуацією, правительство не тільки що не обмежило своєї монополії, виключної права продажу цілого ряду товарів за границю, але навпаки розширило його ще і на інші товари. І власне в тім часі (від 1714—1719 рр.) згадана монополія дійшла до свого апогея, коли додавніших казенних продуктів клею, ревеню, смоли і ікри в казенну монополію включено волову шерсть, пеньку, поташ, смольчуг, сало, віск, олій, льняне сім'я і щетину[4]—отже більшу часть усього російського експорту, а майже усі продукти, якими торгувало з заграницею українське купецтво. Така

---

[1] В. Строевъ, Бироновщина и кабинет министров. Очерк внутренней политики имп. Анны, ч. I, Москва, 1909, с. 124.

[2] Ibid., с. 128.

[3] П. С. З. III. № 1674.

[4] Н. П. Фирсов, Русские торгово-промышленные кампании в 1-ю половину XVIII ст., Казань, 1896, с. 24.

концентрація торгівлі, поки сама не скінчилася повною невдачею, убійчим способом відбилася навіть на російськім купецтві [1]. Так де тут вже можна було українській торгівлі тятатися і успішно вести конкуренцію з такими могутніми чинниками.

Дальше, коли взяти на увагу, як тісно в українській заграничній торгівлі вивіз продуктів був звязаний з привозом заграничних товарів на Україну, то само собою стане ясним, що заборона ввозу цілого ряду товарів ще більше підривала українське купецтво, касуючи тим способом щонайменше половину цілої купецької діяльности—привозу й торгівлі в своїм краю потрібними товарами, через що українське купецтво зачинало тратити свій характер в значінні купецтва, а зводилося до ролі лишень експортерів господарських продуктів. Бо коли ми порівняємо спис заборонених до ввозу товарів з поданим опісля австрійським послом ґр. Кінським списком товарів, якими торгував Шлезк з Україною і які, значить, привозили українські купці, то покажеться, що майже всі вони були заборонені. З другого боку заборони ввозу були видані не тільки вже виключно в інтересах російського промислу і російських торговельно-промислових компаній, що в сім випадку грали таку саму ролю супроти України, як в експорті «гості», але й в інтересах російських же купців. Отже, коли заборона вивозити вовну і впроваджувати сукна унеможливлювала конкуренцію з російськими сукняними фабриками, як напр., з московською сукняною фабрикою Щеґоліна, заборона ввозу голок—з фабрикою Томіліна, полотен — з російськими ткачами північних ґуберній, то така ж заборона спроваджувати шовки, парчі і т. д., заборона не ввозити ніде більш панчіх, грубих сукон, як лишень до Петербургу, була вже в інтересах російських купців, що тими товарами торгували, спроваджуючи їх, як напр., шовки з Китаю і Персії, а грубі сукна панчохи і т. д. купуючи у заграничних купців в петербурзькім порті. Значить український купець міг щонайбільше перекуповувати у купця російського, ставлячи себе тим самим в повну залежність від сього останнього. Розуміється, що для російського купця була повна змога торгувати самому згаданими товарами на Україні, де очевидно заборона не могла вбити потреби і попиту на сі товари.

Та на сьому не кінець. Згадані укази, якими торговельний оборот українськими продуктами був замкнений в границях російської держави, зразу витягали на верх ще одну суперечність між інтересами українськими й такими ж інтересами російського скарбу, суперечність між принципами вільної торгівлі та названою монополією, всі продукти, якими торгували українські купці, були в Росії вийняті з «вольного торгу» і права на їх продаж мав лишень російський скарб. Тим способом виходило, начеб українські купці серед загально-російського купецтва мали особливі привілеї. На сю обставину було звернено увагу навіть перед 1714 роком і наслідком того правительство добирало різних способів, щоб таку «аномалію» усунути.

Не наважуючись зразу признати добувані на Україні продукти казенною монополією в продажі хочби з огляду на те, що в гетьманщині російський скарб покищо не посідав у відповідній кількості власних експлуатаційних теренів для згаданих продуктів, правительство пішло тут з початку обхідними дорогами; воно спершу почало час від часу на Україні само скуповувати деякі продукти для перепродажі їх опісля заграницею, дальше почало поволі обмежувати право торгівлі такими продуктами, заборону продажу яких можна було мотивувати воєнними

[1] Ibid.

потребами. Так, напр., 1712 р. наказало було правительство на Україні закупити на 10.000 руб. пеньки, щоб перепродати її в Архангельську [1], потім сей експерімент нераз повторювано, як ми вже про се згадували, користаючи з того, що в т. зв. описних маєтностях в стародубськім полку, отже в країні пеньки, на рахунок казни продуковано сей товар, 1718 р. правительство знов послало з тою метою на Україну «купчину» Кузьму Ланіна, наказуючи одночасно Скоропадському подбати про «анбари» і інші будинки складати закуплену пеньку [2]; дальше про такий закуп на широку скалю пеньки для потреб фльети знаємо і в 1727 р. [3]. З такого прикладу користали різні сильні впливові люди, що мали на Україні маєтності, як ось кн. Меншиков, причім таке скуповування сього товару для скарбу, як і для тих впливових людей, носило в значній мірі примусовий характер [4], усовуючи всяку іншу конкуренцію [5]. Таке саме обмеження наступило поволі і щодо салітри, якої виробом славилися особливо південні полки. Вже 1700 р. Петро видав указа, щоб салітру з України привозили—на разі без оплати мита—до Москви в управу артилерії, обіцяючи платити по 2 р. 50 коп. за пуд, і справді тоді доставлено коло 10.000 пудів, хоч своєю дорогою заплачено тоді доставцям лишень частину грошей, а решту недоплачено—принаймні так справа стояла ще 1730 р. [6]. Для характеристики серед яких обставин відбувалося скуповування товарів для скарбу і як на тім виходили продавці навіть такі сильні, які вміли і могли за себе постояти, як напр., миргородський полковник Апостол, наводимо в цілості документ в сій справі—скаргу того ж Апостола на одного з пошукувачів золотого руна на Україні петрівських часів, ґенерал-лейтенанта Шидловського, що забрав у згаданого полковника салітру для російської артилерії. В листі з 9/12 1714 до «здавна дознанного добродѣя» свого канцлера Головкіна Апостол між іншим пише: «при семъ в надѣяніе твоейже патронской милости сіятельству вашему доношу о великомъ моемъ убитку в заплатех чрез Шидловского мнѣ учиненномъ за селитру, которую онъ без моего вѣдома перенялъ на себе платежемъ, о що я его не требовалъ анѣ не просилъ, но онъ своимъ проискомъ умисля великую мнѣ учинилъ убелъ (!). На которую билемъ чоломъ в арміи при Пруте [7]... монарсѣ, и по томъ моемъ чоломъбитю писалъ ваше сіят-во до правительствующого сенату от Могилева, дабы указомъ ц. в-а повелѣли на немъ, Шидловскемъ, а пожитковъ его денги доправит и мнѣ отдат; и я з тим

[1] А. Семенов, Изучение историч. свед. о внешн. торг., т. I, с. 63.

[2] М. А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. экспедиции, кн. № 22/1749, лл. 243, 256, 277. Летопись занят. Арх. Ком., вып. XVII, с. 128. № 167.

[3] Х. И. А. Д. М. К., № 30566.

[4] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 63/1790, лл. 104—106; Х. И. А. Д. М. К., № 6816.

[5] Ibid.

[6] М. А. М. Ю. Дела правит. сената до разд. на департ., № 3568, л. 267. Правительство брало по ціні 2 р. 50 коп. за пуд. Як при таких примусових закупах визискувало правительство українську людність, можна бачити хочби з сього: 1720 р. 4/11 указом Петра було доручено Скоропадському закупити для смоленських військових магазинів і доставити туди до 30000 четвертей житньої муки, з чого дійсно було доставлено 1721 р. 28569 четвертей, причем «по сложной ценѣ» правительству обійшлась четверть муки по $8^1/_2$ $^1/_4$ алтин, себто коло 25 коп. (М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. экспед., кн. № 7/1734, л. 518). Додати при тім треба, що деякі полки, як напр., миргородський (на які було доставу згаданої муки розписано) не можучи так скоро постачити відповідну її кількість, мусили поробити закупи де інде, і подавали наперед гроші, причім бувало й таке, що ані грошей ані муки не бачили і даром потім цілими літами прохали справедливости у правительства (М. А. М. Ю. Дела прав. сен. до разд. на департ., № 3569).

[7] Себто в часі т. зв. прутського походу 1711 р.

сіят-ва в. писаніемъ посилалемъ многажди до правителствующого сенату людей моихъ, но тіе посланніе мои ничого не получили токмо єдиний убитокъ, которого убитку за многократними посилками на Москву учинилос(ь) на осмъсотъ рублевъ. А нинѣшнего 1714 году хотя по указу ц... в-а товарами разними з казни з адмирателского (!) приказу в заплату за селитру мою видано и досталніе денги противъ цени Шидловского отдано, но и в тѣх товарах великий убитокъ, понеже оніе весма гнили, против оцѣнки надлежащой цѣни противъ прочиих не стоятъ половини. Да и от видаче (!) тѣхъ товаровъ господинъ комисаръ адмирателского приказу Бѣляєвъ взялъ безвинно сто рублей денег, такожъ дякъ тогожъ приказу Яковъ Боринъ з тѣхъ же товаровъ взялъ себѣ тюмъ китайки и косякъ камки, да поддячий Іванъ Андрѣєвский взялъ китайки два тюми и штуку полотна швабского, другой поддячий Іванъ Михеєвъ взялъ себѣ тюмъ китайки и два рублѣ денег. А когда оніе товари посиланний мой провадилъ, то в Сѣвску таможніе бурмистри от них в посланного моєго за пошлину взяли двѣстѣ десет рублевъ и пятнадцет алтинъ. Особливе против Стелцовой[1] цени помянутой Шидловский в заплатѣ за тую мою селитру ушиблъ цени семъсотъ сорокъ два рубля. Якіе убитки не чрезъ кого інного токмо чрез Шидловского мнѣ учинени за єго нерасплатою. Не жалѣлъ бы я того, єжели бы онъ не мѣлъ чимъ платит(и), но мѣлъ чимъ расплатит(и)ся, да власне для самого моєго обиденія умисломъ своимъ зводилъ; и нинє много єст у него отчини, скарбовъ и всякихъ пожитков, понеже и теперича розними купеческими торгует промислами, но приведши мене до такового великого убитку, єще посмѣяніе чинит»[2]. Наведений документ як найкраще характеризує сі умови, якими були обставлені торговельні казенні операції. Вважаючи тверду монету за цінність, яку по змозі не варто пускати в «Малороссію», скарб виплачував своїм доставцям за постачені ними товари, хочби навіть, як в сім випадку, для військових потреб, гнилими своїми товарами, які в додатку не доходили в цілости до рук поставця; брав свою пайку з них і комісар, брав дяк брали і піддячі, а нарешті брали з них мито і комори. Зрештою про се останнє як рівно ж про «рицарів промислу» на Україні в роді Шидловського доведеться дальше дещо більше сказати. Тимчасом наказуючи якнайбільше заготовляти салітри (напр., 1713 р.)[3], Петро рішучо заборонив 1713 р.[4], а опісля спеціяльним указом гетьманові Скоропадському 1720 р. продавати її денебудь інде, чи то заграницею чи в Росії, як лишень в артилерійські склади в Москві і Петербурзі[5]. Сі накази удержалися з того часу на завжди[6] 1718 р., як ми вже згадували, указом було обмежене добування поташу через заборону ставити нові поташні буди, а 1719 р. з нагоди передачі казенних товарів в «вольний торгъ», з побільшенням за те мита, поташ і смольчуг були все-таки визнані за казенні товари і на дальше й сю заборону вільного торгу сими продуктами розширено і на Україну[7]. Тільки з великим трудом в 1730-х р. гетьманові Апостолові вдалося відвернути збирання десятинного податку, яким правительство хотіло обложити згадані продукти[8], хоч обмежило їх виріб і заборонило будь

---

[1] Назвиско купця.
[2] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс., эксп., кн. № 19/1746, л. 3.
[3] П. С. З. V., № 50.
[4] П. С. З. V., № 117.
[5] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 27/1754, лл. 171—180, Летопись занят. Арх. Ком. XVII, с. 137, № 229.
[6] Напр., П. С. З. XI, №№ 369, 406, 672—3.
[7] А. Семенов, Op. cit., с. 64.
[8] П. С. З. VIII, № 6257, Сенатський указ з 16/11 1732 р.

кому продавати, крім казни, що потім нераз стверджувано окремими указами [1].

Для поповнення сеї картини про нові місця збуту і нові дороги, якими наказувано возити туди торговельні продукти, треба мати на увазі ще одну обставину, а власне додержування головного принципу: не допускати по змозі торгівлі ні з якими більш місцевостями, як лишень з російськими портовими містами, і в рямках того загального правила крім детальної реґляментації ненастанно поступали в скорім темпі одна по другій переміни так щодо приписаних в границях держави доріг, як і щодо поодиноких портів, до яких треба було возити товари. Керуючись хвилевими мотивами піднесення то одного то другого портового города через збільшення торговельного руху, Петро за весь час свого панування перекидав, так сказати, торгівлею то в Архангельськ, то в Ригу, а нарешті головно в Петербург так виразними наказами, як і відповідними знижками і підвишками мита в поодиноких з тих портів, або зрештою, щоб їх всі обділити довозом товарів, розбивав імперію на поодинокі округи, звідкіля й куди повинні були купці їздити, або нарешті установляючи відповідні пропорції, які з цілого вивозу мали йти до одного з тих портів. Як відомо, в кінці Архангельськ, починаючи з постійного обмеження від 1718 р. на користь Петербургу, був нарешті цілковито замкнений як порт, не зважаючи навіть на те, що проти сього були всі міністри за виїмком Меншикова [2]. Розуміється, що того рода реґляментації давалися особливо в знаки українському купецтву і так доволі віддаленому від згаданих портових міст, особливо від Архангельська й Петербургу, на які Петро клав особливу увагу, се раз, а друге що з огляду на таку флюктацію, а з тим і постійну непевність, коли куди доведеться возити товари, не можна було наладити спокійного торговельного обороту і витворити для нього нові умови на місце порваних радикальною зміною старих доріг і ринків збуту. Таке почуття непевности було вповні оправдане сумними досвідами зазначеними матеріяльними стратами для українського купецтва; всі ті так заборонні як і реґляментаційні щодо доріг укази в більшині заставали інтересовані круги не приготованими: українське правительство, що повинно б сповіщати купців про нові порядки, не маючи принаймні за часів Скоропадського відповідного представництва в столиці—само дізнавалося про деякі такі укази аж тоді, коли їх починали прикладати в практиці російські пограничні власті на Україні Можливо, що правительство потім навмисно старалося заскочити такими розпорядженнями українських купців, поробивши і собі відповідні досвіди, напр., 1714 р., коли в наслідок чуток, що має бути виданий указ з забороною вивозити, за границю різні товари, українські купці кинулися раптово якнайскорше вивозити можливо найбільше товарів за границю, поки відповідний указ увійде в життя [3]. Але така тактика правительства занадто вже била по кешенях українських промисловців і купців і викликала скарги купців і представлення гетьманові. «О недѣланю смолцуги и поташы— пише Скоропадський в однім з своїх «пунктів» правительству 1722 р.— хочай къ мнѣ і. в-а не было указу, однакъ мajоръ гварнѣзону кієвского, заставами в полку стародубовскомъ з салдатами завѣдуючый, по при-

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. до раздел. на департ., № 3569, л. 276.

[2] Про сі різні розпорядження і переміни щодо портів див., напр., у Семенова, Op., cit., c. 58 і інш. Характеристика тих розпоряджень Петра в звязку з його торговельно-промисловим законодавством, напр., Б. Вяземский, Верховный тайный совет, Спб. 1909, с. 316—329 і інш., тут же про відкриття наново архангельського порту.

[3] Судиенко, Материалы..., II, с. 59.

сланномъ къ себѣ о томъ указу не тилко не дѣлати мененных товаровъ обявилъ але и готовых, єще прежде того указу видѣланныхъ, смалцуги и поташи провадити в Ригу воспящаєтъ; да и тамъ въ Ризѣ якобы куповат(и) оной не повелѣно нѣ у кого, опричъ государевой. А поневаж такъ у мене яко и у других полчан стародубовских виробленной перед сымъ поташы и смалцуги пнвоє число обрѣтаєт ся, а подлугъ новосостоявшого ся монаршого указу збути оной нѣгде, теди абы принаймнѣй тую уже давно видѣланную смалцугу и поташъ волно было въ Ригу одпровадити и обыкновенно спродати, прошу в томъ о імператорский є. в-а указъ»[1]. В тім короткім «пункті» вповні зілюстровано нове положення торгівлі, витворене петрівськими указами. Таку ж характеристику чисто технічних умов витворених указами держатися точно прописаних доріг для транспорту товарів до портів маємо в іншім зі згаданих пунктів, основанім на представленню гетьманові стародубських купців. «Нѣсколко купцовъ таковыхъ—пише дальше гетьман—в полку одномъ стародубовскомъ найдуєтся, которіи по сеє время вожували пенку и другиє лѣсныє и всякыє товари до Риги, якыє грузили ся в литовской пристани в мѣстєчку Бѣшенковичахъ на Двинѣ рецѣ до запроваження в Ригу путемъ воднымъ. А недавно принесена къ мнѣ і. в-а грамота, жебы мененныхъ товаровъ одселя на заграничные пристани не возит(и), але провадит(и) бы опыє къ пристанямъ в рубежахъ держави... монархи нашего на рѣках Касплѣ, Торопки и Двинѣ обрѣтаючымъ ся, по чому малороссійскымъ купцямъ развѣ бы толко къ Порѣччу возити надлежало. А же помянутыє стардубовскыє купци подали мнѣ на писмѣ виденіє, якоє тут же прилагаєт ся, з обстоятелнымъ вираженємъ, что имъ весма трудно до Порѣчча или до инного порту опрочъ бишенковской пристани возити товаровъ для вираженныхъ в томъ же вѣденіи причинъ, того ради просят милостивого в томъ є. і. в. призрѣнія, дабы имъ по прежнему не до Порѣчча але до бишенковской пристани для груженя в судна на путь водный возити товари, ибо єсли иначей такового не получат респекту, и тыє в маломъ числѣ будучыє теперъ промишленники мусят своєго в томъ лишити ся гандлю а чрез тоє и пошлина до казни і. в. в Ризѣ од тых промишленниковъ взимаючая ся устанетъ»[2]. Так пише той самий гетьман, який не так давно щойно перед десяти літами писав про «квѣтнучій купецкими гандлями» стан України. Які ж се були недогоди для українських купців, що з слів гетьмана наслідком їх купці «мусять лишитися своєго гандлю»? Про се говорить «Виденіє в нуждѣ насъ купцовъ стародубовскых в доклад ясневелможному єго м. пану гетману». «Прислано—пишуть купці—рейментарській вельможности грамоту з іменним є. в-а таким указом, щоби українські, а власне стародубського полку купці їдучи в Ригу з пенькою і іншими товарами покинули бішенковецьку пристань і ладували б ті товари на ріках Касплі, Двині і Тороці—перевозячи свої товари лишень в границях царської держави. Олначе ся пристань на ріці Касплі не тільки для нас шкідлива, але і небезпечна для життя, а то з таких причин: 1) для провадження товарів до Порічча дорога недогідна: 2) в Кривім лісі, якого в такім випадку не можна обминути, постійно на купців і на інших людей нападають розбійники, від чого ніяк не можна устерегтися. Адже в минулім році напали розбійники на узброєних людей, що по царському указу проводили до Смоленська припаси; тоді ж вчинено напад і на купців, яких оборонили узброєні конвойні

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. экспед., кн. № 31/1758, листы 216—217.
[2] Ibid., л. 216.

козаки, що як раз над'їхали з припасами; 3) в Поріччу не вміють так сортувати пеньки, як в Бішенковичах, і немає тут «Шпихлірів» відповідних для складу пеньки; 4) в Поріччу не можуть зробити таких стругів, як в Бішенковичах, а готових відповідних для сього тут трудно найти, а хочби і знайшлися, то за наєм візьмуть в двоє стільки, як в Бішенковичах; 5) прибуде зайве мито, яке в Витебську доконче прийдеться платити; 6) по ріці Касплі до Двини дорога тісна і загалом водна дорога продовжиться; 7) в Бішенковичах в найнятих складах лежать наші товари з минувшого літа (1721 р.) і сі товари забрати з Бішенкович не допустять Ляхи, бо вже струги понаймано і ми вже подавали за них задатки, яких нам не тільки що не звернуть, але ще возьмуть повну плату за наєм. Через те кожний з нас стародубівських купців, що маємо свої товари в Бішенковичах, понесе втрату по тисячі рублів. Про те з огляду на наведені причини рабськи просимо єго рейментарську милость, щоби зволив вставитися за нами до єго і. в-а і випросив нам помилуваннє» [1]—кінчають купці, начеб просили знести заслужену кару. Додати треба, що деякі з недогідностей, на які скаржилися купці, напр., недостача в російських так внутрішніх, як і приморських граничних портах «брака» (сортовання) і недостача відповідних складів, були усунені значно пізніше. Отже, «для поддержанія довѣрія на русскіє товары» установлено заприсяжених бракарів у Петербурзі для пеньки, льону і юхту щойно в 1727 р. за прикладом Риги [2], а потрібні для складу товарів (пеньки і інш.) приміщення побудовано в Петербурзі в 1733 р. [3].

Нарешті серед безпосередніх поганих для української торгівлі наслідків петрівської політики супроти України далеко не останнє місце займав новий тягар, який впав на українську торгівлю разом з прикріпленням її до російських доріг і портів. Сим тягарем було мито, якому підлягали українські купці на рівні з усіма іншими. Досі при вільній торгівлі українські купці знали лишень своє здавна установлене так для зовнішньої, як і для внутрішньо торгівлі мито т. зв. індукту і евекту, яку плачено в висоті 2% від поданої вартости товарів, і розуміється мито побиране за транзит на відповідних коморах в Польщі. З хвилею, як українську торгівлю було змушено ввійти в склад загально-російської торгівлі, обставини в сій справі радикально змінилися на некористь українського купецтва. Тепер, крім індукти, яка лишилися на дальше—до речи сказати зараз же з початком гетьманування Скоропадського була віддана правительством на відкуп чужій для України людині, відомому фінансистові Саві Рагузинському, що теж було порушенням «прав і вольностей» і теж не могло не шкідливо відбитися на місцевій торгівлі — отже крім індукти тепер довелося українському купцеві платити російське внутрішнє мито, а нарешті пограничне в портах. Отже щодо сього останнього, то воно в Росії при існуванню казенної торгівлі ніколи не було низьке, а в тім часі наслідком фіскалізму з одного боку, а протекціонізму для російського купецтва і промислу з другого, було при частих перемінах незвичайно високе, особливо для т. зв. заповідних товарів, що ними торгував російський скарб і для тих родів заграничних товарів, для вибору яких закладувано в Росії протеговані правительством фабрики, а нарешті тих, що їх наплив у Росію з погляду меркантилістичних ідей представлявся не бажаним. Не вдаючись в детальне обговорення орґанізації збирання мита і його висоти в різних роках, загалом скажемо, що побирано його і з купців, і з про-

[1] Ibid., л. 218.
[2] Семенов, Op. cit., т. I., с. 146.
[3] П. С. З. VIII, № 5987.

давців (що зрештою на одно виходить), з міри, ваги або з вартости товарів і тільки єфимками в висоті 5—10%, відповідно до роду товару, при чім правительство користувалося всякою нагодою, щоб підвищувати. Напр., 1719 р., коли Петро з огляду на руйнування купецтва казенною торгівлею «милосердуя о своихъ подданыхъ» дозволив «вольный торгъ» заповідними товарами з виїмкою поташу і смольчуга (і розуміється салітри), то значно підвищив за те мито з тих бувших заповідних товарів [1]. З засади мито купці повинні були платити лишень доброю монетою не російською—єфимками по досить низькому курсу (звичайно рахуючи єфимок за 50—90 коп., коли ж плачено російськими грішми, то за єфимок брано 120—150 коп.) [2]. Підбивання в гору торговельного мита досягло свого апогея в виданому 1724 р. торговельному тарифі, після якого, напр., від деяких товарів везених на експорт за границю, як напр., пеньки, льону, олію, сала побирано 4% від установленої оцінкою вартости, за юхт і футра 3%, але зате від смоли 18%, від збіжжя 25%, а від льняної пряжі і невиправлених шкір 37% їх вартости. З привозних заграничних товарів особливо з галянтерійних так само встановлено мито 10—37% їх вартости [3].

Якою тяжкою колодою не тільки на українську, але загалом російську торгівлю наліг згаданий тариф, ставлячи торгівлю в неможливе становище, видно хочби з того, що незабаром по смерті Петра само правительство побачило всю його непридатність і застановлялося над його реформою. Деякі постанови того тарифу було перемінено (напр., мито на пеньку і льняну пряжу знижено з 37% на 5%) поки нарешті 1731 р. не видано нового, яким значно знижено пограничні мита [4]. Правда, що форсуючи експорт різних продуктів за границю і стараючись головно за те, щоб російські купці нав'язували торговельні зносини безпосередньо з заграницею і зміцнювали через те й «навігацію», правительство давало і раніш деякі полегкості в сплачуванні мита тим купцям, що або самі або через своїх приказчиків відвозили свої товари (по змозі на власних суднах) в чужі краї [5], то одначе коли мало з того могли користати багаті російські купці, які, не зважаючи навіть на грошові підмоги правительства, не могли пускатися на такі «заморські» експедиції, а коли й пускалися, то такі виправи кінчалися в більшині фінансовими невдачами, як наслідком власне правительственної торговельної політики, що звязувала торгівлю по руках і ногах [6]—то вже ніяким чином не могли входити в такі комбінації непротеґовані, незорґанізовані і слабші фінансово, а що головне непривичні ще до сього, українські купці. 1720 р. теж зменшено було мито на привозні товари в Петербург і цілком знесено його з продуктів призначених на експорт в петербурзькім порті—платили лишень мито покупці [7], які зрештою відбивали собі се мито на продавцях, даючи їм меншу ціну за їх товари—але се знов таки було зроблено на користь петербурзького порту, підносячи там збільшення в нім торговельного руху і петербурзьких же купців, що, купуючи заграничні товари зі знижкою мита, перепродували їх іншим купцям, що

---

[1] Протоколы занятий Археограф. Ком., I, с. 527. Летоп. занят. Арх. Ком., вып. XVII, с. 130, № 183. Грамота гетьманові Скоропадському про се з 1/10 1719 р.

[2] Семеновъ, Op. cit., I, т. I, с. 53.

[3] П. Т. З. Книга тарифов.

[4] Див., напр., Вяземский, Верховный тайный совет, с. 316—328, де обговорено становище правительства в сій справі і зорґанізовання «коммисии о коммерции», теж Семенов, Op. cit., с. 134—135.

[5] Семеновъ, Op. cit., с. 54.

[6] Фирсовъ, Русские торгово-промышленные компании, с. 23.

[7] П. С. З. VI, № 3672 Семенов, Op. cit., с. 56.

могли вже ті товари розвозити в глиб імперії. Нарешті треба згадати і за полекші спеціяльно для українського купецтва, а власне, що при відправлюванню товарів з України наказано було заявляти ті товари митним коморам, а потім по дорозі до Петербургу ніде їх не затримувати і мито від найму підвід і суден, на яких проваджено товари, не брати «десятой доли отвальнаго и привальнаго» [1], та ся постанова відносилася до внутрішніх мит і зрештою в практиці не мала ніякого значіння просто через те, що з різних причин не була введена в життя, про що дальше буде річ.

III.

Всі дотепер обговорені укази, звернені проти української торгівлі як самостійної, взяті одначе самі по собі не були ще найбільшим лихом для української торгівлі і не на них головно реагує українське купецтво, очевидно в одиноко можливій тоді формі реагування—скаргами. Вони, правда, привязуючи в більшині торгівлю українськими продуктами до певних наперед означених торговельних ринків і в сім випадку до російських портових городів та до певних теж наперед означених торговельних доріг, витворювали для сеї торгівлї масу перешкод через таке обмеження свободи руху українського купецтва, через нові мита. Дальше понижалася цінність і значіння українських товарів наслідком залежности і підрядного становища супроти конкуренції скарбової торгівлі і протегованого російського купецтва. Одначе через те все ті укази ще не дезорганізували вивозової торгівлі, що головне, не видирали її з рук місцевих людей. А се насамперед тому, що не відносилися до всього заграничного вивозу, а по друге дотикали торгівлю вже в останній, так сказати, стаді організації кожноразового обороту—при самім збуті. Та одначе діло в тім, що згадані укази в справі української торгівлі не тільки що не вичерпують всіх мір російського правительства, звернених проти української торгівлі, але в значінні шкідливости вони самі собою навіть не грають найважнішої ролі. До того ще прийшла друга катеґорія розпоряджень правительства юридично тільки додаткових і помічних до попередніх, сказати б, принципіяльних. І сі власне укази, маючи на меті убезпечити виконання перших, фактично далеко глибше входили в суть річи.

Але, як ми вже вище згадували, зрозуміти правдиву напруженість тих указів і належно оцінити їх значіння можна тоді лишень, коли брати ті заборонні укази і способи їх переведення в практиці, як один з проявів політики російського правительства «прибиранія Малороссіи къ рукамъ». Дальше, наскільки укази в справі української заграничної торгівлі становлять лишень схему і принципи, і були логічним вислідком свідомої політики України центрального правительства, на стільки детальне їх розроблення і переведення в практиці місцевими російськими органами було таким же вислідом з самого факту усадовлення Росії en miniature на Україні після 1708—1709 рр. В конкретних формах се позначилося появою нових привілейованих елементів в характері цілого ряду державців маєтностей, дальше, полишенням по війнах російських військ, яких нижчим і вищим начальникам було доручено теж різні адміністративні функції, а передовсім контроль над проявами місцевого життя. З тих фактів випливала силою тодішнього стану річей з залізною послідовністю ціла низка інших фактів, оплуту-

[1] Семенов, Op. cit., c. 57.

ючи з усіх боків українське життя в різних його проявах, а між іншим особливо торгівлю.

Отже щодо згаданих привілейованих елементів, різних людей наділених на Україні обширними «измѣнничьими» маєтностями, як Меншиков, Строґансви тощо, то вони були побіч скарбу найнебезпечнішими конкурентами для українського купецтва і загалом експортової української торгівлі. Сі елементи зараз по своїм усадовленню першим ділом накинулися на найбільш цінні продукти українського експорту, як напр. в південних полках рогату худобу, а в північних (в стародубськім і чернигівськім полках) пеньку. Маючи і так з одного боку за собою певного роду санкцію правительства для таков. «інтенсивної» торгівлі через те, що декому з них, як напр., баронам Строґановим, надано маєтності, щоб вони заводили на Україні промисловість, вони ще крім того просто використовували супроти населення своє виїмкове становище. Становище ж українського купця від того погіршувалося ще й через те, що коло Меншіксвих, Строґанових і т. д. примощувалися, як звичайно в завойованій провінції, різні аферисти в роді «команданта» меншиківських маєтностей Павлова, ґенерала Шидловського і т. д. За тими знов тяглася дальше ціла армія калузьких, трубчевських і московських купців, які власне кажучи й провадили скуповування на Україні згаданих продуктів для названих осіб і фірм, не забуваючи очевидно і про себе. при чім само собою теж використовували своє виїмкове, завдяки своїм могутнім патронам, становище. Торговельні операції кампанії Меншіков—Павлов—Строганови і т. д. при скуповуванню на Україні пеньки і вивозом її за границю були того рода, що своїм безпардонним характером звернули навіть увагу центрального правительства і в сій справі було доручено перевести слідство одній з т. зв. «маїорскихъ канцелярій розыскныхъ дѣлъ», які переводили справи відповідно до 3-го пункта відомого указу з 1715 р.—себто справи порушення інтересів скарбу [1]. «Але канцелярія ґенерал-майора Матюшкіна, що вела про се слідство, була в Петербурзі, чому бракувало їй потрібних матеріялів для сього. Проте правительство грамотою з 22/10 1719 р. доручило гетьманові Скоропадському розслідити на місці, скільки з 1711—1714 рр. закуплено на Україні (в стародубськім полку) пеньки на Меншикова, Строґанових, Павлова і Любса, скільки і куди за границю вивезено її на продаж і чи оплачено належні мита. [2]. Гетьман, що як і інші українські експортери, очевидно, мав причину бути невдоволеним з таких торговельних операцій чужих людей, зі зрозумілим поспіхом взявся за виконання доручення, одначе, докладних, а що головне повних звісток про сю торгівлю наслідком давности не можна вже було зібрати. «Посилалемъ — пише він в своїм донесенню правительству 19/I 1720 р.—въ Стародубовъ тутейшого глуховского гарнѣзону прапорщика Данила Махѣєва и Василя Романовича, канцеляристу войскового з тимъ приказанемъ, дабы оны о вышшепомянутомъ интересѣ якъ возможна подлуг виразного в. ц. п. в. указу старалися взискати вѣденіє. І которіє любо по моєй инструкціи о справленю того вѣденія пилноє имѣли прилѣжаніє, але трудно было совершенного дойти извѣстія, поневаж тогдашний фактор стародубовский, войсковою індуктою тамъ и (в) другихъ, Мглинѣ и Погарѣ, мѣстахъ завѣдовавший, од которого бы надѣятися было певного числа

[1] Про сі канцелярії і предмет їх діяльности див В. И. Веретенникова, История тайной канцелярии петровского времени, Харьков, 1910, глава II. Очерк истории майорских розыскных канцелярий, петровскаго времени; див. теж статтю: Ю. Готье, Следственные комиссии по злоупотреблениям областных властей въ XVIII веке... Москва, 1909, сс. 103—152.

[2] М. А. М. Ю. Дела правит сената ц малоросс. экспед., кн. № 27/1754, л. 42.

о покупцѣ и о провозѣ предреченной пенки и о плаченю од оной тоей індуктовой належитости обявленія, умеръ, и реєстра єго за тиє года зрахованіє сут попалени; надто и люде великороссийскиє тую пенку куповавшиє не всѣ тепер тут винайшли ся. Однакъ з реєстровъ на важницахъ списуючихъ ся и од торговихъ людей тиє мои посланніє прапорщикъ и канцеляриста о вишеменованной в Стародубовѣ, в Мглинѣ и в Погарѣ, бывшимъ почепскимъ коммендантомъ Павловимъ и посланими єго на Строганова и на Любса, також на... князя... Меншикова и на других покупной пенцѣ, и по якой ценѣ и объ одпуску оной в Кролевецъ и Ригу и что з оной в помянутих городах пошлини и індукти плачено, якоє могли одчасти составити вѣденіє, тоє на особливомъ паперѣ посилаю»[1].

Ся гетьманська відповідь, крім інтересних подробиць в справі реєстрації торговельного обороту поодиноких продуктів, в сім випадку упереджує нас, що дані добуті слідством далеко недокладні, а тим самим картина торговельних операцій згаданої компанії вийде неповна. В тім «на особливомъ паперѣ» поданім «вѣденію» для нас очевидно інтересно не те, що для правительства, а власне порушення інтересів скарбу, що дійсно було, а розміри закупів пеньки, ціни і спосіб тих закупів. Отже виявилося, що тими закупами керували прикажчики відповідних державців як Павлов для Меншикова (і для себе), прикажчики Чимеринець для Строґанових через посередництво головно калузьких і трубчевських купців. Закуплено було в рр. 1711—1714 для Меншикова в Стародубі пеньки 6528 берковців[2] і 3 пуди, для Павлова за той же час в Стародубі 2347 б. 5 п., в Погарі 677 б., в Мглині 3585 б. 6 п.—разом 6629 б.; для Строґанових в Стародубі 1403 б. 7 пу., в Мглині 1100 б.—разом 2503 берковця; крім того купці, що проводили скуповування пеньки для згаданих осіб при тій нагоді для себе й інших московських купців закупили в названих городах за той час 8031 б. 8 п. Ціна хиталася між 3 руб. і гривною та 4 р. за берковець пеньки, а пересічно виходило 3 р. 50 коп. за берковець. Отже навіть з тих—зі слів самих авторів «вѣденія» неповних—даних виходить, що на протязі чотирьох літ закуплено для Меншикова і cons. та для тих купців, що коло тої компанії тулилися, кругло 240.000 пудів пеньки на 84.000 руб. фактично далеко більшої вартости—коло 100.000 р.[3]. Як я вже згадував, сюди не входить пенька, продукована в маєтностях наданих Меншикову, де просто було заборонено будь-кому продавати, крім агентів Меншикова. Звичайно, сам факт закуповування чужим елементом, хоч би навіть таких значних партій місцевих продуктів, коли б така торгівля відбувалася вповні нормально, можна б хіба покласти в вину місцевому купецтву за недостачу в нього рухливости та енергії. Та в тім-то і річ, що згадані торговельні операції не мали, або мали в дуже незначній мірі ознаки свобідної торгівлі, опертої лишень на конкуренції, а натомість носили характер безпардонної експлуатації і насильства над місцевими продавцями. На се вказували б уже ті низькі ціни, за які куповано пеньку, що продавалася тоді по 5 р. і більше за пуд. Та ми маємо безпосередні свідоцтва за те, серед яких обставин відбувалася згадана торгівля і одно з таких свідоцтв—лист згаданого Павлова до погарського городового отамана. Для характеристики способів, уживаних на приборкання продавця, наводимо листа в цілому.

---

[1] Ibid., л. 47.
[2] Берковець = 10 пудів.
[3] Вичислено на підставі «вѣденія» зладженого канцеляристом Романовичем і прапорщиком Міхеєвим, ibid., лл. 48—57.

«Господин атаман городовой погарскиі — пише «командант» — По указу царскаго величества і по наказу, каковъ данъ мнѣ за подписанием руки свѣтлѣйшаго... князя... Меншикова, велѣно мнѣ купить на его, свѣтлѣйшаго князя, в великороссийских і в малороссийских городахъ нѣсколко тысячь пудов пенки. И того ради даны намъ (!) по указу купцы руские люди, і из них трубчане Сава Михайловъ, Афанасей Брындовъ опредѣлены от нас (!) купить указаное число пенки в Погарѣ, и о бытіи ихъ у того дѣла имѣют они об(ъ)явителныі указ за рукою и при печати почтенного господина генерала маэора... Шидловского. И сего ж числа помянутые купцы писали они ко мнѣ в Почепъ, что вы не толко чтоб посторонним купцамъ, которые без указом покупают на себя, воспретить, чтоб купцам свѣтлѣйшаго князя препятия не чинили, но і ты атаман самъ презирая указ (!) свѣтлѣйшаго князя продал пенку мимо купцовъ свѣтлѣйшаго князя посторонним, чего было тебѣ чинит отнюдь не надлежало. Поразсуди, что конечно чинишь не гораздо и ко особѣ свѣтлѣйшаго князя являеш неприязнь. Однак же любо ты и отважился, неразсудя, такъ учинить не добрѣ і взять задаток, то нынѣ предлагаю вам сие: тот учиненной торг с посторонними оставите и задаток имъ отдайте, а примите денги по тойже ценѣ у купцовъ свѣтлѣйшаго князя бѣз всякой отговорки. А ежели так не учините, то о противности вашеі конечно буду писать к свѣтлѣйшему князю и ясневелможному гетману» [1]. Наведений документ типовий для характеристики становища, в яке попала Україна супроти Росії по 1709 р. Се зразок відносин, які установилися між українською людністю і українськими властями з одного боку з російськими властями і поодинокими людьми з другого, відносин у різних можливих питаннях, а між іншим також і в торгівлі. Як бачимо, тут не тільки заборонено місцевому продавцеві продавати свої продукти такому купцеві, з яким йому вигідно входити в торговельні зносини, але навіть наказано розірвати вже складений торговельний контракт. І дійсно, як потім бачимо, згаданий отаман купував пеньку не тільки для Меншикова чи Павлова, але й для протегованих Павловим московських купців (Єрофеєва, Евреїнова і т. д.) [2]. Кінець кінцем досліди згаданої гетьманської комісії показали, як доносив Скоропадському канцелярист Романович, що «мало не всі стародубські обивателі брали гроші у згаданого почепського команданта (Павлова), скуповували пеньку і йому віддавали. А на чию користь ту пеньку повернено, чи на особу самого князя Меншикова, чи може на бувшого команданта Павлова, про те від згаданих тутешніх обивателів і звідки інде не можна було дізнатися. Так само по чому пеньку куповано і куди вислано, невідомо, бо в важничих реєстрах ціни не записано» [3]. Зрештою трудно було докладніше довідатися, бо сама комісія, тямлячи проти кого ведеться діло, почувала себе ніяково. Се тим більше, що російський член слідчої комісії прапорщик Михеєв може для охолодження запалу гетьмана до підпирання слідства зачав збирати інформації про таке скуповування пеньки гетьманськими факторами, що Скоропадського дуже затривожило, так що він зажадав звісток від свого канцеляриста [4]. Супроти такого стану речей недаром опісля «обыватели, мещани» почепської волости Меншикова «вси єдностайне» жалувалися, що за часів його володіння «промисли пенечниє, олѣйниє

---

[1] Ibid., л. 54—55.
[2] М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 27/1754, лл. 53, 56 і інш.
[3] Х. И. А. Д. М. К. № 6816.
[4] Ibid.

и протчиє все воспрещено (было)», бо згадані продукти забирано на Меншикова[1].

Такі самі ознаки того рода торговельної конкуренції має—згадана вже вище купівля волів для Меншикова за посередництвом миргородського полковника Апостола і переяславського Степ. Томари. Як там, так і тут в діло вмішалися різні аферисти від ґенерала Шидловського почавши, а на якійсь темній фіґурі Саві Василевичу скінчивши—так само ся справа кінець кінцем звернула на себе увагу «розыскных» канцелярій, з чого очевидно вийшло слідство, одначе теж не з приводу самого скуповування, себто способів до того уживаних, а з приводу шкоди спричиненої скарбові безплатним провозом волів через границю. Правда, замісць такого «указу», який видав почепський комендант отаманові, Меншиков посилав Апостолові незвичайно чемні листи, так зате полковник «тіє получивши денги (1000 руб. від Меншикова) роздалемъ обывателямъ и резникомъ полку моєго, велѣвши імъ по рожныхъ ярмаркахъ помянітыє воли скуповувати», а закуплені партії велів транспортувати старшині, як, напр., зміївському сотникові Двигубському. Не диво, що при використанню такого персоналу Меншикову ціна одного вола обійшлася 8—16 коп.[2].

Таке становище російських купців і загалом тих, що торгівлю на українській території вважали найкращим способом для скорої наживи, ми навели як антитезу до того становища, в якім опинилося українське купецтво у себе вдома з хвилею, коли Росія почала добре усадовлюватися в гетьманщині. Підчас коли з одного боку ми бачимо повну безпардонність і не перебірчивість в способах, підпертя з боку влади, словом все те, чим може розпоряджати упривилейований елемент в здобутім краю, то з другого боку місцевий елемент і так слабо зорганізований має діло з цілим рядом перешкод. Ті перешкоди випливали безпосередньо, як ми вже згадували, насамперед з реґляментаційних указів, які в'язали сво-

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. экспед., кн. № 31/1758. л. 106

[2] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. экспед., кн. № 31/1758 лл. 60—68. Для характеристики як скоро орієнтувалися в ситуації нові російські поміщики на Україні і як жваво захожувалися реалізувати своє привилейоване становище, наводимо листи Меншикова до Апостола в справі скуповування волів, писані зараз таки в 1709—1710 рр. Ось перший писаний «из Солца сентября 12 дня 1709 г.» звучить: «Благородный господинъ полковникъ! Надѣяся на вашу ко мнѣ любовь дерзаю вашу милость симъ утруждать, дабы ваша милость яко благодѣтель мой изволили для насъ постаратца купить нѣсколько воловъ и денги, кои присланы будут к вашей милости вотчины нашей села Ивановского от коменданта Савы Васил(ь)ева, к которому указъ от насъ посланъ, дабы на тое покупку отослалъ к вамъ тысечю рублев. А сколко тѣхъ воловъ на тѣ денги в покупке у вашей милости будетъ, о томъ прошу, да изволите насъ увѣдомить и оныхъ воловъ впред до нашего писма держат(ь) но (!) одоволномъ корму. Уповаю, что ваша милость сего моего прошення праздно не ставите и в том мнѣ повѣрить изволите, что я сицевую вашу приязнь не оставлю подобным(и) отслужить мѣрами, якоже и пребываю вашей милости доброжелательный приятель и слуга Александръ Меншиковъ» (ibid., л. 52). Більш як півроку пізніше (3.III, 1710 р.) писав Меншиков: «Благородный господинъ полковникъ! Которые волы на наши денги у вашей милости куплены, прошу, дабы ізволили вы тѣхъ воловъ отдать присланным от господина генерала маеора Шидловского. А что тѣхъ воловъ отдано будетъ и по какой ценѣ куплены, о томъ да ізволите нас увѣдомит(ь). Прочѣе за оную вашу любовь, которую в покупке тѣхъ волов нам показали, вашей милости благодарствуем і должен взаимо в подобных служит(ь) мѣрах, еже і есмь вашей милости к службѣ охотный Александръ Меншиковъ. (ibid., л. 54). І справді згаданий Шидловский в листі до Ап-ла 13.IV. 1710 сповіщав, що «по указу» Меншикова «нине з умислу сих посилних... посилаю для осмотра (воловъ) и ради клейненя» (ib., л. 56). Як бачимо ті листи вказують ще й на те, якими дорогами ходила «приязнь» між українською старшиною з російськими впливовими людьми.

боду рухів української торгівлі таки на її ґрунті, дальше з того, що догляд за виконанням указів доручено було російським головно пограничним військовим властям. І власне поводження сих останніх при виконуванню згаданого догляду було найбільшим лихом і найбільше підривало українське купецтво матеріяльно. Нарешті між тими перепонами не малу ролю грав указ, щоб українські купці провадили свої товари тільки в границях російської держави, що знов наражувало українських купців на визиск з боку міських управ і купців тих міст, через які доводилося переїзджати.

Не вдоволяючись виданими заборонними указами вивозити цілий ряд товарів за границю і тим, що про виконання сього дбали пограничні військові застави, правительство для більшого ще контролю видало 1715 р. указ, який для такого контролю був в значній мірі зайвий, а для купців ще одною непотрібною тяганиною. В лютім 1715 р. післано з сената в посольську канцелярію для пересилки його в формі указу гетьманові, таке «вѣдение»: «Сего февраля в I д. великиі государь указал по имянному своему великого государя указу. Кто із великороссиіскихъ и малороссиіских, такожде із украинныхъ киевской губерніи городовъ учнет отпускат(ь) какие товары свои на продажу плавным и сухимъ путем и из оных одни которые повезены будут із малороссиіскихъ городов, велѣть объявлят(ь) гетману с роспис(ь)ю, а ему освидѣтелствовав оные против росписи, приказать отпускат(ь) без задержания. И чтоб оные товары мимо Риги не провозили на продажу в чюжие порты, того ради гетману велѣть придават(ь) спрсваживания оных до Риги нарочныхъ із своего регімента по одному человѣку за каждымъ отпускомъ, с которымъ и свидѣтелствованные росписи объ оныхъ товарех, сколко чьих пропущено будетъ, посылать ему за своею рукою, и на заставахъ, которые учинены въ пограничныхъ мѣстах по ра(з)смотрению губернатора киевского пропускать против тѣхъ гетманских росписей без задержания. Тѣмъ же образомъ чинит(ь) об отпуске такихъ же товаров киевскому губернатору, которые посылатися будут губерниі киевскои из великоросиіских и из украинных городовъ. А какъ такие товары явлены будут в Риге губернатору, и ему велѣть их записыват(ь) в таможне против посланныхъ за руками гетманскою и губернатора киевского росписей, і взявъ с нихъ пошлины, дават(ь) имъ волную продажу; а опричъ Риги в Королевецъ і в прочие чюжие порты із великоросиіских и малоросиіскихъ городов ни под какимъ подлогомъ (!) товаров отнюд не пропускать под взятиемъ, чьи ни являтца в привозе в чюжие порты, оныхъ в казну» [1]. Такий указ дійсно послала посольська канцелярія Скоропадському (7.II.1715 р.) з наказом опублікувати його, «щоби ніхто не вимовлявся опісля незнаннєм» [2]. Коротко говорячи, виходило на те, що від тепер купець звідкіля б він не був, якщо виряжався з товарами до Риги, мусив спочатку їхати до Глухова і тут подавати гетьманові спис своїх товарів, які той же по ствердженню згідности спису з фактичним станом і по підписанню тої росписі з доданим собі нарочним, купець чи ціла купецька валка могли нарешті виправитися в дальшу дорогу. Можна собі уявити, як така маніпуляція гальмувала всякий торговельний рух та скільки приносили клопоту і мороки гетьманській канцелярії, а матеріяльної страти купцям, бо крім страти часу, купці по всякій правдоподібности повинні були своїм коштом удержувати і оплачувати доданих собі гетьманських дозорців.

---

[1] М. А. М. Ю. Дела Прав. сената по малоросс. эксп., кн. № 19/1746, лл. 51—52.
[2] Ibid., лл. 53—54.

Цікаво, звідкіля російське правительство натрапило на такий куріозний концепт, що гетьмана зроблено ніби особисто відповідальним за те, що українські купці нікуди інде, як тільки до Риги повезуть свої товари—бо о се головно тут розходиться. Виявляється, що наведений указ був виданий в звязку з питанням про дорогу до Риги. Як ми вже згадували, ще 1711 р. на просьбу Скоропадського позволено українським купцям їздити з товарами (особливо з пенькою) замість Архангельська до Риги, та російська влада всіми способами намагалася змусити купців, щоб для контролю їздили лише дорогами «въ рубежѣ» російської держави. Для купців одначе з різних причин—про де які вже теж була згадка—було се до краю невигідним покидати стару дорогу через бішенковецьку пристань, і гетьман, входячи в їх становище, вступався за них перед правительством, ручаючись, що товари з України напевно поза Ригу нікуди не будуть попадати. Правительство хвилево на се згодилося, одначе вложило на голову правителя цілої гетьманщини обовязок переглядати купецькі транспорти. Що воно так було, видно з листу київського ґубернатора Кн. Ґоліцина до Скоропадського (13.II.1715) при нагоді пересилки вищенаведеного указу: «Ваше превосходительство—пише Ґоліцин—писали до мене, що до вас приходили українські купці, особливо з стародубського полку, просили, щоб з огляду на трудний тракт і невигідну пристань не мусіли їздити на Смоленськ, але щоб їздили давним трактом до Риги на бішенковецьку пристань, і що ваше превосходительство берете на себе, що вони (купці), крім ризького порту, більше нікуди не будуть їздити. І я відповідно до Вашого листу доносив про се є. ц. в-у, а є. ц. в. згодився на се і позволив указом, щоб тих купців пропускано до Риги»[1]. Не зважаючи одначе на це, не все могли їздити купці з України «старим трактом» на Бішенковичі; як се видно з численних скарг, російські пограничні власті намагалися їх відстрашити від того всякого рода загрозами, поки 1721 р.[2] цілком не заборонено тої давньої дороги. Так само не утримався гетьманський контроль, хоч як недогідний та все таки свій, а також пашпорти, видавані українськими урядами, по смерти Скоропадського відпали, а натомість, як писав потім 1728 р. гетьман Апостол «малороссіскіє купеческіє люде для своих произдовъ з товарами за границу принуждени брати себѣ пошпорти въ Кіевѣ у губернатора или в комендантов, где оны имѣютъ ся и в іннымъ великороссійскихъ коммандѣровъ, что имъ дѣлаетъ ся з немалимъ убыткомъ»[3]. Ще гірше було потім з «выписью» товарів (рід декларації), по яку треба було їздити за сто двадцять верстов до Брянської комори[4].

Яким способом дійшло до того, що купці замість своїх магістратів мусили брати випись в брянській коморі, а пашпорти в російських «канцеляріяхъ коммендантскаго правленія»? На се відповідає той же Апостол, що «безъ иныхъ пашпортовъ чрезъ заставу не пропущают»[5]. І тут ми власне підходимо до одної з найбільших виразок української торгівлі під російським режимом — російських «застав» і пограничних командантів.

Річ у тому, що коли купець нарешті полагоджував згадані формальності, оплачував у відповіднім полку шафарові чи екзакторові індукту—яку цар Петро зараз в початках гетьманування Скоропадського віддав у аренду відомому балканському фінансистові Саві Рагузинському, що

[1] Судиенко, Материалы, т. II, с. 65.
[2] Х. И. А. Д. М. К., № 6816.
[3] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. до разд. на департ., № 3568, л. 88.
[4] Х. И. А. Д. М. К. № 6816.
[5] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. до разд. на департ., № 3568, л. 88.

було одним з перших порушень української автономії в сфері управи фінансами—так, кажемо, купець при виїзді з української території натикався на російську пограничну заставу.

Російське правительство зараз по мазепинській справі обсадило українську границю військовими форпостами, контролю яких підпадав всякий проїзжий через границю, а тим самим і купці. 1714 р. одночасно зі знаними заборонними указами в справі заповідних товарів і в справі торгівлі тільки з російськими портовими містами правительство доручило київському ґубернаторові Кн. Ґоліцину, щоб він в порозумінню з гетьманом установив «въ пристойнихъ мѣстахъ» спеціяльні застави [1]. Застави сі, як пояснив Ґоліцин в листі до Скоропадського (26.II.1714 р.), установлені для того, «чтобъ (купцы) конечно никуды инды, токмо въ пристани е. ц. в., стоящія на Балтическомъ морѣ, помянутые товары возили» [2]. І тут власне для купецтва зачиналася правдива система здирств і всякого роду ошукувань, а то просто і розбоїв при знаній тоді самоволі і безкарності російських військових властей, особливо на Україні. Купецтво трактовано, як якесь необхідне лихо, на яке ледво можна зважати. На що вже сильним і протегованим чоловіком був згаданий орендар української індукти Рагузинський, а й йому доводилося гірко нарікати на російську владу, що здирством купецтва підривали йому доходи з індукти, «яка» до конца разорена» [3]. «Тамошніе—пише він ще 1712 р. Скоропадському—великороссійскіе управители токмо надъ купцами хотятъ силу свою показати и вѣрность, не пропускаютъ караваны отселѣ и ни купцовъ оттуды. Отчего въ первомъ приходитъ ваша индукта въ конечное разореніе, другое, народы какъ великороссійскіе, такъ и малороссійскіе безъ торговъ приводятъ себя въ послѣднюю нищету, а изъ купцовъ никакое зло произойти не можетъ» [4]. Так і чується погорда европейського купця і фінансиста до такої варварської торговельної політики. Але при тім не можна тій характеристиці російських властей з огляду на дані політичні обставини відмовити влучности; таке поводження з українськими купцями крім грубости і некультурности було впливом ще й з загальної системи в відносинах до України: показування своєї сили і вірности в обходженню з «измѣнничьимъ» населенням. Ось як описував гетьман Апостол в урядовім донесенню процедуру пропускання купців через застави. Пограничні орґани влади «особливо в Києві на пограничних заставах, задержавши купецькі транспорти, розбивають їх, переглядають і що знайдуть з заграничних грошей, товарів, все без останку відбирають і не пропускають і дещо під арештом затримують, а інше то і конфіскують. Те саме роблять і з заграничними фабричними товарами, які привозяться з заграниці на Україну. За відібрані (чужі) монети не видають грошей, хоч в указі... єго імператорського величества (Петра І), виданому в 1719 р. з сената наказано за такі монети людям гетьманського рейменту, що поїдуть для торгівлі з товарами за границю, видавати гроші (російською монетою) по курсовій ціні» [5].

---

[1] Такими заставами була доволі густо обставлена західня і південна границя гетьманщини, а деякі головно для побирання мита були і в середині краю. В 1720-х рр. раховано їх разом з форпостами коло 40. Важніші, на котрі мусили купці з товарами йти і де побирано мито, були в Київі, Полтаві, Серокошицях, Любецьку, Стародубі, Переяславі. М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малорос. экспед., кн. 66/1793, лл. 674, 680 і дальше.

[2] Судиенко, Материалы, т. І, с. 57.

[3] Ibid., с. 420.

[4] Ibid.

[5] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. до разд. на департам., № 3568, л. 88.

Отже коли розглянемося в наведенім описі перепуску купців через застави, то побачимо, що підстава такого поступовання російських застав з купцями лежала передо всім в прикладанню до українських купців: 1) норм і указів, що зобовязували в цілій Росії, хоч Україна через своє становище була з під них вийнята; 2) в чисто буквальнім стосованню до купців так загальних, як і спеціяльно до України виданих заборонних указів про ввіз і вивіз деяких товарів.

Почнемо від сього останнього. Як відомо, указ з 6 квітня 1714, а по нім і другий, заборонив срібло і такі ж гроші вивозити за границю, а мідяні знову ввозити, дальше, як знаємо, лій був зачислений між заповідні товари, значить теж не можна було вивозити за границю. Очевидна річ, що кожний купець, виряжаючись в таку далеку дорогу, як напр., до Врсцлава або Гданська, мусив мати з собою якийсь запас готових грошей і то в твердій монеті, щоб мати чим оплатити кошти подорожі як цла і т. д. Так само виряжаючись в далеку дорогу і то звичайно в товаристві певної кількости служби, брав на прохарчування і улюблене на Україні сало. Та тут то власне російські пограничні команди, користаючи з загальної стилізації згаданих указів, найбільш дошкуляли купцям, арештуючи або просто конфіскуючи особливо гроші, ставлячи тим нещасливого купця не раз в безвихідне становище, поминувши вже страту грошей. Адже, як сказано, без грошей не можна було пускатися в подорож, а мідяні монети заграницею так само не хотіли приймати, як і в Росії. Скарги з боку купецтва і гетьмана на такі надужиття були такі вже загальні і часті, а надуживання букви таке очевидне, що правительство чуло себе зневоленим бодай про око сю справу унормувати. Отже указом з 29 квітня 1716 р. правительство дозволило видавати подорожнім за границю купцям з грошей, які при собі мали, по 82 ефимки на один віз, а на прохарчування 3 руб. чехами, на кінного по 10 ефимків. Солонини дозволено забирати кількість відповідну до довготи дороги [1]. Одначе ся полегкість не мала, як потім виявилося, ніякого реального значіння. В інших випадках нижчі органи влади, відчуваючи загальний настрій і тон петербурзької політики супроти української людности, зовсім сей указ зіґнорували, бо потім чуємо знов скарги гетьмана на пограничні застави в сій самій справі. Між «пунктами» Скоропадського, поданими 1718 р. в різних українських першорядної ваги справах, в 6-м читаємо: «Тутже предкладаю вашому величеству лихо нужду) українських купців, яке діється їм через те, що коли хто їде за границю до Гданська або до Шлезка і до інших далеких міст з незаповідними товарами, то йому забороняють брати з собою заграницю на мито талярів битих і червоних. І у кого такі знайдуться, то заставщики їх відбирають, тимчасом копійок (мідяних) у купців на коморах (за границею) не хотять приймати. Так само, коли хто з малою кількістю копійок для прохарчування за границю взятих і там не збутих вертається, то теж відбирають (на заставах). А крім того, коли хто з тих українського народа купців, їдучи за границю, візьме для свого прохарчування свинячого мняса, яке у нас називається салом, то через те, що лій по великоруськи теж називається салом і є заповідним товаром, се теж заставщики від тих людей через саму назву відбирають. І для того покірно просимо, щоби купцям їдучим за границю з незаповідними товарами хоч тільки на одно мито і для купівлі харчу можна було брати з собою таляри биті і червоні для того, що там копійчаної монети не приймають, а також щоб можна було брати і згадане сало; і щоби виве-

[1] М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 25/1752, лл. 328—333.

зених за границю і там не розтрачених копійок на заставах не відбирали»[1]. На се відповіли 30 листопада 1719 р. указом, щоб на заставах плачено за знайдені у купця гроші при виїзді за границю «по настоящей цѣнѣ», себто вимінювано, а полишувано купцям по 100 єфимків на віз, 3 руб. чехами на харч і т. д., як сказано вже в указі з 1716 р. Зате заборону впускати назад мідяні копійки в границі російської держави задержано дальше в силі—згідно з меркантильними принципами[2]. І сей указ теж не мав особливого успіху, бо, як ми вже згадували, в 1728 р. Апостол скаржиться на ті самі надужиття, які по смерті Скоропадського в часах малоросійської колеґії виступали ще в яркійших формах.

Якими дорогами вводилися не раз нові порядки на Україні і як вже з самого лише факту захоплення в свої руки російськими властями деякі адміністраційні функції на Україні творилися нові обмеження для автономії і нові тягарі спадали на людність, навіть без усяких нових законів, розпоряджень і т. д.—то прикладом сього може послужити новий факт з сфери відносин російських властей до української торгівлі. Тим фактом в сім випадку були «небывалые пошлины», які почали брати пограничні застави від купців. В донесенні до сената 13 травня 1723 р. наказний гетьман Полуботок писав: «Доносимо в. і. в., що насамперед зачали брати від купців небувані досі мита в Києві. Тепер же свіжо прибулий до Стародуба командант Ілля Пашков[3] порозсилав у стародубськім і чернигівськім полку на пограничні застави свої укази і інструкції, в яких велить брати на границі від купців від чоловіка по двадцять алтин[4] і більше мита, якого на Україні ніколи не бувало. А і в інших пограничних українських полках беруть на границі такі небувалі мита. Для того просимо такі небувалі мита знести, щоб через те купецькі українські промисли, а також ввіз на Україну доконче потрібних заграничних товарів не припинився і, щоб тим способом не відвернути від України купців, що приїзджають з заграниці». Отсі якісь нові мита, які купецтво зовсім справедливо уважало новим незаконним замахом пограничних російських властей на купецьку кешеню, чим дальше тим більше ставали дошкульні. Проте раз-у-раз вносять до центрального правительства скарги, а 1727 р. купці з київським міщанином Кузьмою Кричевцем на чолі подали на руки нового гетьмана ґенеральну суплїку з приводу сього надужиття[5]. «Стало ся мені відомо—пише з сього приводу Апостол в колеґію заграничних справ—що в київській губернській канцелярії і на пограничних заставах, не знати на якій підставі, при купецьких транспортах за границю беруть від українських обивателів мито від хазяїна (транспорту) по 25, а від челядника по 10 копійок, а від заграничних в двоє стільки, або й більше, чого перед тим ніколи не бувало, бо по давним правам і привілєям на Україні так від привожених, як і вивожених купецьких товарів береться лишень індукта»[6]. Так купці як і гетьманське правління найбільш хвилювалися через те, що ніяк не могли знати звідкіля така нова халепа, яка дійсно спричинювала застій в торговельних зносинах з заграницею. Не знав теж і сенат, на якій підставі заведено на українській границі нове мито, бо такого указу на се не було. Проте вже з приводу скарги Полуботка сенат запитав Печатну

---

[1] Ibid., л. 205.
[2] Ibid., лл. 328—333. Бантыш-Каменский, Источники малороссийской истории, т. II, Москва 1859, с. 282.
[3] Поставлений Петром стародубським полковником 1723 р.
[4] Алтин — 3 коп.
[5] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 40/1767, лл. 761—762.
[6] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. 66/1793, л. 674.

контору, яким правом на границі беруть мито по 25 коп. від хазяїна, а по 10 коп. від слуги. На се контора дала доволі неясну відповідь, де між іншим покликалася на відповідні глави «Уложенія», а далі на конкретний випадок, коли від одної грецької купецької компанії 1716 р. взято в Києві таку «печатну пошлину», що ніби послужило прецедентом. Що ж до мита по 10 коп. від хурщиків і слуг, то контора заявила, що сама не знає, на якій підставі київська влада так поступає [1].

На сей раз одначе справа так і лишилася нероз'ясненою і неполагодженою, бо за часів малороссійської колеґії нікому було вспоминатися за купців. Та по відновленню гетьманства 1728 р. підбадьорені і підтримувані новим гетьманом купці підняли її наново і під напором скарг купців і гетьмана, саме тоді зорганізована спеціяльна «комісія о комерції» й зайнялася розслідженням тих «небывалыхъ пошлинъ». Се тим більше, що тоді загалом правительство піддало ревізії деякі Петрові постанови щодо торгівлі. На підставі довгої кореспонденції між «комісією о комерції» і київською ґубернською канцелярією, від якої комісія зажадала пояснень, справа представлялася так. З 1716 р.—щодо давнішого часу, то губернська канцелярія з огляду на пожар 1716 р., коли, мовляв, згоріли акти, нічого не в стані була сказати—в київських заставах: 1) від чужоземних купців Греків, Поляків, Євреїв і т. д., які привозять «знатні і дорогі товари» беруть т. зв. «печатні пошлини» по 75 коп. від купця, челядника і хурщика, і се головно на підставі сенатського указу з 1716 р.; 2) від чужоземних купців підчас їх в'їзду в Росію, а від українських купців в часі виїзду за границю від даних їм пашпортів беруть по 25 коп. від хазяїна, а по 10 коп. від челядника і хурщика—головно на підставі «Уложенья» (глава 18, статті 36, 37, 38 і 55 про «печатні пошлини») і «по разсмотрѣнію бывшаго губернатора... кн. Голицына»; 3) від «колмогорцев» (!) «других заграничных жителей», що приїздять до Києва з сіллю, дровами, хлібом, сіном, овочами і іншими «харчевыми припасами» і загалом меншої вартости продуктами—по 10 коп. від одного транспорту без огляду на кількість осіб; 4) від чолобитень про розсуждення різних непорозумінь, які виникають на ґрунті торгівлі, по 10 коп. при підписанню чолобитні одною особою і по 30 коп. коли підписаних більше; від указів на сі чолобитні по 25, 75 коп. або і 1 р. 25 коп. (се останнє від 1710 р.); 5) нарешті і в Переяславі побирають застави тільки від українських купців при виїзді за границю по 25 коп. з хазяїна і 10 к. від челядника. Як ми вже сказали, то губернська канцелярія старалася деякі з тих точок, особливо побирання оплати від чолобитень і указів «въ управныхъ дѣлахъ» притулити до зацитованих постанов «Уложенья». Щож до решти особливо щодо мита за переїзд через границю, т. зв. «поголовну пошлину» то канцелярія пояснила спеціяльним указом сената 1716 р., і «разсмотреніемъ» київського ґубернатора. Та коли «комісія о комерції» розглянулася в доказах, поданих від губернської канцелярії, то побачила, що заледве згадані «печатні пошлини» мали сяке таке обґрунтовання в відповідних статтях «Уложенья» під умовою, що «Уложенье» в Києві обов'язувало, одначе покликування на указ сената в справі поголовного мита було чистою фікцією. Вправді указ 1716 р. був сенатом виданий, одначе він відносився до одного тільки спеціяльного випадку. В тім власне році через Київ вибиралася за границю компанія грецьких купців, які просили сенат пропустити їх з задержанням певної кількости твердої монети на оплату подорожніх коштів, на що сенат дав дозвіл, наказавши при тім стягнути з них мито.

---

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. 7/1734, лл. 589—590.

І в тім власне указі рукою дяка Докудовського дописано, що з наказу президента «ближньої канцелярії» Зотова застави повинні збирати від усіх печатні пошлини підчас перепуску за границю по 25 алтин і по однім грошу від чоловіка і сі гроші посилати в «печатный приказъ». Відколи і на якій підставі збирано «поголовне мито», того теж канцелярія не могла пояснити [1]. Така самоволя пограничних властей в накладанню на власну руку нових мит навіть «комісії о комерції» видалася за великою, так що вона в своїм рефераті сенатові висловила здивування і невдоволення з причини «поголовной пошлины, коя без всякаго разсужденія и особливыхъ указовъ, по одной подпискѣ в печатномъ приказѣ дьяка на нѣкоторомъ партикулярномъ дѣле указе зъ 1716-го году в законъ введена» [2].

Та тут поспішив на поміч київським властям бувший київський ґенерал-ґубернатор (по Ґоліцині) кн. Іван Юрієвич Трубецкой своїм донесенням 1727 р., з котрого виходило, що київські пограничні власті хоч поступили з купцями незаконно, та на се потім expost дістали санкцію від самого царя. Трубецкой власне заявив, що за часу свого побуту в Києві він завважав, що печатні і поголовні мита беруть від купців лише в Києві, а в інших городах і заставах ні. Через те купці почали обминати Київ, їдучи за границю на інші міста «без всякого платежу, і в томъ інтересу імп. в-а немалой чинитца убытокъ». Він для того розпорядився, щоб по гарнізонах в Полтаві, Переяславі, в Стародубі і по всіх заставах на більших купецьких трактах брали від купців такі самі мита, як в Києві. «Потім—говорить він далі—в 1724 р. я будучи в Петербурзі доносив його імп. в-у особисто, що збір тих грошей на інших заставах (крім Києва) даром пропадав. І його в-о наказав, щоб те новоустановлене побирання грошей було і на інших заставах після мойого розпорядку, і щоб доходи з того присилати в кабінет» [3]. Зібране в тих роках тим способом мито дає ось що:

Рік	в Київі		в Полтаві		в Сорочинцях		в Любецьку		в Стародубі		в Переяславі		Разом	
	Р.	К.	Р.	К.	Р.	К.	Р.	К.	Р.	К.	Р.	К.	Р.	К.
1716	204	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	204	18
1717	242	92	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	242	92
1718	516	35½	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	516	35½
1719	171	48	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	171	48
1720	165	85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	165	85
1721	488	95	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	488	95
1722	496	59	57	58	41	72	—	—	—	—	—	—	595	89
1723	726	93½	1554	½	152	26	224	94	477	41½	—	—	3135	18½
1724	791	81½	1390	82	208	63½	332	86½	450	76	288	76	3463	73½
1725	763	12	1085	13	318	70	236	35	714	48½	526	51½	3644	30
1726	574	12½	1189	19½	458	61	291	38	613	31½	202	25	3328	87½
1727	556	70½	2932	7½	245	68½	297	68½	790	44	495	93	5318	52
1728	не прислано відом:		1382	40½	60	30½	183	46½	448	29¼	198	42	2273	38¾
													23549	63¼ [4]

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, лл. 674—677.
[2] Ibid., л. 652.
[3] Ibid., л. 677.
[4] Ibid., л. 680.

Як бачимо, то такого нелегального мита зібрано досить поважну суму як на ті часи. Одначе ворожа Петрова система поступовання супроти України на стільки була сильно вкорінена, що збирання поголовного мита пограничні російські власті вели й далі по 1727 р. Брали його навіть, не зважаючи на те, що 26 жовтня 1727 р. видано і в цілій Росії публіковано указ, що випливав з загальної ревізії деяких петрівських і з тенденції визволити торгівлю з під гніту адміністрації [1], а яким власне скасовано поголовно мито, так від самих купців, як і від їх служби. Крім того на підставі сього указу купці, що їхали «для торговыхъ промысловъ» для дороги були обов'язані брати пашпорти в своїм місті з магістрату чи в ратуші без усяких оплат. І в тих містах, через котрі вони будуть переїздити або затримаються для торгу ніяких инших пашпортів брати не треба було, а губернатори і воєводи не мали від тепер права мішатися в сю пашпортову справу і загалом купецтву «ниякихъ приметокъ в томъ не чинить» [2]. Тимчасом в роках 1728—1729 за губернаторства Штока все таки зібрано поголовного мита 3556 руб. [3]. Та вернім ще до наведених вище цифр, які насувають деякі уваги. Цікавий напр. упадок мита в Києві 1719 р., коли воно наслідком допущення «вольного торгу» деякими перед тим заповідними товарами повинно було піднестися. Се поясняється тим, що як раз тоді, міркуючи по численних скаргах купців і гетьмана, пограничні власті найбільше визискували купців, стараючись їх доконче змусити спровадити свої товари тільки «въ рубежѣ». Дуже слабо підноситься, а потім навіть спадає цифра зібраного мита за часів управи на Україні малоросійської колеґії, яка довела фіскалізм до крайніх границь. Все те разом вказує на значний розстрій коли не на застій торговельних зносин України з заграницею. Щодо цифр 1728 р., то їх скромну величину в значній мірі пояснює не стільки згаданий указ, як головно відновлення гетьманства, коли супроти тих прихильних обіцянок для України в напрямі заховання автономії і супроти заходів у початках ще досить впливового гетьмана Апостола, російські власті почали поводитися трохи обережніше з місцевою людністю, а в тім і з купецтвом.

По за вищенаведеними типами визиску й перешкод купцям, що можна було хоч сяк так звязати чи навязати до заборонних указів, була ще у російських пограничних військових команд широка скаля можливости іншого рода надужить. Для сього підстава була в безкарності і в широких уповноваженнях, якими ті команди наділювало центральне правительство, особливо з огляду на пильнування, щоб не допустити морової зарази. Коли, напр., одним з указів 1719 р. ґвардійскому капітанові Горохову, під командою якого стояли застави, дано волю «о позволеніи свободного всѣмъ проѣзду чинить ему по своему разсмотрѣнію» [4], то тим самим, розуміється, пропуск купців через границю чи сюди або туди залежав від нього. І він дійсно таке уповноваження використовував. Так, напр., 1719 р. той самий Горохов, як скаржився Скоропадський, задержав на границі багатьох купців з стародубського і чернигівського полку, які ще минулої зими (а лист Скоропадського писаний 6 вересня 1719 р.!) виїхавши до Риги, а потім повернувши, мусять стояти на гра-

[1] Про закріпощення городського населення а також купецької верстви між іншим і адміністрацією багато інтересного в спеціяльній книжці А. Кизеветтера: Посадская община въ России XVIII ст., Москва, 1903. Що до скарг купців також російських на адміністративні власті в тім часі і пізніше на гальмування свобідного торговельного руху, Семеновъ, Op. cit., т. I. с. 139.

[2] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. до раздел. на департ. № 3568, л. 88.

[3] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, л. 678.

[4] М. А. М. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 25/1752, лл. 104—105.

ниці, хоч ані в Ризі, ані по дорозі, по якій вони вертали, ніякої зарази нема [1]. Правда, Скоропадський ще перед тим звертався до згаданого капітана з жаданням пропустити купців, та незвичайний собі російський капітан відповів українському гетьманові відмовно, а в додатку в доволі грубій формі, користаючи при тім з систематично в тих часах надуживаного претесту—чуток про морову заразу. «Купцям—пише він в відповіді на гетьманський лист—через установлені форпости... перепуску не буде під загрозою смертної кари, бо в волоськім і мультянськім краю і в Польщі морова зараза. А що до згадки в вашім листі, що купці через те попадуть в руїну, то здається мені, се можна лишити на боці. Хоч би і померли, то журитися тут нічим... Що ж до того, про що в іншім місці свого листу згадуєте, буцім то маю указ від царського величества пропускати всіх в Бахмут по сіль, то про таке я не чував і вашій вельможності хтось про се брехливо доніс, бо до Бахмута наказано пускати тільки до соляних заводів підрядчиків і робітників поза форпости, а звідтіля, як вже сказано, ніхто ні з чим до указу не буде пропущений» [2].

В згаданім тут довозі солі погранична влада так давалася в знаки купцям і чумакам, що сі визиски в деяких роках просто викликали соляну крізу на Україні. Як ми бачили вище, з Бахмута довіз соли був утруднений, бо за часів Петра загалом була тенденція по змозі перепиняти купецькі і всякі інші зносини української людности на південних границях з огляду на Крим, а передо всім на Запорожжя. Але так само роблено і з тими, які їздили, напр., по сіль і в Галичину. В однім з листів до Ґоловкіна з 19/I. 1720 р. Скоропадський між іншим скаржиться, що «спровадженої з Коломиї товченої (ступочной) соли, яка стоїть за Києвом мало не ціле літо, дотепер (застави) не перепустили. А тимчасом там, хвалити бога, жадної між ними зарази не було. Проте дуже прошу ваше сіятельство, постаратися про такий царський указ і післати його київському ґубернаторові кн... Ґоліцину, щоб ту притриману сіль через застави свобідно пущено, бо всюди на Україні показався великий недостаток соли, що ніде ані дістати ані купити» [3]. На се щойно через три місяці видано наказа розслідити справу, чи дійсно чумаки не переїздили через які небудь околиці, де панувала зараза і в такім випадку транспорт соли пустити [4]. І тут власне в донесенню сенатові потребу видання такого указу мотивовано не так інтересом купців і потребами місцевої людности, як радше тим, що соли не стає для розташованих на Україні драгунських полків, яким недостарчено соли з Великоросії [5]. І таким способом передержано цілу купецьку чи чумацьку валку на границі мало не цілий рік.

Та що ту вже говорити про звичайних купців, коли цілими місяцями затримували на заставах, не пускаючи ні сюди ні туди, купців на чолі з такою привілейованою особою як гетьманський фактор, купець Смусенко, що віз з Риги для домашніх гетьманських потреб вино, селедці і т. д. Даремно сам гетьман робив київському ґубернаторові (22/I. 1720 р.) внесення, що застави прецінь установлені для заповідних товарів і здержування проїзду в Гданськ і Кролевець, а не для Риги. А тимчасом купців притримують якраз в найбільше для них догідну пору, коли вони

---

[1] М. А. М. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 25/1752, л. 727, теж кн. 27/1754, лл. 512—516.
[2] Судиенко, Материалы, т. I., с. 496.
[3] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн., № 27/1754, л. 98.
[4] Ibid., л. 109—110.
[5] Ibid., л. 108.

можуть їхати зимовою дорогою [1]. На се звичайно відповідали, коли загалом відповідали, так як 1730 р. київський ґубернатор Апостолові в справі купців, яких притримано на семківській заставі з місяці. Колиб купці трималися дороги через великоруські городи, тодіб їх перепускали через границю України без перешкоди, а так з огляду на те, що в Польщі, мовляв, не дотримують карантину, тому купців на форпостах і заставах затримують [2].

Тепер само собою насувається питання, чому українські купці, мимо того, що в більшині мусили вже вести торгівлю з російськими портами, а передовсім з Ригою і Петербургом, не зважаючи на такі перешкоди з боку пограничних властей, так нерадо їхали через «великороссійскіе города» і так уперто старалися утриматися при старій дорозі, напр., через Бішенковичі. Адже для заохоти купців з України, щоб вони їздили з товарами до Петербургу і тільки в границях держави, 10 листопада 1720 р. цар видав указа з різними полегкостями для купців. Вага того розпорядження, як ми вже згадували, була в тім, що купці з України, взявши на митних коморах «виписи», можуть їхати без перешкод до Петербургу, показуючи тільки по дорозі виписи всяким урядникам, приставленим вибирати мито, фіскалам і орендарям (откупщикам) мит. Тим знов наказано під карою ніде таких товарів не зачіпати, возів не розбивати і до самого Петербургу ніде не брати мита від найму підвід, десятої части від найму суден і так само не брати т. зв. «привального и отвального» [3]. Не зважаючи на такі, як здавалося б, полегкості, українські купці не лакомилися на них, так що на другий рік правительство видало нового указа, яким примушувало їх їздити з товарами «въ рубежѣ» з Поріччя через Смоленськ і т. д. [4]. В одній наведеній нами вже перед тим просьбі купців до Скоропадського, купці вказують на деякі причини такої неохоти їхати через російські міста, а власне недогідність дороги і «зайве мито». Тимчасом був се не один рід мита і не в однім місці, а ціла система мит і всяких інших оплат, якими була обмотана внутрішня торгівля в Росії. Супроти того, як показала практика, указ з полегкостями не мав для купців найменшого реального значіння. Бо, як пише гетьман Апостол в донесенню про недогоди українським купцям, «управителі митних комор і їх підвладні по містах і на деяких пунктах купецьких переправ, не виконуючи того указу, роблять українським людям різні прикрості і шкоди. Затримавши вози з товарами, відбирають виписи, оглядають товари і без викупу не віддають назад виписей і затримують (купців); від найму підвід беруть десятий гріш, так само і від гнаної на продаж худоби, хоч би вона була через брід перегнана, всюди беруть мостове, граблять за спаш [5], а крім того на границі беруть від готових грошей (які купець має при собі) і товарів мито, по п'ять грошів від рубля, а по продажі або куплі товару у внутрішніх городах беруть других п'ять грошів (розуміється від рубля), а для цього, щоби купець

[1] Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

[2] Ibid., Натомість позволено привозити без усяких перешкод з Великоросії. Летопись занят. арх. ком., вып. XVII, с. 132, № 191.

[3] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. до раздел. на департам., № 3568, л. 88. А. Семенов, Op. cit., с. 57.

[4] М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. на департам. № 3568, л. 88.

[5] Наслідком того, що згаданими розпорядженнями експорт товарів звертано до російських портів, зачали купці з України гнати туди і рогату худобу. Кизеветтер напр. подає, що з України до Коломни річно приганяли до 16.000 голів рогатої худоби. На жаль тут не сказано ближче, в яких се роках було, ані докладно не подано джерела, себто книги відповідної митної комори. А. Кизеветтер, Делопроизводство русских внутренних таможен, как исторический источник. Сборник статей посвященных В. О. Ключевскому, Москва 1909, с. 78.

на термін поставив випись до оплати і поквітовання (зворотная выпись) беруть заставу або жадають доброї поруки. І тими способами купці наражені на страту часу і шкоду. Коли ж купці вертають назад з нерозпроданими товарами, то не зважаючи, що вже перед тим з тих товарів мито заплачене, беруть, мито другий раз»[1]. В іншім значно пізнішім донесенню знов пише гетьман про се. «З 1721 р.—скаржиться він в імени купців—коли на підставі грамоти зачали купці провадити свої товари до Риги... через великоруські городи, то там митні (таможенніє) бурмістри по свому великоруському звичаю (обыкновенію) установили брати від купців «крѣпостную и клещавую» (роз. пошлину)[2] від найму підвід, чого би купці зовсім неповинні платити, для того, що вони наймають підводи під свої товари людей з України, а не з Великоросії, і то мито вони і до сього дня щорічно платять. Для купців велика трудність лежить також в тім, що для провадження торгів з Ригою мусять їздити по випись аж до брянської митної комори—а Брянськ звідсіля віддалений за сто двадцять верстов. Тимчасом митні брянські бурмістри, без покликання на який небудь указ, змушують їх і вимагають від них якогось мита а власне «з явочных денегъ з рубля по полтерѣ копейки, перекупных по три четвертѣ и новоокладных с платежа пошлинъ по гривнѣ». На кінці гетьман додає, що коли ся процедура з побиранням сих різнородних мит і т. д. не буде виведена, то купці готові «и купечества своего лишитися»[3].

Значить, укази з усякого рода полегкостями мали лишень чисто теоретичне значіння; на практиці при всіх тих указах, навіть їм в супереч, виходило щось зовсім протилежне. Український купець, їдучи з товарами через «великороссійскіе городы, «натикався всюди чи то на адміністративні чи міські власті, які, покликуючись на якісь зовсім інші, йому не знані, укази, а то просто «не об'являя никакого указу», казали від усього платити «нѣякуюсь пошлину». Одно слово, купець попадає в лябіринт того, що на Україні як термін називалося «великороссійскимъ обыкновеніемъ» — себто такий порядок, де вже не можна розрізнити закона від самоволі урядників. Та крім того, різного рода оплати мали ще й в тім свою погану сторону, що вимагали значного капіталу, а власне готівки, ще перед продажем товарів, а се для українських купців, які в тих часах головно оперували кредитом, було очевидно дуже недогідним. Супроти того не диво, що купці з України старалися увільнитися від накидуваних доріг.

Нарешті до тих опікунів, які мали пильнувати ввозу і вивозу товарів на границі в початках 1720-х рр. прилучилися ще й інші, хто зна чи не більш недогідні для купецтва і загалом торгівлі, як військові застави. Правительство для більшого утруднення переїздів за границю; а почасти певно і з потреби грошей, сенатським указом з 10 лютого 1721 р. віддало, як се дуже часто практикувалося в Росії, мито на польській границі так від Великорисії як і від України в оренду. При тім наділило орендарів дуже широкими уповноваженнями, а власне заборонені для вивозу або затаєні товари забирати brevi manu на власну користь. В тих же місцях, де по закону не було мита, там віддано в оренду переїзд через границю і нагляд над ввозом і вивозом заповідних товарів теж з правом заборонені товари конфіскувати[4].

Та на скільки правительство намагалося всіми способами замкнути

---

[1] М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. на департам. № 3568, л. 88.
[2] Роди внутрішнього російського мита.
[3] Х. И. А. Д. М. К. № 6816.
[4] П. С. З. VI, № 3731; Летопись занят. арх. ком., XVII, с. 141, № 252.

купцям виїзд за границю з товарами, що становили цінність для торгівлі в російських портах, на скільки протеґувало або дивилося крізь пальці на торговельні операції російських купців на Україні, на стільки знов старалося унеможливити торгівлю з України тими товарами, які числили на збут головно в середині Великоросії. Отже Москва значно перед тим старалася забезпечити себе перед конкуренцією української горілки і тютюну, забороняючи їх привозити з України до Великоросії [1], так само забороняла брати мито з російських товарів на Україні [2]. Одначе з початку сі заборони не давалися сильно в знаки при можливості вести свобідно торгівлю з заграницею, при чім з іншими товарами йшов туди і тютюн. Та інакше справа стала тепер по згаданих заборонах. Купець, що йшов з товарами до російських портів, брав з собою розуміється різні товари, а в тім і тютюн, щоб при нагоді де-небудь продати. І тут правительство поновило свої попередні заборони, значно їх заострівши. 1719 р. (4 березня) вийшов указ, яким заборонено везти з України до Великоросії тютюн на продаж під загрозою конфіскати всього рухомого і нерухомого майна відповідного купця [3]. Виїмок зроблено тільки «для порядого табаку», себто партій закуповуваних на рахунок казни, що звичайно доручувано російським купцям. Та практика показала, що ті «подрядчики» користали з сеї нагоди і купували тютюн і на свій рахунок, бо небавом в прибутках з тютюну виявилися недобори. Проте на підставі промеморії камер-колеґії з 14 квітня 1725 р. малоросійська колеґія в травні того ж року від себе видала полкам укази, якими заборонила продавати «черкаскій табакъ» великоруським «всякого званія людямъ», з виїмком орендарів прибутків з тютюну, або їх вірних зборщиків, і то лишень тоді, коли вони уґрунтуються відповідним указом чи то камер-колеґії чи ґубернаторів [4]. 1727 р., коли загалом показалося неможливим удержати в силі деякі постанови Петра, знесено вправді заборону продавати в Росії тютюн з України, але одночасно наложено на нього дуже високе мито на великоруській границі, мито 25 — 30% від вартости (20 коп. від пуда), очевидно крім сплачуваної вже в гетьманщині індукти [5]. Так само за провіз горілки з України брали на коморах щонайменше по 1 руб. від куфи, як се видно з відповіді камер-колеґії сенатові 1724 р [6].

Всі дотеперішні укази, так в справі вивозу цілого ряду товарів заграницю як і щодо нормування доріг, були видані так на осліп без якого-будь попереднього ознайомлення з станом торгівлі на Україні, роди товарів, конюнктури за границю, роди і величину мит. І се досить скоро позначалося фатальними наслідками. Власне дальше заходи правительства, особливо укази з початку 1720-х р.р., як напр., віддання мита на границі в оренду й такі уповноваження орендарям супроти купців треба вважати головно sui generis боротьбою проти деяких негативних наслідків, спричинених попередніми указами. Здавлена різними заборонами і утисками пограничних властей торгівля, особливо дрібніша, яка, будучи найслабша засобами, найбільш проти сього була безборонна, зачала шукати собі виходу в контрабанді. Що контрабанда і то власне передовсім на польській границі почала особливо в тих

[1] П. С. З. І. № 607.
[2] П. С. З. II. № 537; див. теж Слабченко, Малорусский полк, с. 256.
[3] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. 25/1752. лл. 99—101. Летопись занят. арх. ком., XVII, с. 129—130, № 178.
[4] Х. И. А. Д. М. К., № 6286.
[5] Семенов, Op. cit., с. 151; теж моя стаття: Причинки до історії відносин російського правительства. Зап. Н. Т. ім. Ш., т. 61, с. 38.
[6] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 7/1734 л. 587.

часах іти інтенсивно, на се маємо цілу низьку вказівок[1]. А що знов правительство ставилося до контрабанди дуже суворо, трактуючи се як один з важніших державних злочинів і підтягаючи се під третій пункт указа 1715 р., про ділання на шкоду скарбу, то се знов давало привід до деморалізації людности, доносництва на тілі контрабанди, а дальше доводило до процесів. Українська влада дуже нерадо переводила такі процеси і часом не від того була, щоб таку справу замняти, тим більше що самі в душі не могли не спочувати контрабандистам, уважаючи російські торговельні обмеження незаконними. Та на лихо ініціятива слідства в сій справі звичайно виходила від російських органів, які до переведення таких процесів додавали свого представника. Для прикладу наведемо такий процес 1719 р. Стародубський «обиватель» Бартошевич поробив такі зізнання перед тою слідчою комісією, що, як ми вже згадували, переводила слідство в справі скуповування і перевоження за границю пеньки Меньшиковим і іншим. Бартошевич сказав, що чув від індуктарських слуг, Савки і Івана Кравця, що стародубський обиватель і купець Василь Корнющенко перевозив за границю заповідні товари смольчугу і щетину. Щоб отже індуктарські слуги не донесли про се до ратуші або «індучному» (факторові) Корнющенко мав їм дати «по копѣ чи по таляру». Покликані перед комісію згадані індуктарські слуги заперечили, наче б вони що-небудь таке говорили Бартошевичові, а заперечили тим більше, що на випадок признання, їм самим грозила кара за недонесення про се, куди слід. Проте комісія зложена з полкових і ратушних урядників з наказним полковником Чорнолуським, хотіла було замняти сю справу, тим більше, що розмова між індуктарськими слугами і Бартошевичем велася з п'яних очей. Та на лихо зізнання сього останнього були пороблені в присутності російського прапорщика Малєєва. Через те, як доносив висланий гетьманом до Стародуба канцелярист Романович, «того, панове старшина стародубовская, же єсть царственный інтересъ, а к тому что и при бытности господина прапорщика, теперъ от боку велможности вашой сюда в Стародубъ присланного, тое (зізнання) сталося, во тще опасуючися оставити... о томъ учинили інквѣзицію». При тім замітне в листі канцеляриста обурення на Бартошевича, який «при своєм доношенію, непремѣнно хотячи доказати, стоитъ»[2]. Як в сім власне випадку скінчилася отся «інквѣзиція» — не знаємо. Міркуючи по тім, як тоді в таких справах а ще й до того на Україні поступали, думаємо, що в кождім разі всі замішані в ту аферу, не виключаючи й донощика, не вийшли з неї на сухо. Та зрештою тут се і не важно, а важко те, як одно зло викликало, послідовно друге. Обмеження свобідної торгівлі мало в результаті розвій контрабанди, яка вже сама собою означає дуже невідрадні для торгівлі обставини і розуміється відбивається як найфатальніше на дальшім розвитку правильного торговельного руху. Бо контрабанда накликала нові обмеження, які вже мали характер репресій. Таким ми мусимо уважати зацитований вже указ про віддання пограничного мита і навіть проїзду в оренду з правом конфіскати недозволених, або дозволених але затаєних товарів. Правительство очевидно виходило з такої точки погляду, що орендарі

[1] Див. напр. Слабченко, Малорусский полкъ, с. 257—258; теж Семенов, Op. cit., сс. 135—136. Тут одначе д. Слабченко не збагнув цілої тої справи і невірно твердить, буцім то контрабанда викликала «рядъ стѣснявшихъ торговлю указовъ», під чим розуміє укази про заборону торгівлі з заграницею заповідними товарами. Тимчасом, як бачимо, се було як раз навпаки: згадані укази викликали контрабанду, як реакцію.

[2] Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

мит, маючи в тім свій інтерес, далеко краще будуть пильнувати границь, ніж урядові органи. Та знов такі уповноваження давали орендарям в руки дуже широку скалю різних способів надуживати, які знов таки тягли торговий люд до контрабандного перевозу. Отже пішло все колесом. Очевидно, що сама контрабанда була лишень зверхньою признакою тих пертурбацій, крізи і упадку торгівлі й дезорганізації купецтва на Україні, які витворила така руїнницька політика. Та про се буде дальше, а тепер перейдемо до обговорення того, як відчули обмеження української торгівлі ті краї, в які була звернена головна торговельна течія. Становище тих країн у сій справі і заходи поправити діло і привернути його до попереднього стану служить при тім несереднім доказом великого значення української торгівлі на деяких торговельних ринках.

IV.

Різні демонстрації й заходи гетьмана Скоропадського проти нового курсу торговельної політики російського правительства на Україні ніяк не вплинули на переміну того курсу. Щонайбільше гетьманові вдавалося хіба в якім-небудь спеціяльнім дрібнім випадку помогти в чім небудь поодинокому купцеві чи цілій купецькій компанії; при тім голова цілої гетьманщини нераз цілими місяцями мусив ждати на перемогу над якимсь пограничним капітаном, якому через щось не хотілося пустити або випустити купця через границю. Діспропорція між заходами та результатами гетьманських внесень була настільки велика, що, як ми вже сказали, інтервенції гетьмана в справі торгівлі лишаються майже непомітні. Своєю дорогою сам Скоропадський, людина дуже недалека, не особливо здавав собі справу з ваги цілого сього питання і не показав особливої інціятиви в обороні автономії України в торговельних справах, інтервенюючи звичайно на підставі поодиноких купецьких скарг. Одначе треба додати, що супроти такої свідомої своїх цілей і такої безоглядної політики Петра навряд чи могла б чого добитися і людина далеко розумніша та енергійніша, як Скоропадський.

Зате з кінцем 1710-х і на початках 1720-х рр. вступився за інтереси української торгівлі новий несподіваний чинник, на якого, здається, ані українські купці, ані російське правительство не числили. Тим чинником було австрійське правительство. Само собою розуміється, що Австрія не робила сього з якоїсь особливої любови до України і з бажання їй помогти, але для оборони своїх власних інтересів, які в сім випадку вповні сходилися з інтересами української торгівлі.

Скасування Петром свобідної української торгівлі, заборона вивозити товари за границю на рівні з українським купецтвом, а з початку то можливо в ще вищому ступені, болючо відчули австрійські, взглядно, вроцлавські купці. Для Австрії втрата такого цінного експортера сирих продуктів і такого ж ринку збуту для австрійських мануфактурних виробів (шлезьких, стирійських і т. д.), який становила з себе Україна, була незвичайно важна. Українська торгівля творила занадто велику позицію в австрійськім торговельнім балянсі, щоб Австрія могла з легким серцем і без боротьби з тим погодитися. Як ми вже згадували, то ще 1714 р. шлезькі купці подали свому правительству меморіял, в якому, вони, звертаючи увагу правительства на значіння української торгівлі з Вроцлавом, просили ужити заходів, щоб усунути в торгівлі перепони в Польщі, головної тоді ще перешкоди для українського купецтва, перед виданням потім цілого ряду петрівських заборон. Певна

річ, що заінтересовані австрійські промислові, а особливо купецькі круги дуже скоро відчули на своїй кешені припинення торгівлі з Україною, і коли австрійське правительство не виступило перед російським з відповідними заявами зараз по 1714 — 1715 р.р., то тільки тому, що не було зручної нагоди. Весь той час, хоч Росія намагалася війти в тісніший контакт з Австрією, та наслідком різних обставин, (а між ними, напр., справи царевича Олексія) відносини між обома державами були в більшині дуже напружені, а 1719 р. мало не дійшло до розриву дипломатичних зносин [1]. Та при кінці 1710-х р.р. політичні кон'юнктури так уложилися, що Петро з огляду з одного боку на нескінчену війну зі Швецією, з другого на свої інтереси в Німеччині, доконче намагався притягнути Австрію скласти зачіпно-відпорний союз з Росією [2]. Щоб підготовити для сеї справи ґрунт, вислано 28/2. 1720 р. на уповноваженого посла до Відня австрофіла ґенерала Ягужинського, який підчас переговорів з цісарськими міністрами несподівано для себе наскочив на українську справу на горизонті міжнародніх відносин, дарма що справа ся мала не політичний, а економічний характер. А що се було несподіванкою для російського правительства, видно з того, що в подрібній інструкції, даній Ягужинському, не знайшлося найменших вказівок про торгівлю України з Вроцлавом.

Видно, що вже на самім вступі переговорів пороблено натяки на припинення української торгівлі з Вроцлавом, бо вже в першій реляції з Відня свому правительству 30 квітня 1720 р. Ягужинський пише: «Що ж до торгівлі з Вроцлавом, то буду тутешнім міністрам відповідати, що ся торгівля була самовільна без усякої регуляції [3], і договору, а потім сама собою перепинилася (!) наслідком многих причин а по більшій часті через морове повітря; але нехай тутешній двір подасть проєкт, на яких умовах (кондиціях бажає сю торгівлю відновити, то я його перешлю дворові в. цар. величества і сподіваюся, що в. величество для приязни з цісарем згодитеся на все можливе, щоб не противиться вашим інтересам» [4]. Ся запропонована відповідь Ягужинського, яку він мав дати австрійським міністрам дуже характерна. Характерна вона перш за все з гори спляннованим крутійством, з яким думав він вести дальші переговори в сій справі, а друге органічною чисто московською неохотою до всього, що «самоволне без всякаго опредѣленія и договору», що не мало сього джерела в якім-будь указі, хочби воно, як в сім випадку українська торгівля, було природнім наслідком даних обставин. В рескрипті з 23 травня в відповідь на сю реляцію Ягужинському в імени царя написали: «Щодо вашої відповіді, яку ви думаєте дати в справі торгівлі України з Вроцлавом, цісарським міністрам, як що вони се будуть підносити, то ми се наймилостивіше апробуємо. Про се можна говорити потім, прийшовши до згоди в головній справі (себто в справі політичного союза), одначе не написавши сюди не можете на се (відновлення торгівлі) згодитися» [5].

І аж тепер, коли про українську торгівлю заговорили в Відні, при чім не виключена була можливість, що мабуть треба буде піти на якісь пcотупки зі свого дотеперішнього становища, правительство похопилося,

---

[1] Див. напр. Соловьев, История России (Видання «Сбществ. Пользы» без дати) IV, сс. 398—402, 521—529.

[2] Ibid., с. 531—535.

[3] Так треба в сім випадку розуміти «опредѣленіе».

[4] Московский главный архив министерства иностранных дел. Австрийские дела, 1720 г. № 7, реляция 1.

[5] М. Г. А. М. И. Д. Австр. дела 1720 г. № 6, рескр. 9. (Всі рескрипти Ягужинському підписані Головкіним, Шафіровим, Остерманом і Степановим).

що власно кажучи, про тактичний стан української торгівлі воно нічого, або майже нічого не знає. Щоб сьому зарадити, правительство повідомило гетьмана 3 травня 1720 р., що камер-колеґія висилає на Україну свого комісара Василя Блєклая «для надзирания надъ тамошнимъ купечествомъ, что к размножению того купечества служить можетъ». Відповідно до даної йому інструкції Блєклай повинен був зібрати звістки, які товари з Ніжена і з інших українських міст вивозять до Польщі, Туреччини Німеччини і в інші краї, так само яка кількість з тих товарів іде в Росію, скільки з того приходить мита, а нарешті якими способами можна би розширити торгівлю на користь скарбу і народу. Всі ті інформації мав комісар збирати відліпших купців [1]. На чім скінчилася ся місія того комісара — невідомо; мабуть ні на чім, принаймні нам не вдалося досі натрапити на який-будь слід того справоздання, яке він повинен зложити правительству.

Тимчасом австрійське правительство не присипляло сеї справи і міністри дальше при кождій нагоді пригадували Ягужинському про відновлення торгівлі з Україною. В реляції з 22 червня того року пише він знову свому правительству про се... «Граф Штаремберґ буцімто від себе по щирості сказав мені — говорить Ягужинський — що між іншими справами можна буде зробити договір про свобідну по-давному торгівлю України з Вроцлавом. На се я йому реплікував, що треба раніш прийти до порозуміння в головній справі, а торгівля з трактатами ні в чім не в'яжеться, хіба лишень стільки, о скільки з обидвох сторін мали би бути іменовані комісари; до того ж я не розуміюся на порядках (очевидно при переговорах) про торгівлю. На се він (Штаремберґ) відповів, що торгівля справді до головних трактатів не належить, а він теж в таких річах не має знання (іскуства) — і потім, покинувши се, злегка натякнув про невідповідне поступовання Дашкова в Царгороді» [2]. На се знов відповіли Ягужинському з Петербургу в рескрипті з 18 липня, що дізнавшись про принципіяльну згоду цісарського двора ввійти з Росією в порозуміння, цар наказав уложити проєкт доброї приязни з цісарем і в справі торговельних зносин між обома сторонами. Так проєкт оборонного союза як і в справі торгівлі мав бути післаний Ягужинському по виготовленню, тепер же його сповіщено про се, щоб він мав на випадок конференції що відповісти [3]. І справді, нікім ще російський посол дістав сього рескрипта, то, як він пише в реляції з 2 липня, австрійський віцеканцлєр мав з ним конференцію, на якій заявив, «що цісар тепер володіє багатьма краями над Середземним морем, проте можна б робити договір і в справі торгівлі (побіч політичного). Потім віцеканцлєр ближче від себе пояснив, що можна б умовитися і про торгівлю з австрійськими німецькими провінціями. Нарешті граф Штаремберґ просто таки зійшов на відновлення торгівлі з Вроцлавом. Се вони — кінчає Ягужинський, який нарешті зорієнтувався щодо становища австрійського правительства — ставлять як достаточні і важні пропозиції з свого боку» [4] (для складання й політичного трактату).

Дотеперішній хід тих переговорів, як бачимо, дійшов до тої точки, де становище обох сторін достаточно вияснилося. Отже коли з одного боку російське правительство з початку справи відновлення торговель-

---

[1] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 27/1754, лл. 127 і 129). Летопись арх. ком., XVII, с. 134, № 205.
[2] М. Г. А. М. И. Д. Австр. дела 1720 г. № 7, рел. 13, л. 50.
[3] Ibid., № 6, рескр. 17.
[4] Ibid., № 7, 16, л. 58.

них зносин України з австрійськими краями вважало дрібною і неважною, про яку буде можна опісля говорити по зложенню головного трактату, то австрійське правительство навпаки, з початку що правда поволі і доволі обережно, але чим далі то все твердіше і консеквентно висувало сю справу наперед, так що вона кінець кінцем набрала характеру передвступної умови, від якої, як здавалося, почасти залежить і порозуміння «о главнѣйшихъ дѣлахъ».

І російське правительство, зрозумівши в чім річ, пішло й мусило піти на поступки, принаймні в теорії. В рескрипті до Ягужинського з 1 серпня міністри писали: «коли цісарський двір хоч не малу має охоту вступити з нами в зобов'язання, одначе для того очікує проєкту з нашого боку, для того ми наказали тут уложити такий проєкт так про приязнь з цісарем (політичний союз), як про торгівлю між ободвома сторонами... і сей проєкт буде вам скоро присланий» [1]. І дійсно в виготовлений загальний проєкт влучено між іншим і справу відновлення торгівлі, як 5 точку, хоч зредаговано її так загально, що в такій формі вона властиво нічого не переіначувала. В тій точці сказано: «Щоб сей трактат зробили твердим і сприятливим через користі (авантаж), які можуть обопільно мати піддані обох сторін в установленні торговельних зносин між краями і підданими вище названих величеств, для того постановлено і згоджено на те, що будуть іменовані комісари, які мають з'їхатися для вирішення і установлення умов трактату про комерцію. А нікім той трактат буде складений, то позволено буде з обох сторін підданим приїздити в другу державу і краї і тут займатися купецтвом по установам і звичаям кожної держави» [2]. І коли — як говорить Ягужинський в реляції з 27 серпня — він відповідно до інструкції злегка натякнув австрійському віцеканцлеру, що надіється, що скоро буде можливо вести негоціяції в справі обосторонньої торгівлі, то віцеканцлєру було се приємно, і він на се заявив, що се річ гарна і що можна вже чим-небудь зробити початок цілій справі [3].

Та тут російське правительство, хоч поробило обіцянки для приєднання Австрії, але що привернення давніх торговельних зносин, себто свобідної торгівлі на Україні, йшло в розріз з цілим напрямом його політики супроти гетьманщини — з дальшими стадіями сеї справи зволікало. І що цікаво, що з хвилею. коли воно загалом допустило розмову про можливий торговельний трактат, то опісля дуже старанно уникало уживаня термінів «торгівля з Україною» і т. д., а удавало, що справа тут про торгівлі загалом з Росією, а потім висувало і торгівлю з Москвою, хоч австрійські міністри вже з самого початку дуже виразно поставили справу, про яку торгівлю їм розходилося. Як доносив Ягужинський 22 жовтня того ж року, віцеканцлєр знов говорив йому про торгівлю і питав, «чи я маю уповноваження переговорювати про се, згодитися в тім напрямі, щоб торгівля між Росією(!) і Вроцлавом по-давному була свобідна. При тім додав, що з вигодою для обох держав обопільне можна вдоволятися товарами, а власне за юхт і інші російські товари можна брати сукна, угорські вина, що ліпші від французьких, і т. ін., згадав також, що тепер у них в Остенді заведено торгівлю з Індіями». На се відповів Ягужинський, що торговельного тракту так скоро не можна уложити, і для того звичайно в усіх інших (загальних) трактатах тільки застерігається, що для уложення спеціяльно торговельної

[1] Ibid., № 6, рескр. 18.
[2] Ibid.
[3] Ibid., № 7, рел. 29, л. 115.

конвенції будуть іменовані комісари. При тім російський посол покликався і на зацитовану вище точку російського проєкту, в якій досить виразно зазначено, щоб до часу уложення торговельного трактату було позволено підданим обох держав приїзджати і торгувати в кождій з двох держав відповідно до постанов кожної з них. Нарешті закінчив, що треба з «главнѣйшей матеріи дѣло начинать»[1]. Розуміється, що таким становищем австрійські міністри не задовольнилися. Се тим більше, що російське правительство на практиці не сповняло обіцянок, зроблених в 5 точці договорного проєкту, і, як знаємо вже, так само як і перед тим, ніяких уступок не поробило українським купцям що до вивозу за границю товарів. Проте небавом по сій розмові 19 листопада покликав до себе Ягужинського міністр граф Шлік і тут наступив між ними інтересний обмін гадками в сій справі. Граф Шлік зажадав від Ягужинського, щоб перед зложенням формального трактату «позволено підданим обох держав свобідно по-давньому вести торгівлю». На се відповів Ягужинський, «що про те нема що й говорити, бо се вже в поданім проєкті запропоновано, і коли в головній справі перейде до порозуміння, то се останнє (щодо торгівлі) само собою прийде. Шлік, очевидно знаючи вже ціну таким обіцянкам, вправді впевнив Ягужинського, що австрійське правительство схилилося до тої думки, щоб обидві держави «тісно звязалися», одначе додав, що «позаяк торгівля є головним мотивом до доброї приязни між обома націями, то він сподівається, що се тому ні в чім не перешкодить, як що торговельні зносини зараз же будуть відновлені». Супроти такого dictum російський амбасадор нічого ліпшого не міг придумати, як знов заслонитися тим, «что о подробностях коммерціи не іскусен і тако ничего на то ему отвѣтствовать не могу». Одначе наколи австрійське правительство чого такого бажає, то нехай з свого боку запропонує, яким способом уладити торговельні зносини, а він, Ягужинський, не занедбає про се донести. За се вхопився Шлік і тут же «старий образець предложилъ», себто щоб привернути попередній стан. Зрештою можна було, на думку Шліка, знайти й інший спосіб, по части компромісовій, а власне, що австрійські купці могли б зі-Шлезка возити свої товари до Ґданська, а купці з Росії (з України) на російських кораблях теж туди спроваджували б свої товари і там наступала б виміна. На се знов відповів Ягужинський, що він не може дати пояснень про такі подробиці, а просить міністра подати свої жадання і проєкти на письмі, що Шлік приобіцяв зробити іншим разом[2]. На сім австрійське правительство поки що перервало переговори в Відні, щоб їх перенести на відповідніший ґрунт до Петербургу.

В Петербурзі підняв сю справу наново австрійський посол граф Кінскі. Він міг сподіватися деякого успіху тим більше, що одночасно вів секретні переговори з деякими відданими собі міністрами (напр. відомим вже ґенералом Ягужинським) в справі унормування наслідства на російськім престолі на користь цісаревого свояка сина Олексія Петровича, в чім потайки годилися з ним міністри. Отже Кінскі відбув першу, здається, конференцію в колеґії заграничних справ щодо відновлення тоговельних зносин між Україною і Шлезком 4 грудня 1721 р. Тут він перейшов від разу до тих переговорів, які ведено в минулім році в Відні через Ягужинського. Він заявив, що коли тепер щасливо відновлено давню добру згоду між обома державами, для того треба б, щоб для показу сього на зверх, піддані обох сторін могли з того кори-

[1] Ibid., № 7, рел. 43.
[2] Ibid., № 7, рел. 50.

стати. Через те з боку цісаря ставлять домагання, щоб тепер до часу зложення формального трактату була між підданими обох держав відновлена по-давньому свобідна торгівля, а власне з України через Польщу з містом Вроцлавом. Очевидно російські міністри звалювали вину перепинення торговельних зносин зі Шлезком вже не на морове повітря, а на труднощі, роблені купцям в Шлезьку [1], а також використали, як аргумент, давніші скарги українських купців на митарства в Польщі. Кажемо: очевидно, бо того можна догадуватися з відповіді графа Кінского на ті дві точки. Отже щодо правдоподібних труднощів купцям у Вроцлаві, то після запевнень Кінского римський цісар обіцяє видати відповідні дуже суворі укази, щоб надалі чогось подібного не було. Щодо того, на що були наражені купці підчас переїзду через Польщу, а власне на перетримування, оплату великого неправного мита і т. д., то Кінскі іменем свого правительства запропонував спільну інтервенцію у короля і Річи посполитої з домаганням, щоб там був запроваджений в сій справі порядок і забезпечення купців від надужить [2].

Нарешті колєгія заграничних справ, в якій Кінскі зі заданих перед тим мотивів натрафив на прихильність, а якій хотілося приєднати Австрію, в своїм докладі царю про сю справу запропонувала в дуже з рештою обережній формі таке: «Тому що від цісарського міністра внесено пропозицію відновити свобідну торгівлю з городом Вроцлавом, то чи не зволить імператорське величество показати цісарському дворові деяку прихильність в тій справі, а власне позволити певну означену кількість (уреченное число) товарів туди (у Вроцлав) возити. А щоб на миті не було втрати, то в Києві установити на ту означену кількість товарів мито. Тим способом можна б в разі потреби приєднати цісарський двір для інших зобов'язань». На се цар 21 квітня 1722 р. поклав таку резолюцію в формі інструкції для міністрів: «О трактатѣ полномъ

[1] Не знаємо навіть приблизно, які надужиття над купцями в Шлезку закидали російські міністри. Але розуміється, що за такий довгий час зносин знайти що-небудь в тім роді було не трудно. Отже можливо, що тут міністри покликалися на подію, яка склалася з київським купцем Романом Якимовичем. Як показував сам Якимович, його пограбили в березні 1704 р. недалеко Вроцлава цісарські піддані, що видали себе за Шведів, з яких одначе був тільки оберляйтнант Гаґен (Haagen). При тім мав помагати тій ватазі властитель замку і містечка Тошка, де се власне сталося, граф Колонна. Понесену шкоду в наслідок того грабіжу подав Якимович на 20.000 ефимків (пограбовані товари на двадцяти возах, як сукна, полотна, срібло і коси). Якимовичеві вдалося виканючити в Петербурзі 1705, 1707, 1709 рр. відповідні грамоти до цісаря з просьбою розглянути сю справу і нагородити пошкодованого. Австрійське правительство дійсно зарядило слідство, а потім і суд в Празі в сій справі, з чого виходило, що пограбив Якимовича шведський відділ зі згаданим оберляйтнантом на чолі під претекстом конфіскати зброї і все те разом з купцями відпровадив до Торуня, де був тоді шведський король. Король з добичі $^2/_3$ задержав собі а $^1/_2$ віддав грабіжникам. Граф Колонна, як виходило зі слідства, не тільки що не помагав грабити, але ще намагався оборонити купців, хоч розуміється безуспішно. А що в тім нападі в самій річі приймало участь декілька цісарських підданих, то австрійське правительство зобовязувалося з них по змозі відповідну частину шкоди стягнути. Одначе се, як і загалом ціла ся афера, скінчилася ні на чім. До річі, в наступнім (1705) році того нещасливого Якимовича знов пограблено тепер вже в Польщі на суму 15.000 ефимків, наслідком чого він обанкротився, а його зобов'язання мусив перейняти на себе його брат, відомий Кузьма Кричевець, пізніший київський війт, якому знов 1807 р. російські салдати забрали 52 коней, буцімто для переслідування Шведів. Вся та історія служить яскравим зразком того, як тяжко давалася в знаки північна війна українській торгівлі. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. экс., кн. № 7/1734, лл. 722—772.

[2] М. Г. А. М. И. Д. Австрійские дела 1721 г., № 9, лл. 23—24, Австр. дела 1722 г., № 6. М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, л. 706.

указу не имѣетъ, а сдѣлать года на два съ разсмотреніемъ». Крім того, щоб себе ліпше забезпечити, Кінскі на приватній авдієнції у царя 13 травня запропонував особисто — як видно з протоколу тої авдієнції — між іншими головними, як 4 точку своїх домагань «Обреславскомъ купечестве, чтоб по прежнему с Украиною возстановлено было», на що цар відповів, «що для виявлення своєї приязни до цісаря вже наказав (міністрам) з ним, графом, прийти до порозуміння» [1].

На скільки допущення українських купців до Вроцлава було важним моментом в відносинах Австрії до Росії, бачимо тут вже виразно з того, що при попередніх переговорах лише від часу до часу маркована, тепер вже ясно Кінским була зформулована позиція, що Австрія в значній мірі від відновлення торгівлі з Україною робить залежним своє дальше становище до Росії в політичних справах. Навіть більше, Австрія власне від сеї справи хотіла починати переговори про політичний союз. Се особливо підніс Кінскі на дальшій конференції з російськими міністрами 7 липня [2] того ж року в часі дебатів над союзом. Зі слів донесення французького посла Кампредона кардиналові Дюбуа, Кінскі зазначив, що для полегчення дороги до тої щасливої події (союза) потрібно почати від справи відновлення торгівлі між Шлезком і Україною [3]. Справа ся була настільки серіозна навіть в кругах дипломатів інших держав [4], що Кінскі уважав зовсім можливим пояснювати нею хоч би перед згаданим Кампредоном свої таємні конференції з російськими міністрами, за чим, як догадувався Кампредон, крилися переговори в справі наслідства російського престола [5].

Остаточно під напором австрійського правительства цар і його міністри мимоволі мусили згодитися на таке поставлення справи, що відновлення торговельних зносин з Вроцлавом становить один з важніших моментів у відносинах між обома державами, зглядно одну з головних точок для австрійсько-російського союзу. Так само колеґія заграничних справ, пропонуючи цареві «показать в томъ нѣкоторую склонность» австрійському дворові, як і сам цар, коли, відповідаючи підчас авдієнції Кінскому, сказав, що «для показанія дружбы своей к цесарю» він поручив міністрам «о томъ согласиться», тим самим признали сю справу навіть, як передвступний крок до загально-політичного трактату. Тут заходила тільки та різниця, що, як ми вже зазначили, Австрія мала на думці і говорила про відновлення торгівлі між Україною і Шлезком, а російське правительство, маючи очевидно на думці те саме, старанно обминали саму назву України, а справу ставило так, що буцімто діло в торговельних зносинах між Росією і Вроцлавом. Одначе, що тут очевидно розходилося покищо о самі слова, то австрійському послові було байдуже, як се називають. За те показалася велика різниця між поглядами російського правительства і австрійського посла, коли прийшло до розвязки конкретного питання, яким способом нав'язати наново торговельні зносини в Вроцлавом. Австрійське правительство нічого не мало проти торговельної конвенції, за яку стояла Росія, але розуміло і се, як привернення status quo. Для російського правительства таке ставлення питання означало ні менше ні більше, як

[1] М. Г. А. М. И. Д. Австр. д. 1722 г., № 6.
[2] Ibid.
[3] M. le comte de Kinsky a ajouté, que pour faciliter cet heureux évènement, il était nécessaire de sommencer par le rétablisse ment du sommerse entre la Silesie et l'Ukraine. Донесення з 30 липня 1722 р. Сборник Русс. Историч. Общества, т 49, с. 127.
[4] Ibid., с. 123; донесення Кампредона з 24/7. 1722 р.
[5] Ibid., с. 134.

перечеркнення свойого дотеперішнього так фіскального як політичного становища супроти гетьмана. А на се воно, як на зміну свого основного принципу в відношенню до України жадним способом не хотіло йти. І тут то між центральними російськими інституціями зав'язалася кореспонденція, яка мала сформулювати становище Росії в сій справі. А передовсім відчувалася потреба відповідного матеріялу для інформації, яким колеґія заграничних справ не розпоряджала, а який з свого боку посідав австрійський посол, маючи в руках хочби цитований вже нами меморіял вроцлавських купців. Та тут з гори можна було сподіватися, що такий чи інший результат тих дослідів ледви чи міг що небудь змінити. Зрештою російське правительство, головне колеґія заграничних справ, яка вела переговори ще перед зібранням потрібних дат, вже мала вироблену певну перспективу, в рамках якої вона постановила держатися. Не виходячи зі становища інтересів торгівлі, а передовсім української, але трактуючи сю цілу справу як необхідну уступку своїх інтересів на річ Австрії, Петро і його міністри відразу, як ми бачили, стали на тім, що можна згодитися на вивіз до Вроцлава тільки певної кількости товарів, при захованню нового мита і то лишень на два роки. Але розуміється для дальшого ведення переговорів сього було мало. Проте колеґія заграничних справ звернулася насамперед з пропозицією з 9 березня 1722 р. до комерц-колеґії а потім 29 травня і до сената з жаданням прислати відомость, «в котрім році і які саме товари указами заборонено в Росії за границю вивозити і які позволено, щоб, знаючи се, напевно можна було з цісарським послом в справі торгівлі з Вроцлавом дійти до порозуміння» [1]. Дальше колеґія в початках липня добула зізнання київського купця Вишневського про те, які товари з України вивозять до Вроцлава, а які звідтіля привозять [2].

Поки наспіла відповідь від згаданих інституцій, Кінскі, зорієнтувавшись, що справа йде в небажанім для нього напрямі, виступив з новими поясненнями. Отже в часі відомої конференції 7 липня, коли на його пропозицію відновити торговельні зносини з Вроцлавом, російські міністри зажадали від нього спису найпотрібніших Вроцлавові товарів, а при тім заявили готовість скласти конвенцію, але він тим зовсім не одушевився. Він відповів, «що така конвенція зовсім непотрібна, бо як сю торгівлю указами заборонено, то цісар просить лишень, щоб знов указами назад її привернено» [3]. Потім одначе передав спис потрібних товарів, який ми вже перед тим використали. Таке представлення австрійського посла не вплинуло на зміну становища колеґії і вона, передавши сенатові бажання Кінского, від себе подала (31 липня) такого проєкта. Отже хоч колеґія опиралася на резолюцію, то одначе вона щодо часу, на який мало бути складено конвенцію, значно його звузила. «На думку колеґії — написано тут — можна позволити (на вивіз товарів до Вроцлава) до указу без означення часу, бо можна буде, розглянувши інтерес імператорського величества [4], се розпорядження знову перемінити. Можна позволити на вивіз до Вроцлава на продаж тих товарів, котрі перед тим туди вожено і котрі стоять в списі цісарського посла графа Кінского, а власне різного роду юхт, віск, сало, різна м'яка рухлядь, казенний ревень, рачачі очі, бадян, салітра (означена кількість), клей, чай, тютюн, боброві хвостики, китайка, китайська камка різного рольору, рогата худоба з України, означивши притім при кождім

[1] М. Г. А. М. И. Д. Австр. дела 1722 г., № 6.
[2] Ibid.
[3] Ibid.
[4] Себто колиб такий дозвіл показався шкідливим для інтересів скарбу.

товарі, скільки якого річно туди пропускали. А з Вроцлава позволити привозити в Росію ті товари, яких царськими указами впускати до Росії не заборонено. При тім в Києві установити на ті товари означену кількість мита, відповідно до того, скільки належало б платити від тих товарів в портах його величности, щоб не було через те для скарбу страти» [1]. Отже, як бачимо, проєкт сей не тільки, власне кажучи, не робив ніяких полегкостів для торгівлі, але ще — особливо щодо України — заострював у дечім дотеперішнє становище. Задержував і через конвенцію хотів санкціонувати уставлене iure caduco мито, якого на Україні перед тим не платили, зате дозволяв вивозити товари, які перед тим на лихий випадок можна було вивозити, а так само й ті, що 1719 р. перестали бути заповідними при одночаснім задержанню в цілій силі постанов, які забороняли впроваджувати конкуренційні для російської промисловости або для російських портів заграничні вироби. Та сього мало. Брак означення терміну, до якого ся нова постанова мала обовязувати, впроваджував постійну непевність в купецькі круги, які через те не могли пускатися на більші торговельні підприємства і подорожі. А вже найбільше безглуздою і небезпечною була пропозиція установити певного роду контингент вивозу до Вроцлава, себто якийсь процент загального експорту поодиноких родів товарів. Така чисто канцелярська вигадка при недостачі організації торгівлі в тих часах, браку торговельної статистики не тільки з поодиноких районів, але й з цілої держави, мусила впровадити лишень величезне замішання в торговельнім руху і наразити купецтво на колосальні шкоди. Правда прототип такого контингенту мала колеґія в процентовім розділі вивозу до поодиноких портів держави, але там принаймні се було зорґанізоване через визначення поодиноким портам відповідних торговельних районів [2]. Одначе сенат, як верхова влада, в указі з 10 вересня того ж року цілковито став на становищі колеґії щодо всіх її пропозицій в сій справі а в тім числі і щодо згаданого контингенту, доручивши колеґії заграничних справ разом з комерц-колеґією виробити такий контингент для поодиноких родів товарів [3].

Зате критично поставитися до того кабінетного витвору компетентніші в таких питаннях інституції, як комерц-колеґія і головний маґістрат. Мимо того, що згадані інституції теж держалися принципів фіскалізму, але не захоплювалися так дуже різними політичними тенденціями, як колеґія заграничних справ і сенат. Вони дивилися на справу холодніше й не бачили причин на інші заборони, крім зміцненого мита. В своїй промеморії з 9 жовтня 1722 р. до колеґії заграничних справ комерц-колеґія писала: «Можна позволити так із Росії, крім салітри і лосевих шкір [4] до Вроцлава, як і заграничні товари пропускати через границю без означення кількости, хто скільки схоче, за оплатою мита, яке побирається в російських портах, і через те не буде страти в поборі з мит. Так само можна пропускати за границю і заповідні товари, але з оплатою мита на підставі наново уложеного тарифу [5]. З оплатою мита за тим же тарифом дозволити можна і привіз заборонених товарів з Вроцлава. Бо — як справедливо говорить дальше комерц-колеґія — «встановлення високого мита стає замісць заборони вивозу». Щож

[1] Г. М. А. М. И. Д. Австр. дела, 1722 г., № 6. М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малороссе. эксп., кн. № 66/1793, л. 721.
[2] Семеновъ, Op. cit., с. 58.
[3] Г. М. А. М. И. Д. Австр. дела 1722 г., № 6.
[4] Салітра і лосеві шкіри йшли головно на потреби війська.
[5] Г. М. А. М. И. Д. Австр. дела 1722 г., № 6.

до побирання тих мит, то комерц-колеґія пропонувала на тій границі (в Києві) дати для сього окремого інспектора. Тому для піддержання своїх висновків комерц-колеґія запропонувала на поодинокі роди товарів дійсно незвичайно високе мито, яке мало лягти в основу нового тарифу [1]. Так само критично поставився до проєкту колеґії заграничних справ, а тим самим і сенату, головний маґістрат в своїй промеморії з 23 жовтня. Головний маґістрат уважав шкідливим і неможливим переведення точки проєкту про континґент. Маґістрат «постанову сенату в справі відновлення торгівлі з Вроцлавом... а власне, щоб з перечислених товарів для торгівлі з Вроцлавом пропускати тільки певну означену кількість», вважає неможливістю. З того виникає для купців клопіт і замішання (конфузія), бо — аргументує маґістрат — наслідком деяких перешкод не зібрано досі певних звісток, скільки юхту й інших товарів вивожено до Вроцлава на продаж, а на жаль таких звісток не можна було скоро зібрати. Можна лишень догадуватися, що напр. юхту, котрого там (на Шлезку) найбільше потрібують, вивожено 30—50 тисяч (пудів). І як що означити певну часть вивозити до Вроцлава особливо юхту (бо щодо інших товарів, то, на думку маґістрату, торгівля ними в портах не зменшиться), то в такім випадку не обійдеться без замішання серед купців, бо не знаючи, що і як, багато купців поїде з чималою кількістю юхту, а на границі їх не пустять, коли буде надвишка з призначеної для вивозу кількости. Через те і упаде торгівля». Щодо ввозу і вивозу інших товарів, так заповідних як і незаповідних, то з огляду на те, що на них мало бути наложене звичайне а не заповідне підвищене мито, значить ніякої страти для скарбу не могло бути, то маґістрат загалом згодився з думкою комерц-колеґії. Одначе всеж таки, як представник російських купців і промисловців висказав легкий сумнів, чи завдяки спроваджуванню заграничних виробів, не понесуть якої шкоди російські фабрики [2].

Аргументи сих двох компетентних інституцій були настільки важні і сильні, що навіть вплинули на колеґію заграничних справ, так що вона в донесенню з 22 листопада заявила свою згоду з комерц-колеґією і головним маґістратом. Та не те сенат, який керувався передовсім мотивами політичного, а не економічного характеру. Отже не дожидаючись, що скаже колеґія заграничних справ на промеморії комерц-колеґії і головного маґістрату, сенат на засіданні 20 листопада 1723 р. вирішив остатися при першім проєкті так щодо означення певного проценту товарів, допущеного до вивозу на Шлезк, як і що до мит, які повинні бути однакові з побираними в портах. Рівнож постановив не позволяти вивозити заповідні товари, а так само ввозити заборонені заграничні вироби. Означення проценту (з виїмком юхту, якого сенат призначав вивозити 30 тисяч пудів, причепившись до непевної цифри, поданої комерц-колеґією) доручив комерц-колеґії, яка мала теж вирішити, в якім пункті установити комору, щоб побирати мито [3]. На тім поки що ся справа опинилася.

---

[1] Таким чином комерц-колеґія м. и. пропонувала такі мита на впроваджувані товари: з золота, срібла, шовкової парчі та шовкових матерій і камок—20% вартости товару; з каламинок—20%; з різного роду полотен (гладжених, голяндських, шлезьких і т. д.)—10%; з панчіх—20%; з шовкових золотом і сріблом перетиканих лент—20%. Від вивожених за границю і допущених до свобідного продажу (вольный торгъ) давніших казенних товарів: з свинячої щетини $^2/_3$ єфимка з пуда; з клею—3 єфим. (пуд коштував 15 р.—отже 10%); з ревеня 5 єфим. (пуд вартости 40 руб.—отже 7%) і т. д. М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, лл. 723—725.

[2] Ibid., лл. 725—726. Г. М. А. М. И. Д. Австр. дела, 1722 г., № 6.

[3] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, л. 727.

Тимчасом у Відні з початком 1723 р. той самий Кінський, який повернув з Росії, не можучи діждатися остаточного полагодження тої справи, не дав спокою новому російському послові Ланчинському, безнастанно допитуючись, чи вже вийшов указ про привернення торговельних зносин з Вроцлавом. З тим Ланчинський змушений був звернутися до свого правительства в реляції з 2 лютого 1723 р.[1]. На се йому відповіли аж в квітні, що указ про се ще в лютім видала комерц-колеґія разом зі списом товарів, які заборонено вивозити до Вроцлава і заборонено ввозити з за-границі до Росії. Притім Ланчинському переслано копію того указу для правдоподібної передачі австрійським міністрам[2]. Такий указ справді видав сенат 6 лютого 1723 року, а опублікувала його комерц-колеґія в кінці того місяця.

Що перше кидається в тім указі в очі, то власне постанова, проти якої виступала перед тим комерц-колеґія і головний маґістрат: з дозволених загалом для продажу за границею товарів допущено до вивозу тринадцяту частину цілого обороту, з виїмком китайських камок і перських матерій, які можна було вивозити «безъ препорціи». Отже упривілейовано продукти не українські, а такі, якими торгували передовсім російські купці, які, значить, з того тепер головно скористали. Дальше вийнято з тої заграничної торгівлі заповідні товари, а мито на дозволені установлене таке, яке плачено в російських портах. Нарешті зі Шлезка дозволено спроваджувати ті товари, які і так дотепер не були заборонені, а мито на них наложене теж таке, як побирано в портах. Врешті не означено часу, до якого мали бути в силі сі норми, а сказано загально, що до указу, себто до скасування[3]. Колиж переглянемо тепер долучений до того указу спис заборонених до ввозу в Росію і вивозу за границю товарів, то побачимо, що в першім випадку залишено в силі всі попередні заборони, цитовані нами вже перед тим. Іншими словами і на дальше не допущено усіх заграничних виробів, для яких в Росії закладувано фабрики, а так само тих, яких імпорт правительство намагалося направити через російські порти, щоб тим способом піднести значіння так портових мит, як також російських купців, котрі ті товари в портах купували для перепродажу їх опісля в інших містах. Щож знов стосується вивозу, то на індексі заборонених продуктів найшлися лосеві, оленячі і козлові шкіри, салітра, льон і пенька[4]. Значить, вийнявши рогату худобу, юхт, віск, сало, щетину і пару продуктів дрібнішого значення, як ревень, клей і т. д. головні, так сказати, предмтеи української торгівлі, а власне пенька, льон і салітра, так і лишилися забороненими. Отже коли і була яка-будь користь з тих переговорів і з їх результату — щойно наведеного указу, то вона найменше простягалася на українське купецтво. Поза тим для тодішньої адміністраційної практики дуже характерне, що всяка справа, особливо коли вона, як і в сім випадку, обходила Україну, перейшовши через фільтру правительственних інституцій, затрачала в часі того усі свої скільки-небудь добрі прикмети і виливалася нарешті в форму указу, який за те задержував усі відємні точки урядових проєктів. Здається не треба додавати, що таке вирішення справи не тільки що не принесло ніякої користи, але, як се вже передбачував головний маґістрат, ввело ще більшу «конфузію» між торговий люд, ніж се було до того. Тим самим розуміється се нікого не вдоволило,

[1] Г. М. А. М. И. Д. Австр. дела 1723 г., № 3, рел. 11.
[2] Ibid., № 7, рескр. 4.
[3] П. С. З. VII, № 4159. Г. М. А. М. И. Д. Австр. дела 1723 г., № 7, додаток до рескр. 4.
[4] Ibid.

ані австрійське правительство, що в сю справу тільки вложило заходів, ані заінтересованої людности. Се найкраще видно з того, що контрабанда на польській границі чим раз більше дужчала. Уряд бачив потребу хапатися чим раз острійших способів, про що свідчить хочби при кінці тогож 1723 р. (28 листопада) виданий указ. Указ, ствердивши існування потайної торгівлі забороненими товарами, установлює ще раз «крѣпкія заставы» на польській границі на більших дорогах, менші наказує закопувати, закладати і т. д. а нові знов дороги забороняє прокладати. Коли б роз'їзд застави помітив слід прокладеної свіжо дороги, то повинен зробити засідку і спіймавши винуватця (очевидно, коли се буде купець з товарами), усе в нього конфіскувати. [1].

V.

Що така розвязка справи, яку дав сенатський указ з 6 лютого 1723 р. в відповідь на жадання австрійського правительства, була нічим більше як тільки мертворожденим канцелярським плодом без усякого реального значення, на те, крім посередніх доказів в роді наведених вище заходів проти контрабанди, маємо ще й інші безпосередні. За такий власне доказ стає признання того самого сената, що указ з 6 лютого 1723 р., і властиво найголовніша його постанова про контінгент вивозу, не була введена в життя, як неможлива до переведення, а для купців шкідлива. Отже 1726 р., 21 вересня, сенат подав донесення, в якому пропонував, щоб «заради народньої користи й з метою поширити купецтво в Росії, позволити на вивіз за границю товарів — пеньки, салітри, лосевих шкір, поташу і смольчуги без препорціи» [2]. Але і тепер ще тої справи виразно не полагоджено, а залишено її далі в невиразності, себто здано торгівлю на ласку пограничних властей, не зважаючи на те, що таке експеріментування таким живим ділом, як торгівля, дуже дорого коштувало заінтересованій людності.

Та власне українська людність в тім часі налякана правительственними репресіями по смерті Скоропадського, під гнітом Малоросійської колеґії, без гетьмана, без власного правління, отже позбавлена всякого заступництва, ще менше, ніж перед тим, могла виявляти опір проти такого стану речей. Зате не залишив сеї справи другий заінтересований чинник—австрійське правительство, котре вже стільки заходів ужило перед тим, щоб привернути торговельні зносини України з Шлезком. Не добившись нічого, або майже нічого, в безпосередніх зносинах з російським правительством, Австрія підійшла до справи з іншого боку.

Як ми вже знаємо, то головною, а властиво виключною, дорогою для зносин українських купців з заходом, передовсім з Шлезком, з Гданськом і Королевцем була польсько-литовська держава. Туди мали українські купці докладний тракт, так «земній» як і «водній» до згаданих торговельних центрів. Заінтересоване в українській торгівлі гетьманське правительство з наказу гетьмана Мазепи подбало 1700 р. за докладний опис деяких з тих трактів, як напр. з Чернигова і Стародуба до Королевця і до Риги [3]. Тут очевидно розходилося гетьманові забезпечити опіку в Польщі своїм купцям, яким вже в тім часі «начали були дѣятися в Полщѣ многія окграваціи и обиды» [4]. Мазепа з приводу тих ку-

[1] П. С. З. VII, № 4370.
[2] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, л. 647.
[3] Величко, Летопись событий въ Юго-Западной России, т. III, Киев, 1855, сс. 552—553.
[4] Ibid., 555.

пецьких скарг удався в тій справі за посередництвом боярина Головіна і безпосереднє від себе до польського коронного гетьмана Яблоновського, який видав (11.VII.1700 р.) універсал з забороною чинити кривду українським купцям, „iako się przez to nie mały dzieie zawod publiczny“ Таким же універсалом виданим українським купцям він запевняє, що хто з купців приїде до Польщі з товарами з гетьманським пашпортом, то заплативши мито там, де воно по давному звичаю повинно бути плачене, може безпечно і свобідно без усякої кривди і зайвих тягарів свої товари продавати, або їх до інших країв вивозити. Покривдженим обіцяє забезпечити їх претензії і давати свою поміч в їх домаганнях.[1] Та сі універсали і запевнення помогли мало. Ми попереду бачили, що чим дальше тим трудніше було для українських купців подорожувати. Ми навели цілу низку скарг на різні здирства і навіть розбої, на які наражалися купці в землях польської держави. Та найгіршим лихом, яке матеріяльно найбільше підривало торгівлю, то були здирства по різних митових коморах, проти яких навіть трудно було дібрати способу. «Не було в Польщі— говорить польський історик—розбійничих замків. Raubburg-ів, як в Німеччині, з відкіля нападала шляхта на подорожніх купців, одначе хто знає, чи митові комори і прикомірки, які при оплаканім стані польської скарбової адміністрації, в супереч заборонам і дуже високим гривнам, котрих ніхто не платив і ніхто не стягав, закладала собі під різними приводами заможніша шляхта, — хто знає, чи такі безправні грабіжницькі мита не відограли такої самої згубної ролі в історії нашої торгівлі і комунікації».[2] На перешкоди українським купцям в часі їх переїзду через Польщу нарікали не раз і шлезькі купці, які на тім теж чимало терпіли, бо українські купці числилися для Шлезка серед головних споживачів. Крім мит тут входило в гру також право складу, яке намагалися присвоїти собі незаконно деякі польські міста, як напр. Торунь. Через те австрійське правительство на жадання своїх шлезьких купців було не раз примушене удаватися до польського правительства та забезпечувати себе відповідними трактатами.[3] В цитованім уже меморіялі вроцлавських купців, поданім 1714 р. віденському правительству, купці як головну перешкоду своєї торгівлі з Україною підносять „alzuharte exactiones der Pohlnichen Zölle“, та просять своє правительство, щоб воно спільно з російським (з огляду на українських купців) подбало перед польським правительством про те, щоб в Польщі раз на завжди лишилася стара митова стопа.[4]

Як ми вже попереду бачили, австрійське правительство пробувало було дійсно піти тою дорогою, яку йому вказували вроцлавські купці, при чім одначе показалося, що російське правительство менш усього було склонне інтервенювати в Польщі за українських купців. Проте не можучи добитися успішних результатів у Росії, австрійське правительство старалося поки що добитися полегшення для українських купців в Польщі, через яку вони мусили переїздити до Шлезка. Тим способом можна було урятувати для Шлезка бодай частину української торгівлі, себто торгівлі тими товарами, яких експорт і імпорт на Україну російським правительством формально не був зборонений. От тут то ми й бачимо, як австрійське правительство через своїх послів інтервенює перед польським правительством в справі митних визисків українських купцям в Польщі. Спеціяльні внесення про се робить цісарський посол граф

[1] Ibid., 556—565.
[2] Władysław Łoziński, Prawem i lewem, т. II², с 339; теж т. I², с. 137.
[3] Dr. S Lewicki, Prawo składu w Polsce, Lwów 1910, с.с. 122—3.
[4] Г. М. А. М. И. Д. Австрияские дела 1722 г., № 6.

Вратислав 1724 р. на соймі в Варшаві, а потім 1726 р. на соймі в Ґродні [1]. І тут то власне на зустріч сим бажанням і заходам австрійських послів пішло правительство в Варшаві, де щодо сього питання ситуація значно перемінилася.

Після більш як десяти років торговельної політики Петра супроти України польське правительство мусило переконатися, що російська політика в звязку з обмеженнями українських купців в Польщі передо всім шкідлива для Польщі. Не тільки терпіла торгівля, але головно польський скарб болюче відчував брак транзитного мита в міру того, як українські купці чим раз більше були примушені їздити з товарами в границях російської держави. Се заставило того самого підскарбія Пшебендовського, що свого часу казав конфіскувати воли українських купців, подумати над полекшами для української торгівлі, полекшами, які лежали в сфері його компетенції і спромоги — в митах. Тим способом можна було затримати в Польщі бодай частину того торговельного руху, який готов був увесь зачинитися в границях Росії. Таким чином інтерес австрійського правительства щодо української торгівлі годився в повні з такими ж інтересами Польщі. Не диво проте, що обидва правительства з кінцем 1726 і початком 1727 р. увійшли в переговори в справі української торгівлі і крім того постановили зробити спільний натиск на російське правительство, щоб воно привернуло давні торговельні зносини між Україною і Вроцлавом.

Отже вже з початком 1727 р. (14 січня) російські посли при польськім дворі, відомий вже нам генерал Ягужинський і Бестужев доносили свойому правительству, що цісарський посол граф Вратислав заявив їм таке. В справі відновлення вільної торгівлі, яка була перед тим, він, граф Вратислав, робить з польським коронним підскарбієм Пшебендовським трактат в тім напрямі, щоб українські й російські купці могли, як і до того, йти через Польщу до Вроцлава і загалом до Шлезка з товарами і волами не тільки без усяких перепон, але й зі значним зниженням мита; з відтіля можуть Українці (Черкасы) в заміну за воли і Великороси діставати єфимки і інші товари, а передовсім сукна на зодягання українського корпусу, яка то торгівля приносила б чималу користь і прибуток державі. Граф Вратислав обіцяв дальше передати Ягіжинському копію трактату по його остаточнім зредагуванню, а тимчасом заявив, що він і підскарбій бажають, щоб для відновлення давніх торговельних зносин російське правительство видало відповідний указ [2]. Як бачимо, австрійський дипльомат, щоб підійти під лад настроєві російського правительства, в своїм поданню намагається звязати справу торгівлі України з Шлезком з державним російським інтересом, пристібуючи тут і купців великоросійських та відзначаючи правдоподібно улекшення справи зодягання російського корпусу на Україні. Та традиції політики Петра були ще надто свіжі, щоб правительство могло радикально перемінити принцип тієї політики супроти України. Щодо сього російські міністри в рескрипті з 28 лютого вказали своїм послам на відомий вже указ з 1723 р., якого Петро видав у справі згаданої торгівлі з приводу заходів цісарського посла Кінського. Від себе міністри додали загальну без усякого конкретного значення фраху, щоб посли приобіцяли цісарському послові, «что с нашей стороны всякое возможное в способствование в том купечествѣ показано будетъ» [3]. Та поки надійшла така відповідь з Петербурга, Ягужинський з товаришем знов доносили в реляції

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, л. 666.
[2] Г. М. А. М. И. Д. Польские дела 1727 р. генварь—декабрь, № 6, рел. 2.
[3] Ibid. Польские дела 1727 г. № 4, секр. рескр. 4.

з 4 лютого, що в справі торгівлі між Шлезком і Україною коронний підскарбій і цісарський посол знов просили, щоб російські посли домагалися у свойого правительства позволення і виразного рішення, щоб українські купці могли по-давньому перепроваджувати свої товари через Польщу [1]. Крім того Ягужинський доносив у своїй окремій реляції, що граф Вратислав окремо просив його скласти договір в справі торгівлі з Україною [2]. Та іншої відповіді, крім вище згаданого рескрипту, австрійське правительство від російського і на сей раз не одержало.

Одначе не зважаючи на се, Австрія і надалі не покидала думки притягти, себто задержати при собі українську торгівлю. Отже 1728 р. сей самий граф Вратислав, перебуваючи того часу австрійським послом при російськім дворі, пробував навязати безпосередні зносини з головою українського правительства, гетьманом Апостолом, що саме тоді перебував у Москві. Почалося від чемностей. 17 червня, як читаємо в дневнику гетьманської подорожі, граф Вратислав прислав до гетьмана «нарочного зъ одданємъ визити и зъ прошеніємъ єго ясневелможности о знаємость и добрую пріязнь» [3]. На що здалася послові отся приязнь, бачимо з дальшої нотатки, що 6 липня «бувъ въ ясневелможного на квартерѣ єго цес. величества полномощный мѣнѣстръ графъ Вратиславъ, которій зъ єго ясн-ю имѣлъ довелную конференцію взглядомъ коммерціи» [4].

Тимчасом не дожидаючи остаточної відповіді російського правительства, граф Вратислав і підскарбій Пшебендовський склали дійсно 19 квітня 1727 р. трактат в справі української торгівлі, точніше—в справі переходу українських купців з товарами через Польщу до Шлезка і шлезьких на Україну. «З огляду — говориться на вступі сього тракту — що торгівля, котра перед тим між наслідним князівством Шлезьким і Україною через Польщу з добрим успіхом і на спільну користь велася, а від деякого часу припинилася і упала наслідком ріжних причин, а особливо через те, що на привозні товари наложені були тяжкі мита і що приватні люди і арендатори не правно і самовільно нові зайві мита на ті товари наложили; також наслідком починених купцям великих кривд ся торгівля припинилася і зовсім упала. Отже з сторони єго цісарського величества через його послів і міністрів багато разів, а на бувших 1724 р. в Варшаві і потім 1726 р. в Ґродні соймах через... посла... графа Вратислава знов роблено подання, щоб відповідно до складених 1671 і 1677 рр. з польською короною договорів обіцяний публичною запорукою свобідний приїзд був запевнений. І се подання на стільки принесло користь, що через старання й заходи... пана коронного підскарбія графа Пшебендовского силою генеральної державної конституції [5] скасовано всі приватні мита і невідповідні насильні побори. Проте з метою відновити й продовжити на будуче торгівлю з Шлезка на Україну і з України до Шлезка між високо згаданим цісарським послом... графом Вратиславом і... паном коронним підскарбієм на користь і в імени славетного вроцлавського купецтва і за згодою його відпоручників, а власне пана Фридриха Пахалія і пана Ганса Юрія Фрішта постановлено й складено такий постійний і непорушний трактат і договір в справі торгівлі [6].

Самий трактат складається з шости пактів, які нормують різні зв'язані з переїздом через польську державу питання.

---

[1] Ibid. Польские дела 1927 г. № 6, рел. 5.
[2] Ibid. окрема реляція.
[3] Ibid. Судиенко, Материалы... I, Журналъ... с. 71.
[4] Ibid., с. 80.
[5] На соймі в Гродні 17246 р. Volumina legum, VI, с. 230 — Abrogacya myt niesłusznych.
[6] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. экспед., кн. № 66/1793, л. 666.

1. Отже перший пакт установляє вільний, як досі було, переїзд через Польщу так шлезьких, як і українських купців, з Шлезка на Україну (з тонкими сукнами, міддю, норимберськими срібними товарами і з України на Шлезк з юхтом, воском, ревенем і т. д.). Притім виразно забезпечує купців від обов'язку складати товари в польських містах. До купців, які мають вільний переїзд, зачисляються окремо ще ті, що з України гонять рогату худобу на Шлезк, а з відси вертають з товарами.

2. Згідно з соймовою конституцією в тій справі з 1726 р., крім установленого на державний скарб і короля мита, а також крім оплат за греблі і мости, купці не платять більше ніяких приватних мит, оплат і поборів. Коронний підскарбій обов'язується купців не тільки від сього обороняти, але навіть, принаймні поки діло наладиться, обов'язується додавати купецьким транспортам удержуваний на кошт скарбу конвій («гвардію») на просторонї між граничними коморами для забезпечення купцям вільного переїзду і для оборони особливо від репресій єврейських орендарів, того найбільшого лиха і постраху купців.

3. Збирати мито установляється дві головні пограничні комори в Польщі; одна від Шлезка в Верушеві, звідки по побранню належного мита і опечатанню возів з товарами купці йдуть до другої комори в Луцьку, де без оглядин возів купці платять другу частину мита, після чого вже без усякої перешкоди йдуть на Україну. Для тих, що йдуть з України, такою головною коморою є Луцьк.

4. Найобширнішим і найважнішим є четвертий пакт трактату, в якому встановлено висоту мита і так сказати техніку його збирання, відповідно до сплати. Отже основну одиницю для побирання мита становить «цілий» віз, до якого запряжено 6—8 коней. Від такого воза береться транзітне мито на річ посполиту і короля разом за в'їзд і виїзд з Польщі 30 битих єфимків, рахуючи $2^1/_3$ тинфа за єфимок, а крім того на обі комори по 3 битих єфимків, або по 19 тинфів за поквітовання і 3 тинфа за печатання. Діється се таким способом. При в'їзді в Польщу з Шлезка в Верушеві від цілого воза береться 18 єфимків на річ посполиту, 3 єфим. на короля, за поквітовання 2 єфим. і за печатання 2 тинфи. При виїзді з Польщі в Луцьку 6 єфим. на річ посполиту, 3 єфим. на короля і 1 єф. за поквітовання. Така сама пропорція оплати між обома коморами, себто в Луцьку менше більше третина, лишається і тоді коли купець їде з товарами з України. В сім випадку крім того платить 2 тинфи за опечатання, чого знов не платить вже в Верушеві. Деякі полекші дано купцям гуртівникам, що возили однородні товари, при чім в додатку не за всякий товар платилося однакове мито. За цілий віз наладований салітрою (з України) купець загалом (на обох коморах) платив 24 єфим. мита на короля і річ посполиту, а крім сього 12 тинфів за поквітовання і $1^1/_2$ тинфа за печатання; отже в Луцьку плачено мита на річ посполиту 3 єфим., на короля $1^1/_2$ єфим., за поквітовання 4 тинфи і за печатання $1^1/_2$ тинфа, в Верушеві на річ посполиту 6 єфим., на короля $1^1/_2$ єф., за поквітовання 8 тинфів. Від воза, напр., наладованого салом або тютюном, хочби там було кілька сортів, разом плачено лишень 20 єфим. мита, за поквітовання 12 тинфів, печатання $1^1/_2$ тинфа. Зате за товари везені з Шлезка, як напр., залізні товари (коси, різаки і т. д.), а так само за папір плачено від воза знов 24 єф., крім оплат за поквітовання і печатання. Розуміється, як се зрештою пояснено в п'ятому пакті, купці, що хотіли і мали право користати з тих полекш, мусили на одній зі згаданих комор піддати свої вози ревізії, себто позволити розпакувати товари. В противнім випадку мусили платити максимальне мито. Вози, тягнені 3—4 кіньми, трактовано як половину воза, з якого і бралася по-

ловина мита. Нарешті позволено купцям брати з собою коляски, та якщо в них були товари, то за них на коморах окремо мали платити мито, виключаючи такі, які були призначені на продаж в самій таки Польщі. Крім того для пояснення належить додати, що оплати за поквітовання і печатання йшли для скарбової служби при коморах.

5. П'ятий пакт покладає на підскарбія обов'язок видати відповідні інструкції підвладним йому органам в справі збирання мит. Нарешті 6 пакт установляє день 1 червня 1727 р. терміном, від которого входить в життя згаданий трактат [1].

Розуміється, що сей трактат, як се зрештою ми бачили перед тим, не мав в практиці такого значіння для українських купців, як обіцяв у теорії, тим більше, що за ним не стояла жадна сила, яка могла б змусити відповідні чинники виконувати його постанови. Та все таки сей трактат, як потім визнала комісія в комерції, значно оживив українську торгівлю з західніми краями. Сам по собі він характерний хоч би вже через те, що незвичайно рідко трапляються такі випадки, в яких про вигоди підданих одної держави рішають зовсім чужі чинники навіть всупереч бажанню даної держави.

VI.

З усього дотепер сказаного легко можна бачити, що така економічна, а спеціяльно торговельна політика Петра супроти України відбилася на ній якнайфатальніше. Сильно захитала вона добробут гетьманщини насамперед через те, що занадто вже радикально йшла в розріз з дотеперішнім напрямком і способом української торгівлі, дальше, що зачіпала, крім верстви, яку можемо назвати купецькою, також широкі народні маси як дрібних «крамарів і гендльових людей», то як хурщиків, що наймалися для перевозу товарів і продуктів за границю. Щодо сього останнього, то ми бачили, що українських купців, які були змушені тепер торгувати передовсім в російських торгових містах, до котрих треба було йти «въ рубежѣ» російської держави, змушували російські власти між іншим і платити за підводи без огляду на се, що купці мали свої підводи з України. Через те саме, розуміється, український купець, щоб два рази за ту саму річ не платити, мимоволі наймав російських хурщиків, а тим способом українська людність тратила один рід заробітку. Нарешті не найменшим лихом для місцевої торгової людности був, як ми вже згадували, наплив на Україну чужого російського елементу так великих купців, як і різних «ріжночинців», себто дрібних міщан, вислужених і невислужених салдатів і т. д., які в різних містах почали провадити дрібну торгівлю і як частина упривілейованого елементу, не поносячи на рівні з місцевою людністю «общенародных повинностей», тим успішніше з нею конкурували [2].

Очевидна річ, що інтересовані українські чинники в данім разі мусили відчувати своє незавидне становище, як результат загального гніту на Україні з боку російського правительства. Та насувається питання, чи здавали собі свідомо справу з того, в чім лежить корінь лиха спеціяльно в сфері торгівлі, себто чи вміли собі ясно сформулувати, який саме принцип становить основу торговельної російської політики, а тим самим найбільше шкідливий? Інтересно теж, чи українське суспільство бачило, будь-який зв'язок між таким чи інакшим положенням україн-

---

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, лл. 666—671.
[2] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. до разд. на департ. № 3568, л. 88, Судиєнко, Материалы, I. Универсалы, с. 15—17.

ської торгівлі і автономією гетьманщини? На сі питання дає доволі ясну відповідь купецька нарада з початком 1728 р. в своїх «пунктах», поданих гетьманові Апостолові. «Въ прошедшихъ годѣхъ—зітхають купці...— когда волной торгъ отправляли Малороссіяне без заповѣди означонних товаровъ, и пропускъ так заграницу яко из за границѣ былъ, также и привоз волний в Россію тамошних товаров, тих час... отправлялося купечество справне, людемъ пожиточне, вмѣщали свою потребу и скарбу войсковому совершенная доходила належитость» [1]. Значить тепер, по скасуванню вільної торгівлі, при інституті «заповідних товарів» не тільки купці позбавлені «свого прокормленія» — як вони говорять в іншім місці згаданих пунктів, але і військовий скарб стратив наслідком такого стану належні йому доходи. Таким чином ставала ясною формула, що оскільки для місцевого правительства, для його каси важним і потрібним була сильна торгівля і заможне купецтво, остільки знов для існування сього останнього потрібне було давнє становище на Україні, непорушні «права і вольности», а тим самим гетьманство, себто автономія України.

Певна річ, що українське купецтво, тяжко відчуваючи на собі укази Петра, мусило значно раніше бодай сяк так здавати собі справу з причин погіршення свого становища. Одначе на те, що воно аж тепер виступило збірно з ясно зформульованими домаганнями, були теж свої причини. Купці, правда, ще перед тим не раз виступали з різними скаргами і домаганнями, але все те відносилося лишень до певних конкретних випадків, як напр., надужиття поодиноких органів влади і в справі поодиноких купців або купецьких компаній. Се тому, що насамперед за часу Петра трудно було думати про яку-будь збірну акцію серед перелякане суспільности, в додаток приголомшуваної чим раз новими обмежувальними указами, по-друге тому, що в тодішній управі України не було даних на те, щоб коло неї могла кристалізуватися якась принціпіяльна думка. Аджеж, як ми вже бачили, сам гетьман Скоропадський вступаючись за українських купців перед російським правительством чи то передаючи туди купецькі скарги й прохання, ніколи не вмів чи не смів зайняти якогось загально-принципового становища в справі торговельної політики, а завсіди стояв на грунті нових указів і постанов, намагаючись лишень поєднати більше або менше прихильну інтерпретацію відповідної постанови. По смерті Скоропадського, коли в управу Україною вступила малороссійська колегія і на ціле українське життя наложила свою тяжку руку, розуміється, ще менше можна було думати про яку-будь збірну акцію в справі поправи торгівлі, особливо по невдачі політичної акції Полуботка. Проте не диво, що на Україні всі, а між тим і купці, мовчки вичікували «слушного часу».

Такий слушний час, здавалося, нагодився 1727 р. по смерти Катерини I, коли після вступу на російський престол Петра II посипалися на Україну різного роду ласкаві обіцянки російського уряду, а між тим і обіцянка привернути гетьманство, і таку обіцянку вибором миргородського полковника на гетьмана було зреалізовано. В 1727—1728 рр. пішли з України до російського уряду різного роду донесення, «пункти», «предложенія» о малороссійськихъ нуждахъ», причім, розуміється, не могли були залишитися без уваги потреби і недоліки такої важної справи, як українська торгівля і загалом економічні потреби. Згадані милостиві обіцянки для України потім ніколи не були в широких розмірах введені в життя; одначе заходи правительства перевести ревізію де-

[1] Х. И. А. Д. М. К. № 1368.

яких петрівських постанов в сфері торговельної політики, як напр., указ з 12 червня 1827 р., що просто заохочував, щоб чи то ціле місто, чи хочби навіть приватна людина, коли в існуючих постановах бачить яку-будь перепону в торгівлі, або має якийсь корисний проєкт для поліпшення торгівлі, подавали се до відома комерц-колегії [1],—все те разом давало українському громадянству не тільки смілість підносити свої жадання, але навіть деяку надію, що ті жадання будуть взяті під розвагу й виконані. Спеціяльно ж сама особа нововибраного правителя України, гетьмана Апостола, давала інтересованим українським чинникам запоруку, що він вповні розуміє вагу економічних, а передовсім торговельних справ України і тим самим ужиє цілого свого впливу, щоб привернути в тій справі status quo, під знаком якого стояли тодішні українські свідомі елєменти. А щодо гетьмана, то дійсно українське купецтво не ошукалося.

Розглядаючи незавидне становище української заграничної торгівлі, в яке вона попала в наслідок нової політики Петра і загалом російського уряду, ми вже не раз згадували Апостола, який своїми донесеннями ілюстрував той невідрадний стан. Се вже свідчить, з яким інтересом він ставився до торговельних справ. Інакше і не могло бути. Сам незвичайно пильний і запопадливий хазяїн, як зрештою майже вся тодішня старшина, якій поза тим мало що лишалося робити, купець експортер [2] і промисловець Апостол, як ми теж бачили, безпосередньо на собі відчував наслідки нової системи, яка і привела до упадку українську торгівлю.

Тепер же до мотивів, що інтересували Апостола як купця і промисловця, прибули нові, що змушували його як гетьмана дуже уважно поставитися до питань економічного характеру, а спеціяльно до торгівлі та й взагалі до обставин, витворених дотеперішньою політикою російського уряду. В голові такої інтелігентної й навченої довгим досвідом людини, що сама пережила ганебну розтіч українського суспільства в часі боротьби Полуботка за автономію, у такої людини мусила витворитися думка, що для живучости гетьманства і автономії України треба, щоб та автономія давала певні реальні користи суспільству, а що найменше деяким його верствам, котрі б за те ту автономію підтримували. Такою верствою і був капіталістичний старшинсько-купецький елємент, який саме тоді в наслідок знаних обставин почав витворюватися. Треба було, значить, його всіма силами підтримувати і, використовуючи невдоволення російською економічною політикою, намагатися вплинути на зміну тієї політики. Та найважнішу ролю в тих заходах гетьмана грав інший момент, з якого, напевно можна сказати, Апостол ясно здавав собі справу. Тим моментом була справа автономного українського бюджету, якого реальним виразом був «військовий скарб». Для такого автономіста, а при тім практичної людини, як Апостол, військовий скарб був одним з головних фундаментів української автономії — і зовсім справедливо. Треба ж було чимсь утримувати державний механізм, як центральну адміністрацію (військова генеральна канцелярія), компанійські полки, генеральну артілєрію і т. д., на що з обрахунку, зложеного гетьманом, треба було 143.408 руб. [3], не вчисляючи сюди коштів, сказати б по теперішньому, на репрезентацію, чому так гетьман, як і старшина

[1] Фирсов, Русские торгово-промышленные кампании, сс. 40—41.

[2] Між іншими висилав на продаж цілі транспорти масла; див. напр. Г. М. А. М. И. Д. Дела кн. Меншикова. Реєстръ II, III, № 5. Письма къ кн. Меншикову малоросс. старшинъ.

[3] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 53/1780, лл. 224—226.

надавали дуже ваги [1]. Не вдаючись в ширше обговорення сеї справи, скажемо лишень, що власне справа військового скарбу і то в управі гетьмана становить одну з головних точок програми Апостола в його зносинах з російським правительством [2]. Досить сказати, що по власній його заяві російському канцлерові, гетьман би був найнещасливішим з поміж усіх гетьманів, колиб за його правління встала незалежність військового скарбу [3]. Тим часом головною і постійною складовою частиною скарбу, крім різних аренд, була власне індукта і евекта, себто відкуп мита, яке платили купці від торгівлі з заграницею [4]. І поза тим купець був важним податником, що гетьман при виробленню «расположенія» податків наказував розкладати їх «смотря по людехъ можнихъ, которіе знатнимъ промисломъ и купечествомъ бавлятъ ся» [5]. Таким чином через такий тісний звязок з військовим скарбом, на що з рештою, як вище згадано, самі купці звертали увагу, справа торгівлі, російська економічна політика супроти України стала теж одною з політичних точок в зносинах гетьмана з російським урядом.

Переходячи до обговорення заходів гетьмана Апостола в справі поліпшення становища української торгівлі треба з гори зазначити два напрями тих заходів: з одного боку заступництво перед правительством в справі переміни дотеперішнього курсу російської торговельної політики, з другого опіка над торгівлею на Україні, щоб можливо знейтралізувати шкоди, які несли українські купці наслідком знаної системи або й з інших причин. Щодо першого, то, вносячи подання російському урядові, він поставив справу принціпіяльно на ґрунті «прежнихъ малороссійскихъ правъ и привилегій», при чім, одначе, з чисто тактичних мотивів — і се власне дуже характерне як раз для політики сього гетьмана і у всіх інших справах — справу старався все представити так, що привернення давніх прав українським купцям чи хочби полекша так само в інтересі і «великороссійскихъ купецкихъ людей» [6]. Очевидна річ, що і не добившись принціпіяльної зміни, себто скасування відповідних указів Петра І, намагався Апостол своїми інстанціями бодай усунути зловживання над купцями російських пограничних і інших властей, про що вже з рештою було перед тим говорено. Нарешті, що інтересне, помітно у нього змагання не то що зорганізувати українське купецтво, а радше викликати серед нього спільні виступи, на яких витворювалися збірні постуляти в справі потреб української торгівлі, через що посередно купці втягалися в політичне життя.

Що правда, вже перед вибором Апостола київський міщанин Кузьма Кричевець подав правительству чолобитну в справі тяжкого становища українських купців, але ясно сформулували свої погляди репрезентанти українських купців значно пізніше. З початком 1728 р. російський резидент при гетьмані Наумов [7] з ініціятиви гетьмана скликав до Глухова

---

[1] Ibid., лл. 221—221; кн. № 79/1806, л. 243.
[2] Ibid., кн. 53/1780, л. 213 і др.
[3] Ibid., л. 221.
[4] Ibid., л. 222
[5] Ibid., Дела прав. сен. до разд. на департ. № 3569, л. 206.
[6] напр. ibid. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 53/1780, л. 214.
[7] Хоч в письмі сказано, що купці були скликані указом Наумова, то не підпадає ніякому сумнівові, що Наумов зробив се з ініціятиви гетьмана, бо Наумов загалом не виказував ніякої власної ініціятиви, а сліпо дотримувався даної йому «Верховнымъ Тайнымъ Совѣтомъ» інструкції. А в тій інструкції нема нічого про яку-будь акцію в справі піднесення торгівлі на Україні, з виїмком згадки в 20-м пункті, де сказано, що їздити до Криму з товарами можна, а заборонено лишень зноситися з Запорожцями. М. А. М. Ю. Дела прав. сен. малоросс. эксп., кн. № 79/1806, лл. 7—25.

репрезентантів купецтва з найважніших українських міст (Києва, Чернигова, Ніжина і Полтави) на конференцію «для совѣту купечества малороссійскаго и оного іспрaвленія, от якого би Малороссияне по прежнему мѣли своє прокормленіє», як схарактеризували самі купці мету своєї наради. Вироблений на тій нараді проєкт направи торгівлі дуже простий і короткий, бо складається тільки з двох точок. Перша і найважніша така: «якщо по-давньому буде незаборонений провіз за границю заповідних товарів, що до тепер були під заповіддю, а власне: юхт, віск, лій, пенька, і інші означені указом — то наколи се станеться, може наступити направа становища українського купецтва». Друга точка, котру ми вже почасти цитували, крім порушення справи побуту євреїв на Україні, є властиво поясненням першої. Подавши сі точки гетьманові (9.I.1728 р.), купці благають в нього помочі: «умилосердися надъ обидимими малоросийскими торговими людьми, да неразоримся вконецъ» [1]. Згадані отже точки були ніби певного роду директивою для гетьмана в його заходах за українські справи в Москві, куди він саме тоді виряжався. І дійсно гетьман цілком зсолідаризувався з таким поглядом купців, виключаючи їх становище в справі заборони приїздити Євреям на Україну. В поданих правительству 12 марта 1728 р. пунктах, що обіймали майже весь комплекс питань і справ Гетьманщини і опісля стали за головну основу для дискусії в справі вироблення «рішительних пунктів», так сказати, конституції для Гетьманщини, находимо одну точку, а власне 15-ту, присвячену виключно українській торгівлі. Гетьман з старшиною просять, щоб «українським торговим людям можна було мати промисли (зносини) з заграничними купцями, щоб і самі могли їздити до заграничних міст, які стоять в мирі (з російською державою), так само, щоб не було заборонено заграничним купцям в торговельних цілях приїздити на Україну». Порушивши дальше справу дозволу Євреям приїздити на Україну торгувати, нарікає гетьман на здирства російських пограничних властей, що беруть по 10 алтин і по 50 коп., а від слуг по гривні за проїзд не тільки від українських купців, які їдуть з товарами за границю, але і від тих Українців, що для свого удержання їздять по сіль і по рибу, «чого раніше ніколи на Україні не бувало, бо козаки від того промислу мають підмогу для відбування служби, а посполиті для ведення своїх повинностей. Для того просимо, щоб українським купцям по-давньому можна було виїздити за границю з усякими товарами і також ввозити на Україну для відбування звичайних своїх торгів і інших торговельних промислів; так само, щоб було дозволено свобідно переїзджати через граничні форпости без взятків і новоналожених мит всякого рода українським людям, які переїзджають промишляти на своє содержування, щоб торгівля не припинялася» [2]. Як бачимо, гетьман, жадаючи вільного переїзду з усякими товарами, тим самим домагається скасувати постанови про заповідні товари, як і купці, а при тім іде дальше ніж купці, що лишень бачили свої кривди; він звертає увагу на те, що наслідком нових порядків терплять широкі верстви людности, якої не можна назвати купецькою в строгім значінню, а яка провадить дрібний «купецький промисел» і тим способом улекшує собі відбування своїх повинностей, які покладала на неї держава.

Тільки ж прихильний настрій в російських урядових сферах до України тепер, себто за часу виладжування «рішительних пунктів», на стільки остиг, що як інші українські постуляти, так само й справу зне-

[1] Х. И. А. Д. М. К. № 1368.
[2] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 53/1780; л. 214.

сення постанов, що обмежували торгівлю, полагоджено далеко не таким способом, як можна було сподіватися з обіцянок 1727 р. Що правда, мовчки не поминено 15 точки гетьманських пунктів; в 14-ій точці рішительних пунктів сказано таке: «Малороссійскимъ торговымъ людемъ въ пограничные городы въ мирное время съ незаповѣдными товары и изъ заграницъ въ Малую Россію съ товары купцамъ пріѣздъ дозволенъ свободной; ктомужъ нынѣ, по е. и. в-а указу, для разпространенія россійскаго купечества, учреждена особливая коммисія и о томъ впредь опредѣленіе будетъ учинено» [1]. Як видно, то ся постанова властиво ні в чім не зміняла дотеперішнього стану речей; на скільки могло тут міститися що небудь позитивного для українського купецтва на майбутнє, то хіба лиш те, що замовчано, а власне не піднесено обов'язку торгувати тільки з російськими портовими містами і везти товари тільки в границях російської держави. Зрештою такий вилам в дотеперішній політиці був зроблений указом 1723 р. в наслідок заходів австрійського правительства. Остаточно деякі надії могла подавати ще обіцянка, що справою розширення торгівлі займеться окрема комісія (о комерції), якій того рода справи дійсно доручено, бо як видно з документів, сам «Верховный Тайный Совѣтъ», виладжуючи згадані пункти, над сею точкою не дискутував [2]. Наразі головна перешкода для української заграничної торгівлі, а власне заборона торгувати заповідними товарами з заграницею обов'язувала дальше, а тим самим полишився і цілий адміністраційний апарат, що повинен був доглядати за виконанням сеї постанови, а в нім то власне було одно з головних лих.

Не зважаючи на сю невдачу, гетьман не перестав добиватися зміни сих постанов. А небавом по виданню рішительних пунктів (22 серпня 1728 р.) вже 4 вересня того ж року ще в часі побуту в Москві, як читаємо в журналі поїздки гетьмана в Москву, «писана обширная грамота... въ коллегію иностранныхъ дѣлъ о купечествѣ и о плаченю зъ товаровъ индукти по прежнему» [3]. В тій справді обширній грамоті, цитованій вже нами кілька разів, описавши докладно всякого рода митарства і здирства, на які наражені українські купці так від пограничних форпостів, як і різних митових урядів і міських управ в російських містах, гетьман домагається передовсім, щоб ніяких інших мит від українських купців ніде не побирано, «понеже по прежнимъ правамъ и привилегіамъ в Малой Россіи такъ съ привозныхъ яко и отвозныхъ купеческихъ товаровъ взимает ся одна индукта», дальше, щоб українські купці могли їздити з пашпортами виданими своєю старшиною, а не були обов'язані їх брати у російських властей. Нарешті, очевидно, супроти заходів сторонніх взяти на відкуп згадану індукту, гетьман просить правительство, щоб згідно з указом 1723 р. «того индуктного збору для ползи малороссійской нѣкому, кроме малороссійских родимцевъ, на откупъ не отдавати» [4]. До річи про відкуп індукти варто дещо зазначити; той самий гетьман домагався реституції військового скарбу, але ж індукта йшла до скарбу і замісць того, щоб домагатися збільшення індукти він обстоював як раз щось протилежне. Традиційною арендною платою на індукту було 10.000 руб., одначе малоросійська колегія, пускаючи відкуп індукти на ліцитацію російським купцям, підняла сю суму до 18.000 руб. З тої причини арендатори індукти, щоб собі з зиском відбити заплачену арендну суму, проти права і звичаю обложили індуктою всі товари, а навіть пред-

[1] П. С. З., т. VII, № 5324.
[2] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 53/1780, лл. 524—575.
[3] Судиенко, Материалы, I, Журналъ.., с. 123.
[4] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. до департ. № 3568, л. 88.

мети доконче потрібні в домашньому ужитку, які загалом продавалися по українських містечках і по українських ярмарках. Тимчасом індукта була наложена тільки на товари, які вивожено за границю або спроваджувано відтіля на Україну. Очевидна річ, що індуктарі хапалися ще й тому таких надужить, бо через упадок як раз в тім часі заграничної торгівлі вони навряд чи моглиб лишень з тої торгівлі виручити свої гроші. Додати треба, що тепер арендатори бували звичайно чужі люди, як напр., згадуваний Рагузинський за Скоропадського, або московські купці Шереметцеви за часів малоросійської колеґії. Через те не дивно, що Апостол з метою охорони не тільки купців, а й загалом населення, що займалося дрібною торгівлею, перед надужиттями індукторських шафарів, домагався від правительства знижки індуктного відкупу знов до 10.000 руб. [1], а так само застерігався проти віддачі чужинцям індуктної оренди. Ся справа була для місцевого купецтва дуже важна, так що воно не раз за посередництвом гетьмана відносилося до російського уряду з проханням не допускати чужинців до відкупу індукти [2]. Сам же гетьман, не зважаючи на невдачі своїх інстанцій, до кінця свого гетьманування не міг погодитися з існуючим станом речей і підносив не раз справу торгівлі в своїх донесеннях колеґії заграничних справ, виступаючи так проти надужить російських пограничних органів (як, напр., київського віцеґубернатора Штока), як і проти цілої системи, між іншим і в справі становища уряду супроти промислу на Україні (особливо в справі салітроварення) [3].

Спиняючись на заходах Апостола в справі торгівлі на самій Україні, мусимо з гори сказати, що й тут при існуванні головних принципів російського уряду, гетьманові трудно було щось позитивного зробити для українських купців. Се хочби через те, що від часу, коли Росія добре вгніздилася на Україні, було дуже мало ділянок, де б гетьман міг почувати себе в-повні вільно й самостійно, не зачіпаючи так чи інакше російські сфери й інтересів. Одначе, якщо була якась можливість виступити в оборону місцевих справ, особливо, коли якийсь указ давав хочби лишень формальну зачіпку до такої можливости, там він в тій хвилі це використовував. І се зараз позначилося на самім початку гетьманування Апостола. Ми вже не раз згадували, що для українського купецтва почав витворюватися дуже небезпечний конкурент в російських купцях і т. зв. різночинцях. Сей власне елемент був тим небезпечніший, що бувши привілейованим, він використовував опіку російських властей і не хотів піддаватися відбуванню різних «повинностей» і тим брав верх над українським міщанством. Отже власне один з перших універсалів нового гетьмана мав на меті усунути сього конкурента місцевого міщанства і купецтва, тим більше, що опору в сьому мав гетьман у виданім «Верховнымъ Тайнымъ Совѣтомъ» указі про заборону Великорусамъ купувати на Україні нерухоме майно, а так само в грамоті 1700 р., даній Київу, в якій заборонено торгувати салдатам, з яких найбільше рекрутувалися такі дрібні крамарі. «Зі згаданих вище офіцерів і салдатів — говорить гетьман в універсалі з 9 листопада 1727 р. — одні самі, а у інших їх жінки і комірники, також деякі з зайшлих з великоруських городів міщан... — не відомо чи свобідні чи утікачі, без відома ратуші торгують в крамах різними склеповими речами, шинкують, мясо продають... не чинячи міщанам... ніякої помочи в загально народніх повинностях.

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 53/1780, л. 213 кн. № 79/1806, л. 243.
[2] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. до разд. на департ., № 3568, лл. 302, 322.
[3] Ibid., лл. 87, 106, 109, 110, 162, 182—185, 214 і др., № 3569, лл. 43, 45, 130 і др.

Такою торгівлею салдати і інші великоруські торгівці розбагатівши, у багатьох мешканців... поскуповували доми і жиють свобідно, а їм мешканцям (місцевим)... діється чимала кривда і страта, через що деякі, стративши свої доми, порозходилися в різні слобідські місця». Крім того, як стверджує дальше універсал, ті зайди не найліпший елемент з погляду загального безпеченства, бо між ними багато злодіїв і таких, що у себе злодіїв переховують. З огляду на се і на прозьбу глухівських міщан, для яких сей універсал видано, гетьман наказує місцевому сотникові з урядом, щоб до такої торгівлі згаданих офіцерів, салдатів і т. д. ніяким чином не допустили, доми їх і крам відкупили (відповідно до згаданого указу), всіх комірників і безпашпортових вислали до місць їх приналежности і на будуче таких без гетьманського відому в город не приймали. Решта ж, власники домів і крамів, поки їх не вспіють продати, повинні «по пропорціи достаку своєго» відбувати загально народні повинності. В кінці гетьман доручає сей універсал подати царському резидентові Наумову і просити від нього царського указу в сій справі [1]. Такого більш менш змісту в сій справі універсала видав гетьман 28.I. 1728 р. до всіх полків [2]. З сеї останньої приписки видно, що навіть в такій з кожного погляду ясній справі, яка крім того опиралася на попередніх указах, гетьман все таки був зв'язаний принайменше остільки, що його універсал правдоподібно міг бути невиконаний.

Правдоподібно воно тут так і було, бо в грамоті з 4/9 1728 р. до російського правительства гетьман знов порушує сю так важну для місцевої людности справу. «На Україні — пише він — по містечках всякі ріжночинці, гарнізонові салдати... і інші зайшлі з великоруських городів, а в стародубськім полку відписних слобід роскольники з жінками і дітьми торгують дрібними товарами експортовими і загалом іншими купецькими підприємствами займаються і таким способом відбивають в українського купецтва промисли і роблять йому шкоду», для того покликуючись на грамоту Києву з 1700 р. якою того рода елементам особливо салдатам заборонено переводити дрібну торгівлю, просить, щоб «заборонено згаданим ріжночинцям і всякого рода великоруським людям на Україні торгувати і користуватися купецькими підприємствами, щоб через те (таку заборону) українське купецтво за щасливого панування в. в-ва могло прийти до давнього стану» [3].

Справу сю російське правительство збуло мовчки, через що самі по собі щирі заходи гетьмана не могли мати реальної вартости через непідсудність йому того рода чинників, як напр., салдати. З тої самої причини не міг він усунути заграничних грабунків українських купців — результату російської політики. До грабунків, на які були купці наражені в Польщі, прийшла тепер така ж поведінка з боку Запорожців, які знов наражені на різні репресії і захвати з боку російських властей на Україні, де правительство вело супроти них перфідну політику, хапалися тих самих способів супроти тих українських купців, що їздили з товарами або по сіль і рибу в Крим [4]. Се знов підривало торгівлю з Кримом, якого підданими були того часу Запорожці, і такий лихий стан тривав, не вважаючи на старання гетьмана і кримського правительства привернути нормальні торговельні зносини між Україною і Кримом [5]. Та й що тут вже було говорити про кримські розбої, коли в середині

[1] Судиенко, Материалы, I, Универсалы.., сс. 16—17.
[2] Ibid., сс. 30—31.
[3] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. до . раздел. на департ. № 3568, л. 88
[4] Ibid., № 3569, л. 143.
[5] Ibid., л. 192.

самої російської держави російські воєводи вступали в спілку з правдивими розбійниками з метою грабувати українських купців[1].

Далеко більше позитивних наслідків для купецтва мала гетьманська опіка в тій сфері його діяльности, де він був зовсім незалежний від сторонніх чинників. Маємо тут на думці дуже інтересне втручання гетьмана в купецькі відносини, яке можна б назвати певного роду регуляцією кредиту — річ для українського купця саме в тих часах першорядного значіння.

Такий наглий переворот в торговельних відносинах, як перерва торговельних зносин з заграницею, витворена постановами Петра, відбився фатально на купцях, зразу захвативши їх кредит, яким вони були звязані в Польщі, на Шлезку і т. д., бо, як ми вже мали нагоду говорити, торгівля з сими краями була головно заснована на кредиті. По припиненню зносин з заграницею український купець був змушений залагоджувати зараз же претенсії своїх заграничних кредиторів, що знов заганяло його в кешеню російських купців, з якими від того часу мав мати діло, а між якими, до речи кажучи, були навіть такі спеціялісти від лихви, як напр., московський купець Василь Турченніков, що провадив скуповування старих «облігів»[2]. Се послідовно тягло за собою невиплатність, хочаб підприємство в основі й не було пасивне, але власне через неможливість за браком торгового гроша додержати термінів сплати довгу. І власне з кінцем 1710-х і в 1720-х рр. попадаються чим раз частіше звістки про того рода банкротства, на яких безпосереднъо можна доказати, що се результати економічної політики російського правительства супроти України. І тут то гетьмани, вже від Скоропадського почавши, намагалися стати в поміч таким купцям тим способом, що видавали їм універсали, якими відсували речинці сплати довгів вірителям на пізніше, звичайно на 1—3 роки. Се було можна робити тим більше, що на Україні аж до 1754 р. не обов'язував ще векселевий устав, виданий за Петра II, а пожички опиралися на статутових «облігах». Такі універсали мали дійсну обов'язуючу правну силу. Скоропадський видавав такі універсали рідко; нам принаймні відомий лишень один, який дійсно доказує, що невиплатність між іншим була результатом нових порядків у торгівлі з заграницею. Для характеристики сказаного наводимо його, як він написаний.

Отже по титулі і вступній формульці гетьман подає до відому всім, кого се обходить, «ижъ пан Козма Якимовичъ, знатный обыватель и купецъ киевскій понсши божиім посѣщеніемъ прошлых временъ в разных случаехъ много своего імѣния страту и убытокъ, которого такъ от разбойнического нѣчаенного нападения розграблено и от напрасно в Полше поляком немалой суммы уплачения, яко и от огненного дому его разорения дозналъ; а особливо в заборѣ на килкадесятъ тысячь золотых от брата его, покойного Романа Якимовича, по обликгам и без обликговъ учиненномъ, знатне паче всего шкодуючій, же не тилко долговъ его, помершого брата своего Романа, по поручных от себе выданных записяхъ уплатить лечь и своим кредиторамъ зыстыти ся чимъ не имѣетъ; а и вспоможения снискати нѣ откол(ь), поневаж нынѣ купеческимъ торговым людемъ промышляти и товарами по дорогахъ гандлевати время есть трудное, и не до всякихъ мѣстъ, куда хотят, проходити волно, с тихъ мѣстъ помянутій Козма Якимовичъ просил насъ о универсал, чтобы кредытори его должныхъ грошей выждали ему и без наглого

[1] Ibid., л. 148.
[2] Ibid., № 3568, л. 162.

оныхъ доправления такъ з нимъ поступили, якъ великоросійскій купчин курскій Андрѣй... Скорняков, который ужавливши ся таковому єго, Якимовича, несчасному припатку (!), щоколвекъ доводило ся от оного єму, Скорнякову, должной сумы, тую онъ добровольнымъ уговоромъ и постановлением з нимъ, Якимовичемъ, расположилъ в прійдучиє лѣта от 1720-го году що року по часты все бес провизіи выплачовати. Мы прето, гетманъ, тому Козми Якимовича прошению не отмовивши а вѣдаючи, же онъ здавна в статечномъ пребываючи обхожденіи не чрез марнотратство якоє пришол в своєм имѣніи до скудности, лечь божиім допущеніем чрез выжше выраженъные разніє случаи знатную на оном понеслъ шкоду и утрату, выдаємъ сей нашъ з канцеляріи войсковой универсалъ таковій, абы всякиє оного Козмы Якимовича кредиторы сожалѣючи християнскимъ серцем тоєй єго не толко в грошах но и в худобѣ не меншой подупалости выждали єму долгу два роки и свободноє чрез той часъ дали єму-ж помешканиє. По выстью зась двухъ роковъ нагле тыхъ должныхъ грошей на нем, Якимовичу, не доходячи а послѣдуючи предобявленной великороссійского курского купчина Андрѣя Скорнякова добросердной учинности таковуюж и от себе кождый (!) с кредиторовъ высвитчили (!) єму яко разоренному благосклонною (!) богу и всѣмъ людем похвалную доброту, чтобы з ним же, Якимовичем, по прошломъ 1722 году доброволно постановили и расположили оныя должныя гроши на роки по части, якіє бы он, Якимовичъ, моглъ що року при помощи божієй с своєго купеческого промислу старателно всякому кредитору по обликгамъ бее провизіи уищати—рейментарско предкладаєм». Універсал датований з Глухова 20 марта 1719 р.[1].

З того тяжкого і нездарного з стилістичного погляду універсалу стає ясно, що було причиною банкротства найсильніших навіть купецьких фірм, з якими ми вже перед тим стрічалися; грабіжі за границею наслідком браку належної державної опіки, а опісля неможливість вести відповідно торговельні операції в такий тяжкий час, коли не можна їздити куди хочеш. З тої причини, щоб рятувати купця, треба було при помочі гетьманської власти відсувати терміни платности боргів.

Щождо сього способу, то коли можна його в часах Скоропадського уважати спорадичним, а самий універсал сумнівним щодо його юридичної обов'язкової сили[2], то сього не можна сказати про такі універсали з часів Апостола. Зважаючи на скількість того роду універсалів, можна напевно сказати, що такий спосіб був введений в систему, при чім гетьманська канцелярія зуміла надати таким універсалам правну підставу і силу, основуючи їх не тільки на формульці уживаній Апостолом зі слів жалованої грамоти на гетьманство про «власть устроєвати всякіє воинскіє и гражданскіє порядки», але крім того опираючи їх на 27 артикулі 1 розділу обов'язуючого на Україні кодексу, а власне литовського статута[3]. Отже, напр., 1732 р. гетьман відсуває термін оплати боргів ніженським купцям Михайлові Горілкевичу і Микиті Матусевичу на один рік—поки не зберуть своїх грошей від своїх довжників[4]. В тім же році дає універсал чернигівському бурмістрові Петрові Лопаті з тим, щоб його кредитори не турбували через три роки[5], в 1733 р. універсал

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 44/1771 (без пагінації).

[2] Хоч видаючи його, військова канцелярія безперечно мала на думці I розд. 27 артикул Статута, звідки як видно на підставі порівнання відповідного уступу Статута, попали в універсал не тільки мотиви, але навіть поодинокі фрази.

[3] Х. И. А. Д. М. К. № 2262, Діаріушъ.., л. 220.

[4] Ibid., л. 217.

[5] Ibid., л. 220.

чернигівському райці Йосифові Козляниці, щоби його з огляду на «припадки через пожар і інші нещасливі випадки» кредитори не чіпали своїми претенсіями через три роки [1], такий же універсал Михайлові Голембйовському від кредиторів на один рік [2] і т. д. Навпаки подибуємо універсали, як напр., глухівському міщанинові і купцеві Василеві Тихоновичеві, в яких гетьман взиває «дабы єму (Тихоновичеві) такъ духовного яко и мирского званія в разных полках за взятоє ими єго, Тихоновича, товаровъ подлугъ своихъ облѣковъ дебитори безспорно уищались» [3]. Бували також, сказатиб, скомбіновані універсали, в яких одночасно узгляднювано обидва згадані мотиви. Так, напр., 1728 р. гетьман видав київському міщанинові Вакуловичові універсал, «дабы люди тіи, якимъ онъ виноватъ, виждали єму долгъ, нѣмъ онъ въ раззореніи будучій хоч мало заможется и долги свои на людехъ позискуетъ, и для того в томъ же унѣверсалѣ доложено, чтобъ єго, Вакуловича, должники по облѣдахъ и другихъ доказателствахъ єму платились безъ отреченіа» [4]. Зате вступається перед російським урядом за сорочинського міщанина Леонтовича, якого за борги арештовано в Путивлі на жадання тамошнього купця Карпова; гетьман домагається, щоби путивльський купець, наколи має які претенсії бив чолом на Леонтовича в сорочинськім сотеннім уряді [5].

Передовсім патронував Апостол тим купцям, «которіи—зі слів одного універсала—свои гендлѣ до Шліонска и до Гданска отправуютъ и по ярмаркахъ съ товарами ездятъ». З тої рації київським купцям потверджує універсалом 1729 р., щоб, екзактори брали від воза індукти і евекти тільки по 15 зол., а від чумаків, що торгують дрібними товарами лише по золотому від 100 зол. [6]. В сім випадку гетьман тим щиріше обороняв купців від індуктарів, бо як відомо, на основі 13 точки рішительних пунктів під претекстом, що індукта збирається не тільки від українських, але і від великоруських купців, правительство постановило брати її до російського державного скарбу.

Не меншу увагу звернув Апостол і на охорону купців від надужить місцевої адміністрації. Такі надужиття проявлялися як раз в полках, на чолі котрих стояли Великороси, як напр., в стародубськім полку. Отже дізнавшись, що в стародубськім полку місцева адміністрація побирає від купців, що їдуть з товарами в Ригу, різні оплати (крім індукти) на полковника і старшину, гетьман видає в січні 1728 р. суворого універсала з забороною «отягощати купечество малороссійское» [7]. В маю того ж року видає другого такого ж універсала до старшини того полку, де грозить арештувати того, хто буде згадані несправедливі оплати побирати [8] 1732 р. гетьман розіслав до всіх полків указа, в якому наказував, щоб уряди не робили ніяких перешкод купцям в їх зносинах з Кримом так само, як і кримським купцям, що приїздять на Україну [9].

Та одначе всі вищенаведені заходи в справі торгівлі мали чисто домашній характер і були лише паліятивами, які в головнім справи не зміняли на ліпше. На бажання й заходи так гетьмана, як і купців у справі привернення вільної торгівлі з заграницею, правительство по-

---

[1] Ibid., № 591 Журналъ.., л. 6.
[2] Ibid., л. 140.
[3] Ibid., л. 68.
[4] Судиенко, Материалы, I. Журналъ.., сс. 28—29.
[5] Х. И. А. Д. М. К. № 2622, Діаріушъ.., с. 185.
[6] Судіенко, Матеріалы, I, Универсалы, с. 67.
[7] Х. А. Д. М. К. № 6816.
[8] Судиенко, Материалы, I, Журнал, сс. 58—59.
[9] Х. И. А. Д. М. К. № 2622, Діаріушъ, л. 195.

кищо не зважало і тільки обіцянкою розгорнути цілу справу в комісії про комерцію заставляло гетьмана й інтересовані чинники терпеливо очікувати знов «слушного часу». Та трудно було довго очікувати на вирішення такої важної і живої справи, що мала першорядне значіння для економічного становища цілого краю; не міг спокійно вижидати й сам гетьман так само, як розбуджена вже 1727 р. і на тій точці скристалізована опінія ширших кругів. А таких власне проявів збірної думки на Україні найбільше не любило і найбільше лякалося російське правительство. Через те не диво, що в другій пол. 1729 р. колегія заграничних справ чимало занепокоїлася, дізнавшись, що в різних полках на Україні курсують якісь «пункти» в справі української торгівлі, публіковані від імени комісії про комерцію.

Діставши копію тих «пунктів» канцлер Головкін написав сувору догану тодішньому резидентові при гетьмані кн. Шаховському, що допустив появитися тим пунктам, при чім, як видно, канцлерові ходило не так про сам зміст пунктів чи проєкту, але власне про те, що «без указу е. 1. в.... такие пункты в народ публикованы. І сего найпаче вам (Шаховскому) смотрить і дѣлать не допущать» [1]. Сей скинув всю вину на гетьмана [2]. Такого самого більш менш змісту листа, хоч в лагіднішім тоні, післав канцлер і гетьманові, де крім того пригадано, що «самому вамъ объявлено і в решителных пунктах написано і тѣм, которые здѣсь із Малороссіян ваших за тѣм дѣлом в комисиі ходятъ такожде сказано, что о том малороссійском купечествѣ в комисиі о комерціи еще імѣется разсмотреніе и разсуждение, і выдан будет указ впредь» [3].

Відповідь Апостола Головкіну на сього листа дуже характерна, щоб ілюструвати поступовання гетьмана при виготуванню різних проєктів і меморіялів для правительства «о малороссійскихъ нуждахъ», а так само і тактику, якої він супроти російського уряду дотримувався. «Ті пункти—пише він між іншим—попали до мене тут в Глухові, тільки від кого саме, напевно, через багато клопотів, пригадати собі не можу, і сі пункти лишилися у мене зараз без уваги. Потім, прочитавши їх, я приватно розмірковував, що коли б так сталося (себто коли б сі пункти дістали обов'язуючу силу), то чи не було б від сього шкоди в індуктнім прибутку й прибутках військового скарбу, збираних від купців, а також чи не було б від сього перешкод в торгівлі великоруським і українським купцям, бо—як підкреслює гетьман—на всіх ярмарках на Україні торгують і великоруські купці». По такій приватній дискусії «наказав я був написати приватно до деяких полковників, залучивши ті пункти не для публікації їх в народі, тільки щоб полковники, прикликавши до себе деяких з купців і подавши їм се приватно до відома, запитали їх, чи було б се корисно для загалу всіх великоруських і українських купців, коли б відповідно до сих пунктів наступило рішення. І коли б купці побачили в тім користь тільки для одних, а для решти перешкоди, то повинні були полковникам сказати свою думку, а полковники мені мали про се написати. Я ж мав намір відповідно до того писати в сій справі до колегії заграничних справ в доповнення до попередніх моїх подань про торгівлю, а пункти разом з висловленими думками про них наказав я, не розголошуючи поміж народом, прислати мені назад». Дальше гетьман намагається доказати, що вони дійсно не могли бути розголошені, бо, мовляв, навіть купці, роз'їхавшись по ярмарках, не знали про се, одначе все таки чуючи слабість свого доказу, бож прецінь правительство звід-

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, лл. 557—558.
[2] Ibid., лл. 560—561.
[3] Ibid., л. 559.

кись ті пункти дістало, просить канцлєра сеї цілої справи «не ставити.. в тонкое разсужденіє», себто не бачити в тім якоїсь небезпечної акції гетьмана [1].

Що ж се за такі пункти були, яких поява викликала таку неприємну кореспонденцію між канцлєром і гетьманом, а до змісту яких сей останній поставився виразно неприхильно? Якщо приглянутися до них ближче, то стане очевидним, що гетьман, вважаючи їх шкідливими так для військового скарбу, як і для загалу купців, мав повну рацію. З гори треба зазначити, що автор чи автори того проєкту мали передовсім на увазі інтереси київських купців, нехтуючи при тім інтересами всіх інших купців цілої України.

Самий проєкт складається з 8 точок з таким змістом: 1. Всім так російським, як і українським купцям, що торгують великоруськими, українськими, китайськими, перськими і «індійськими» товарами, вільно через Україну в чужі держави провозити за оплатою належного мита свої товари з виключення поташу, смольчуги, пеньки, льону і салітри, якими до дальшого указу треба торгувати в російських портах. Так само мають право проїзджати з своїми товарами всякого рода заграничні купці, але тільки в указані міста і теж за оплатою належного мита. 2. Переїздним пунктом для купців так з Великоросії і з України за границю, як і заграничним купцям на Україну, є виключно Київ, де має бути головний торг і склад, і для того Київ щодо прав має займати однакове місце з портовими містами. Переїзд через всякі инші міста, дороги і перевози так з України за границю, як з поворотом, рішучо заборонений і сього повинні суворо доглядати застави. 3. «Для лучшого розмноженія торгу в Кієве» привернути два ярмарки, один від 6 січня, а другий від 14 вересня почавши, з яких кождий повинен тривати по три тижні. По сю сторону Дніпра повинен бути тільки в Чернигові установлений один двохтижневий ярмарок, від 8 липня почавши. Обидва ярмарки стоять під наглядом київської митової комори. В часі ярмарку так заграничні, як і місцеві купці можуть продавати товари, як хто хоче, і великими гуртами (оптом) і в роздріб. Поза ярмарками чужим купцям не вільно продавати своїх товарів «половинками, аршинами, ліктями і фунтами», а вільно се тільки місцевим купцям в Києві через цілий рік. До Чернигова ж поза ярмарками не можна приїзджати заграничним купцям, так само тут не може бути складу. 4. Заграничним купцям до інших крім Київа українських міст приїзд заборонений так для продажу своїх, як і для закуповування місцевих товарів. Тільки з кримської сторони можна дозволити купцям приїзджати лишень до пограничних міст і то тільки з кіньми, рогатою худобою і з вовною, одначе ті купці за гроші, виручені за свої товари, мають накупити місцевих не заборонених для вивозу товарів, заплативши по давному звичаю індукту. 5. В Київі і в Чернигові в часі ярмарків від товарів вивожуваних за границю і спроваджуваних звідтіля платиться мито відповідно до російського тарифу, бо тим способом, згідно з постановами 1 і 2 точки сього проєкту, Київ дорівнюється до російських портових міст. При тім одначе великоруським купцям від товарів, вивожуваних за границю, потручується індукта, бо вони вже платили внутрішнє мито в відповідних російських містах. Зате не потручується індукта від експорту українським купцям, бо індукта в данім випадку є для них внутрішнє мито. Так само крім мита за тарифом платять індукту заграничні купці знов згідно з постановами тарифа в російських портових містах. За те, коли б вони

[1] Ibid., лл. 562—563.

через Україну їздили з товарами до Великоросії, то в Сівську не платять вже ніякого іншого мита. 6. Ся точка відноситься до одного з найбільш болючих питань для місцевого купецтва. Нею мало бути заборонено «в Києве и во всей Малой Россіи Великороссияномъ воинскихъ чиновъ людемъ и разночинцамъ... а паче гуляпцимъ людемъ отнюдь... торговать». 7. Так зване «поголовне мито», бране дотепер в часі переїзду за границю, припиняється. 8. Отся точка відноситься не так вже до торгівлі, як до промислу. В ній автор чи автори «пунктів» жадають ні більше ні менше тільки заборонити на Україні фабрикувати червону юхтову шкіру і то під загрозою конфіскації всього маєтку, «понеже — мотивує свій погляд автор — оная дѣлается в Великой Росіи, гдѣ уже совершенная доброта того товара изстари привозится и за главной товар почитается, и обои, какъ малороссійския купци продажею недѣланних кожъ такъ великоросийския, теми юфтяними заводами ползуются, а Малороссіяне не имѣя искуства в дѣле такого товара могутъ на оній нанести в чужихъ краяхъ охулку» [1].

Отже, як ми вже зазначили, з того цілого проєкту, в котрім заледво 6 точка порушує справу важну для купців усеї гетьманщини, стає ясним, що він повстав у київських купецьких колах, мабуть не без впливу місцевої кольонії російських купців. Київ принаймні того часу, загально беручи, становив другорядну в торговельнім значінню величину [2] і зовсім не був продуктивним містом в значінню промислово-торговельнім, як напр., Ніжин, Стародуб, Полтава, Кременчук і інші міста Гетьманщини. Лише через своє пограничне становище мав він торговельне значіння живучи, так би мовити, тільки з посередництва. Його політичне становище, а власне фаворизовання його по части російським урядом, як сильного опору російської державности на півдні і лишень, так сказати, половинна його залежність від управи гетьманщини ослабляли його природні зв'язки з Україною. Спеціяльно ж у наслідок обговорюваної економічної політики російського правительства ставав він паразитом решти України. Київ, як пограничне місто, живучи з посередництва, почав спокушатися на ролю російських портових міст, тих примусових для купців торговельних пунктів. Через те ціною монополізації торгівлі на Україні, а тим самим її економічного поневолення, київське купецтво ладне було зійти з своїх принципових постулятів, як вільна торгівля і цлова автономія. Тому-то розглянений проєкт цікавий не тільки як прояв пристосовання за всяку ціну до обставин, але перш за все як симптом деморалізації і розкладу на Україні через російську політику в данім разі економічну, що в Києві проявилося як бажання правно закріпити за собою примусово витворений стан речей. І на Україні сю паразитну ролю київського купецтва дуже добре вже того часу розуміли. Напр., 1728 р. лубенська старшина з цілим полком, вдаючись до гетьмана з проханням, щоб виробив Євреям, як заграничним купцям, дозвіл приїзджати на ярмарки на Україну, мотивує се власне визиском київських купців. На думку старшини від забоорни пропускати Євреїв з товарами на Україну «кієвскимъ купеческимъ людемъ однимъ прибель а протчіимъ малороссійскимъ, не толко купеческимъ, но и всѣмъ обще обывателемъ, не малая убель причинила ся», наслідком високої ціни за привозні товари, а низької за місцеві продукти, як поясняють. Лубенці [3].

[1] Ibid., лл. 554—556.

[2] Кизеветтер. Делопроизводство русских внутренних таможен... Сборник... Ключевскому, с. 81.

[3] Лохвицкій историческій сборникъ. Изданіе лохвицкого уѣзднаго земства, Кіевъ, 1906, сс. 298—299, нотатка 2.

Ясно про те, що ні гетьман і ніхто інший на Україні не міг поставитися прихильно до сього проєкту і за переведення його в життя обставати.

VII.

Щойно обговорений проєкт, хоч він і не був введений в життя, викликав собою деякі шкідливі наслідки вже хочби тим, що як голос всеж таки українського купецтва ослаблював у значній мірі автономічну політику гетьмана і домагання загалу купецтва в напрямі переміни дотеперішньої правительственної торговельної політики. Як потім виявилося, проєкт сей не зважаючи на спосіб, яким він виник, звернув на себе прихильну увагу російського уряду, котрий не занедбав з нього в свій час скористати. Одиноким позитивним наслідком того проєкту було хиба те, що він своєю появою як вираз збірної думки пригадав правительству, як видно з листа Головкіна до гетьмана, про потребу так чи інакше роз'вязати питання про торгівлю, що було доручено комісії про комерцію «Верховнаго Тайнаго Совѣта» ще 30 мая 1727 р. Та і тепер рішення сеї справи не наступило швидко, бо аж 1732 р. комісія про комерцію виступила перед сенатом з обширним рефератом, в якім досить ґрунтовно намагалася розглянути се питання і подала від себе проєкт його полагодження.

Нічого дивного, що комісія витратила так багато часу на вироблення сього проєкту. Завданням її було всі дотеперішні постанови, видані в різних часах, дальше витворений ними фактичний стан, зважаючи при тім на автономічний стан України та українські давні й нові домагання, звести в якусь гармонічну цілість і виробити з того всього якусь одноцільну систему. І тут то на всіх точках комісія натрапила на різнородні трудноші і суперечності між різними постановами російського уряду між собою та дійсним станом речей на Україні. Для вияснення сього всього треба було не тільки часу, але й різних матеріялів, які треба було зробити на Україні так само як думки, заяви і т. д. різних російських інституцій, що забирали голос в сій справі, як напр., сенат, камер-колєгія, комерц-колєгія, мануфактур-колєгія, російські купці і т. д. Мало того, лишилася ще з початку 1720-х рр. не зовсім полагоджена справа заходів австрійського правительства, до чого прилучилася справа австрійсько-польського трактату з 1727 р. в справі української торгівлі, що теж, як признала комісія, не лишилося без впливу на російську торгівлю з заграницею.

Отже вже самі укази Петра В., починаючи з 1714 р., видані різного часу без огляду на погодження одних з другими особливо в справі того, з якими коли портами вести торгівлю з України, вносили чимало непорозумінь і плутанини, яку побільшувало ще поступовання різних пограничних властей, наслідком чого автоматично нераз узаконювалися деякі звичаї, от хочби взяти справу побирання т. зв. поголовного мита від купців на українській границі. Сумніви насував теж указ Петра з 1723 р. в точці про пропорцію вивожених за границю товарів. Як ми вже бачили, з тим не годилася комерц-колєгія і головний магістрат, до якої думки потім пристав і сенат, який в тім дусі подав донесення 1726 р. Тимчасом не зважаючи на трудність виконання такої постанови, якої мабуть і дійсно не виконувано, указ сей все таки формально обов'язував. Так само панувала різниця поглядів між сенатом та деякими колєгіями, як напр. мануфактур-колєгія щодо того, на якій границі побирати мито чи на великоруській чи державній, себто українській від сторони Польщі, з чим знов тісно в'язалося питання, від к о г о побирати за-

гальне пограничне мито, себто чи тільки від великоруських купців, чи також і від українських, не зважаючи на індукту.

Для того комісія комерції приступила передовсім до критики деяких постанов і поглядів, особливо тих, про які між самими рішаючими чинниками не було згоди. Отже щодо згаданої пропорції, себто дозволу на вивіз за границю тільки 13-ої части сього експорту, то комісія згодилася з сенатом, що треба скасувати сю постанову. Інакше було з питанням. на якій границі і від кого побирати мито. Сенат своїм приговором 1725 р. і донесенням 1726 р. поставив справу так, що пограничне мито від спроваджуваних в заграниці товарів повинно бути побиране в Брянську, Сівську і інших великоруських пограничних містах, а від вивожених з Росії за границю товарів місцем побирання мита мав бути Київ на державній, в сім випадку на українській границі. Комісія вважала такий порядок шкідливим і неможливим залишати раз з огляду на страту в поборі мит, бо значна кількість товарів з заграниці входила б в Росію через посередництво України без оплати, а також з огляду на легкість контрабанди, яку трудно було б припинити через довготу границі між Україною та Великоросією, а відповідного обставлення її форпостами не могли б покрити побирані на тій границі мита.

З такого вирішення справи само собою, як бачимо, виходило б так, що українські купці платили російське мито від товарів, вивожених за границю, а від привожених лишень українське, себто індукту. Проти сього привілею, як особливо шкідливого для російських купців, виступила комісія дуже сильно. Якщо не буде постановлено, — аргументувала комісія — щоб збирати мито від привозних товарів на державній границі відповідно до тарифу й Україна лишиться при одній тільки індукті, як воно тепер, то в цілій портовій торгівлі настане явне замішання. Се через те, що хто веде торгівлю через портові городи і наслідком сього платить раз мито на підставі тарифу, другий раз внутрішнє мито, то той не може вести конкуренції з таким українським купцем, який платить від свого товару одну невелику індукту. А хоча б навіть український купець повіз свої товари на продаж до Великоросії, то заплатить тільки внутрішнє мито на великоруській границі, а від ввозу все таки ніде мита не буде платити, підкреслює комісія, забуваючи, що платить ще такий купець індукту, хоч вона й менша від тарифного мита. Таким чином, на думку комісії, український купець завсіди в стані продавати свої товари дешевше ніж такий, що спроваджує свої товари з портів, бо сей, хотячи крім зиску відбити ще заплачене мито, мусить накладати вищу ціну на свої товари. Мало того; російський купець кінець кінцем не знайде загалом покупців на свої товари, бо через ввіз заграничних товарів через Україну, а через те і дешевших від портових, в першій лінії будуть полагоджені потреби всіх українських міст. На се вже нарікали в Москві деякі російські купці, що коли давніше (очевидно перед 1727 р.) українські купці приїзджали до Москви закуповувати протові товари, то тепер не тільки спроваджують самі такі товари просто з заграниці, але навіть розвозять їх потім на продаж по великоруських містах. Наслідком чого для решти купців буде явна втрата, а у внутрішнім миті недобір.

Отже, як з того всього виходить, російським купцям а з ними і комісії комерції розходилося передовсім про те, щоб завоювати зовсім торговельний ринок на Україні, в чім їм перешкоджали місцеві купці. Комісія признавалася, що пробувала вже 1731 р. охоронити бодай Великоросію від впроваджування туди заграничних товарів з України і для того подбала, щоб вздовж українсько-великоруської границі поуставляти митні комори і форпости, але, як вже перед тим згадано, сей спосіб через великі простори не вдався.

Позитивні пропозиції комісії полагодити ті питання були тільки логічними висновками наведених критичних міркувань. Отже комісія згідно з думкою сената й інших інституцій, що в сій справі забирали голос, пропонує дозволити вивіз різних товарів заграницю з Великоросії і з України без пропорції. Одначе з того дозволу виключені повинні бути поташ і смольчуга, як товари казенні, пенька і лен, які знов становлять головну підставу портової торгівлі, дальше салітра потрібна для артилєрії і лосеві шкіри потрібні для кавалєрії, нарешті золото, срібло і різна монета потрібна самій державі. Так само можна, на думку комісії, дозволити привіз різних товарів з заграниці. Одначе так на вивожені як і привожені товари наложити мито, яке платиться в портах, товари ж, що становлять головну рубрику в торговельнім обороті в портах, як також ті заграничні товари, для виробу яких в Росії існують фабрики, комісія пропонує обложити вищим митом відповідно до спеціяльно виробленого для сього тарифу, який має обов'язувати на українських границях так від сторони Польщі як і Криму.

В супереч думці сенату вирішила комісія, що для ввозу і вивозу повинна бути одна і то державна границя, себто на південнім заході українська, де і повинно бути побиране мито. Головним місцем для переїзду через границю, де повинна бути головна митна комора, пропонує комісія установити Київ, а крім нього кілька побічних; вище Київа напр. Сорокошиці, Мглин і т. д. а нижче для Криму Переволочну, а між нею і Київом ще один переїзд, і всі ті місця, правдоподібно замісць них інші, повинні стояти під управою київської комори і увійти в новий тарифний устав. Всі ж інші дороги та переїзди належить позакладати, позакопувати і т. д.; при помочі форпостів пильнувати, щоб туди ніхто не їздив. Крім того в пашпорті кожного, хто виряжався за границю, повинно бути зазначено, через який пограничний пункт він повинен їхати і назад вертати, щоб тим способом не допустити прокладати нові дороги.

Ну, а як же такі постанови погодити з автономією України, яку — комісія знала се добре — обстоювали в справах торгівлі гетьман з старшиною? Комісія, на чолі котрої стояв Остерман, звернула увагу і на сю обставину, що зробило правительство перший раз в сфері економічної політики і зробило се дуже характерним способом.

Хоч Українці — міркувала комісія — ніщо інше як цілковиті піддані імператорського величества, одначе все таки мають свої окремі права і привілеї, надані і стверджені прадідами теперішньої цариці. Через те, вводячи на Україні таку новину, як вищезгадані постанови, комісія мала сумніви, якщо одночасно з запровадженим новим митом «каких внутренних облегченій и удовольства Малороссійцамъ учинено не будетъ», чи не наступлять з їх боку а найбільше від гетьмана і старшини які трудносці в сій справі. Для задоволення Українців комісія пропонувала такий спосіб: знести індукту, котра на Україні має значіння тарифного мита, а прибутку державній касі дає мало, всього 20.000 руб., а перед тим і того менше. Те саме треба зробити з так званим поголовним митом, яке неправно тут запроваджено, бо тільки простою дописскою одного дяка на однім указі, виданім в приватній справі. Скасовання тих оплат повинно вступити в силу 1 січня 1733 р., відколи можна почати збирати тарифне мито. Про се треба заздалегідь сповістити гетьмана і українську суспільність, виставивши перед ними знесення індукти, а особливо поголовного мита, як велику милість цариці для українського народу, а орендарів індукти запевнити, що їх за оренду дальших років, які їм ще належать, правительство справедливо винагородить. Таким способом можна уникнути тих труднощів, що могли б наступити без та-

кого попереднього указу. Комісія сподівалася, що суспільство на Україні буде вдоволене такою реформою, бо велике мито будуть платити тільки ті, що для більшого зиску хотіли б торгувати з заграницею, а місцеві дрібні купці і поспільство не тільки не будуть сього відчувати, але в додатку позбудуться поголовного мита, що давалося їм перед тим в знаки.

Очевидно коли б комісія щиро думала, що запровадженням мита та знесенням індукти дійсно облегчить дрібного купця і «простой народ», то можна б їй закинути наївність, бо прецінь утрудненням тій категорії людям виїздити за границю вона позбавляла з одного боку заробітку широкі круги суспільства, а з другого віддавала їх на поталу невеликому гуртові багатих купців, що собі потім повищеною ціною товарів з зиском могли повернути заплачене мито на границі. Та тут дійсно розходилося лише про те, щоб витворити на зверх ілюзію якоїсь «милости», а в самій речі добачала комісія тут цілу низку користей для російських інтересів, так для держави, як і для купців. Отже насамперед комісія не сумнівалася, що така постанова справи збільшить прибутки з мита, бо Україна прецінь складається з 10 великих полків, у яких є багато міст і ярмарків, а крім того туди ведуть славні торговельні шляхи для перевозу заграничних товарів. Дальше, через установлення державної, себто в сім випадку української границі збирати мито, легко буде припинити провіз заповідних товарів чи там контрабанди при помочи військових застав, які і так стояли тут щоб ловити утікачів за границю. Потім простий нарід буде без сумніву вдоволений такою ласкою цариці, що знесла індукту і поголовне мито. Також збір за привіз і вивіз товарів таким чином для всеї імперії зрівнюється. Нарешті через те українські купці, що почали вивозити і привозити свої товари через Польщу, будуть більш приневолені вести торгівлю з московськими купцями.

Правда, в збиранню мит лишилася ще одна різниця між російськими й українськими купцями і то на користь сих останніх. Се відносилося до внутрішнього мита. Російські купці від експортових товарів платили мито насамперед міське, потім повітове, а нарешті при порту, а так само і від привожених товарів платили мито в порту, а потім внутрішнє підчас продажу, тимчасом як українські купці відповідно до сього проєкту від обох категорій товарів повинні платити тільки одно пограничне мито. Одначе комісія вважала можливим лишити сей привілей, щоб зразу не впроваджувати на Україну багато нових тягарів, до котрих місцева людність не привикла, і тим способом не порушувати урядової системи, поволі приучувати український нарід до великоруських порядків. При тім комісія звернула увагу, що провадження товарів сухопутною дорогою, що якраз мало місце в українській торгівлі з заходом, є значно трудніше від привозу через порт, а крім того і се, що українські купці платили в Польщі транзитне мито. Коли б одначе вони хотіли свої товари привозити до Великоросії, то, розуміється, тоді мусили б на великоруській границі платити внутрішнє мито.

Дві останні точки сього проєкту трактують про формальні справи. В одній комісія пропонує сенатові на випадок приняття її проєкту поробити потрібні приготовання, щоб завести в Києві головну митну комору і побудувати відповідні магазини; при тім робить характерну пропозицію брати на службу при київській коморі по змозі й українців, щоб вони не допускали своїх земляків до контрабанди й могли «с народомъ малороссійскимъ ласковѣе обойтись»; очевидно се останнє було потрібне з огляду на знане грубе обходження російських властей з місцевою людністю. Нарешті в останній точці комісія заповіла видати новий тарифний устав, де мали бути узгляднені згадані вище постанови, яких очевидно

в дотеперішнім не було і не могло бути, бо він передо всім мав на оці портову торгівлю.[1].

Комісія, до складу якої входив граф Остерман, князь Олексій Черкаський та 3 менше важних урядовців, виготовила, крім сього, і проєкт відповідної грамоти до гетьмана, в якій в формі великої милости для України, мало бути оповіщено про новий закон і про знесення індукти, що визначено як наслідок заходів і прохань гетьмана, використавши його скарги на надужиття індуктарів.[2]. Сей закон, як обіцювана грамота, мав увійти в життя з 1 січня 1733 р.[3].

Таким чином Остерман і товариші запроєктували в автономії України таку радикальну переміну, яку було переведено щойно через 21 рік пізніше, а поки що сей проєкт, як передчасний, так і полишився на папері, як дороговказ, в якім напрямі мала йти дальше російська політика на Україні.

Та все таки цікаво, які були безпосередні причини, що вказуючи на сю передчасність, не допустили ввести в життя сей проєкт. Передовсім тут напевно завинила сама форма проєкту, як загального закону, що виразно заводячи новий тариф для української торгівлі, касував одночасно давню традиційну індукту, тим часом коли попередні укази, хоч мали в дійсности такі самі заміри і таку саму тенденцію, були видавані в поодиноких тільки справах, так собі між іншим, і не ставили справи руба. Через те, коли сенат дістав сей проєкт, то післав його передовсім на розгляд колегії заграничних справ з запитанням, «не будет-ли от того данным малороссійскому народу привілегіям что противно»[4]. І тут то згадана колеґія несподівано на поставлене питання відповіла так. Взявши за вихідну точку своїх міркувань в російській політиці рідко уживану 27 главу «Генерального Регламента»[5] Петра І і виписавши відповідні точки гетьманських статей про права і вільности, від Хмельницького почавши а на Апостолі скінчивши, так само і привілеї, дані поодиноким українським містам в справі торгівлі, а нарешті і постанови торговельних трактатів з сусідніми державами, напр., з Польщею 1868 р., з Турцією 1720 р. і т. д. — колеґія заграничних справ заявила, «что по тѣм данным привилиям, какъ тѣ выписанные пункта сами собою показуют, от такова вновь определяемого в Малой Росиі торгового уставу или пошлинного сбору, без отнятия у малороссійского народу в том волностей і древних обыкновениі і поведениі, быть не может». А якщо до того, говорить дальше колеґія, піддані сусідніх держав не схотять піддатися новому тарифові і перестануть їздити на Україну, то український нарід готов багато потерпіти, бо вся їх торгівля готова через те припинитися[6]. Цікаво, що сеї заяви не підписав Остерман, а лишень Головкін, Мініх, Степанов і Курбатов.

Безперечно, що на таке рішення, крім згаданих мотивів, вплинув також і страх перед можливими «трудностями» з боку гетьмана, що певне

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, лл. 646—657.

[2] 1729 р., не зважаючи на відомі застереження гетьмана і купців, віддано індукту в оренду чужій людині, графові Гаврилові Владиславовичу, сестринцеві одного із попередніх орендарів індукти Сави Рагузинського.

[3] Ibid., лл. 658—660.

[4] Ibid., л. 645.

[5] «А понеже кромѣ россійскихъ государствъ разныя другія знатныя провинціи и области россійскому скипетру подчинены и подъ е. ц. в. достохвальнымъ владѣніемъ обрѣтаются, которыя особливые привиліи имѣютъ, того ради долженствуетъ каждый коллегіумъ о томъ освѣдомиться, изъ привилегіи ихъ взять списки, и каждый народъ по ихъ подтвержденнымъ отъ е. в. правамъ и привилеямъ управлять.»

[6] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. эксп., кн. № 66/1793, лл. 732—733.

не дав би був себе підійти такою ласкавою формою публікації нового закону, з дійсного значіння котрого він напевне був би здав собі справу. Прецінь 1754 р. так слабо зв'язаний з Україною гетьман, як Разумовський, цілою силою боровся проти знесення індукти, а тим самим і фінансової автономії України, що російський історик зовсім слушно уважає гідним ювілеєм, себто остаточною ліквідацією переяславської умови.[1]. Та тепер справа була ще передчасною. Коли сказати правду, то таке формальне голосне порушення «привілеїв» і не доконче було потрібне, бо через попередні поодинокі укази, яких прецінь не знесено, фактичний стан речей був такий, що ті привілеї в сфері торговельної і митної незалежности і так мусили самі собою занидіти, переставши мати реальне значіння.

VIII.

Розглянений нами час відносин російського уряду до гетьманської України обіймає майже чверть століття[2]. і характером тих відносин становить повну цілість, а що до їх інтенсивности ділиться на два періоди: часи Петра I, коли правительство активніше виявляло свою діяльність, звернену в напрямі підривання української автономії, і часи його найближчих наслідників, коли російський уряд поводився здержливіше. Одначе, як ми сказали, загальний напрям російської політики в обидвох періодах був однаковий. В сфері економічно-господарського життя гетьманщини виникли з вини того ж уряду в той час ще й інші факти, що мали фатальний вплив на місцеві відносини. Взяти хоча б таке раптовне, просто катастрофальне переміщення цілої низки земельних маєтків, що наступило по мазепинській справі наслідком конфіскат тих маєтків у одних і надачі їх іншим власникам. Поминаючи вже сю обставину, що нові власники тих маєтків були в більшині чужі Україні, то коли взяти на увагу, що кожда з таких маєтностей мала якісь зобовязання супроти інших, а інші знов супроти неї, то можна собі збагнути, яке замішання наступило наслідком такої переміни. Фактом не меншого значіння було заведення цілої низки нових податків, особливо в часах малоросійської колеґії.

Отже загалом беручи, російська економічна політика на Україні в основі неґативна, наслідками своїми мала характер чисто деструкційний супроти існуючого ладу на Україні. Накладаючи на місцеву людність різні тягарі під різними формами на користь російської держави, російський уряд в заміну за се не давав ніякого позитивного еквіваленту. Навіть деякі розпорядження своєю формою позитивні, напр. укази в справі розведення ліпшої пеньки на Україні[3], ліпших сортів тютюну, в справі піднесення хову овець, не могли мати ніяких позитивних результатів. Се тому, що крім самих указів уряд не вживав ніяких інших реальних заходів для введення тих бажань в життя, а по-друге тому, що іншими двома указами був, як знаємо, утруднений збут згаданих продуктів. До того ж правительство і тут мало на увазі передовсім свої інтереси, бо само виступало нераз як покупець деяких з тих продуктів,

[1] Соловьев, История России, V, с. 787.

[2] Що правда є звістки (Бантыш-Каменский, История Малороссии, вид. 3, 1903 р., с. 592), що вже 1703 видано указа забороною українським купцям вивозити пеньку і т. д. за границю, одначе сей указ, мабуть, не ввійшов в життя, бо на його ніде ніхто, ані російський уряд ані українські купці і гетьмани не поклику-ються і загалом нічого про нього не знають.

[3] Бантыш-Каменский, Источники Малороссийской Истории, II, с. 300—302, теж Летоп. занят. Арх. ком., вып. XVII, с. 144, № 269.

як напр. пеньки, одначе, як ми бачили, з українськими доставцями не дуже солідно розплачувалося. Кінець кінцем виходило так, що навіть «добрі наміри» правительства, звичайно примусового характеру, в результаті для місцевої людности становили рід «повинностей» а нижчим органам російської власти давали ще один зайвий привід зловживати. Клясичним доказом сього може служити скарга гетьмана і старшини 1728 р. на російських урядовців, що мали наглядати за ховом овець «по регламенту». І от сі дозорці від часу до часу робили формальні виправи на хазяїнів, що держали овець; прийшовши до такого хазяїна, казали показувати не вівці, а власне друкований чи писаний примірник «регламенту». І якщо, нарікає гетьман, такий урядовець найшов регулямін «хоч трохи замарганим», казав платити собі «штраф» [1]. Розуміється, що того рода насаджування якого б то не було промислу могло лишень привести відповідну галузь господарства до упадку, як се сталося в тім часі з виварюванням салітри на Україні [2]. Коли як уряд дійсно уживав реальних заходів для заложення якого-будь промислового підприємства на Україні, то заводив у своїх маєтностях, під своєю управою і на свій рахунок, роблячи тим самим конкуренцію відповідній галузі промислу, який провадила місцева людність. Так напр. було з фабриками полотна в почепській і шептаківській волості [3].

Ми обговорили ширше російську економічну політику на Україні покищо в області торгівлі, передовсім заграничної, і старалися показати її згубні економічні наслідки: залежність української торгівлі від російської, упадок промислу, зміцнення російського елементу на Україні, упадок українсько міщанської верстви, на решті ширших так козацьких як і посполитих кругів, що провадили або дрібну торгівлю на власний рахунок, або брали в ній посередну участь, як хурщики і т. д. Та на тім діло не стало. Наслідком тісного зв'язку української політичної автономії з економічним положенням особливо з суспільною структурою згадані наслідки підкопували передовсім автономію п о л і т и ч н у. Насамперед, як ми бачили, наприклад, на київськім купецтві, ся політика розривала натуральний зв'язок між найбогатшим купецьким елементом та середніми купецькими кругами і рештою суспільности. Дальшим наслідком було се, що раз торгівля переставала бути корисним підприємством,

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сената до разд. на департ., 3568, л. 22. Після донесення Малоросійської колеґії на Україні з виїмком полків полтавського, переяславського і стародубівського в 1726 р. держало вівці 33.155 господарів, а овець було 250.535 штук, з того в гетьманській самбірській маєтності (в прилуцькім полку) було 1.798 штук, а напр. в ніжинського полковника Толстого 908 штук. На таку кількість овець закуплено расових баранів на Шлезку всього 30 штук, в білгородські провінції 144, а в слобідських полках 94. Овечих загород побудовано 3.603. Щодо кількости знятої вовни, то колеґія знала про 1.125 пудів, з чого продано на суконні фабрики всього 200 пуд по ціні 1 руб. 20 коп.—1 руб. 50 коп. Крім того в самбірськім двірці знято за час, коли ним завідувала колеґія, 385 пуд., а у Толстого 200 пудів, значить, колеґія мала відомості лише про 1.710 пуд. вовни. Характерно, що дві сотні гадяцького полку не спромоглись держати овець «по регламенту», як поясняє колеґія «за бытіем их в низовом походе». Х. И. А. Д. М. И. № 627.

[2] Напр. Румянцевский Музей, Арх. малоросс. актов, № 3363.

[3] В Почеві була заложена така фабрика 1726 р. з 71 ткацькими варстатами, а в Шептаківській волості з 30 варстатами. До тих фабрик була «приписана» посполська людність згаданих волостей, яка значить відбувала на їх річ повинності. Мимо того фабрики сі розвивалися особливо. Отже фабрика в Почепі заложена при кінці 1726 р. виткала в тім же році 16 звоїв полотна, в 1727 р.—570 звоїв, 1728 р.—864 звоїв. В тім часі сирого матеріялу для фабрики взято з почепського «двірця» на суму 1405 руб., а куплено деінде на 797 руб. 49 коп. Майстрам видано платні 3374 руб. 99 коп. М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 78/1805, лл. 326—332.

то значний процент людности, що її провадив, був приневолений звернути свою енергію і капітал в іншу сторону. Серед даних обставин на Україні ще найліпшим пристосуванням енергії і капіталу була тепер земля, «маєтности». І як раз в тих часах помічаємо так у старшинських як і в міщанських заможніших кругах сильне змагання придбати маєтності з одночасним переходом міщансько-купецьких верств в козацько-старшинський круг. Тимчасом знесилені згаданою політикою й іншими обставинами слабші економічні верстви так купецтва як і селянства стають тим менше відпорними на той натиск. Таким чином порушувалася суспільна рівновага чим раз більше на некористь козаків і посполитих, що було потім одною з головних причин упадку гетьманщини.

Та коли ся обставина впливала на політичну автономію хоч шкідливо, але лише посередно і не так раптовно, то в російській економічній політиці були моменти, що підривали політично-адміністраційну автономію безпосередно зараз, хоч не спеціяльними якимись указами, але так автоматично самою логікою фактів.

Возьмім справу конкретніше — на прикладі. Ось самий указ 1714 р. властиво ні про що більше не говорив, як лишень про заборону вивозити за границю вичислених в нім товарів. Та одначе вже тим самим була скасована одна точка української автономії в сфері економічній, одно «право і вольность» — принцип вільної торгівлі. Та на тім не кінчалися ще всі обмеження. Для виконування постанов згаданого указу були поставлені тим самим російські застави на границі, що знов не хотіли визнавати купецьких пашпортів, виданих чи то відповідним місцевим магістратом чи якоюсь військовою канцелярією, так само не хотіли визнавати того рода документів і російські бурмістри, чи «цѣловальники». Адже ж російський воевода Зибін не хотів признати «подорожньої», підписаної самим гетьманом Скоропадським і в додатку вилаяв при тім самого гетьмана. Правда, гетьман був за велика фігура, і Зибіна «за безчестье» видали гетьману головою.[1]. Одначе начальника застави певно не видали головою магістратові наслідком скарги купця. Та й зрештою ніколи було скаржитися, а тим менше вичікувати результатів такої скарги — торговельна подорож не терпіла проволоки. І от так без усякого указу купець один за одним ішов до канцелярії місцевого російського «коммендантскаго правленія» і брав тут потрібний пашпорт і таким чином ціла кляса людей в найважніших для неї життєвих справах поневолі починала еманципуватися з під своєї власти, розриваючи тим способом органічний зв'язок з тими умовами, що під назвою «прав і вольностей» в сумі давали українську автономію. І таких ілюстрацій для доказу вище наведеного твердження можна б ще чимало навести.

І що з того всього виходило в остаточнім результаті?

На цілість автономії гетьманщини крім «прав і вольностей» в сфері політичній складалися теж такі права і вольності в сфері економічній і фінансовій. Гетьманщина, заатакована російським урядом в своїх правах в ділянці економічній, тратила силу і престиж в своїх політичних правах; престіж серед українського суспільства, не будучи в стані відповісти всім його вимогам, а не маючи за собою повного морального і матеріяльного підпертя у своєї суспільности, тратила тим самим силу і відпорність супроти централістичних заходів російського уряду.

Інакше і не могло бути. На те, що називаємо патріотизмом в поняттю тодішнього Українця, складалися так чинники моральні як і матеріяльні. Тут крім прив'язання до булави і бунчука, крім прив'язання до

---

[1] Батыш-Каменскій, Источники, II, с. 270—273.

свого побуту, до свого «малороссійского штиля» мусило бути і було прив'язання і цінення так само напр. індукти і вільної торгівлі «без заповіді», і такі речі особливо цінилися, бо давали певні матеріяльні користі. І як раз на сей матеріяльний бік справи передовсім вдарила російська політика. Очевидно, що у суспільності з дуже недавньою своєю державною традицією матеріяльний бік справи грав особливу ролю. Через те все найсильніше, найенергійше, все, що мало будь-що втратити а тим самим і рятувати, намагалося улаштуватися так, щоб не стратити свого матеріяльного становища. Наслідком того ввесь інтерес і увага вищих верств української суспільности концентрується майже виключно на способах забезпечення своєї матеріяльної позиції, хочби ціною політичних прав і аспірацій. Таке забезпечення і за таку ціну міг дати російський уряд і в рамах російського суспільного і політичного устрою.

Лишилися ще широкі козацькі і посполитські маси, на які особливо сильно налягала Росія передовсім своїм фіскалізмом. Та їм вже ніякою політикою не можна було ухилитися від новоявленого лиха, хоч вони теж дуже добре здавали собі справу з того, хто причиною того лиха. Не даром такий козак Книш 1723 р. на звістку, що медвідь йому «подрав пчоли» кричав розлютований: «О операторъ, оператор! Побравъ дань, побравъ показанщину — щобъ самъ згинувъ и щобъ его наслѣдокъ ищезъ» [1] — роблячи тим способом натяк на фіскалізм імператора («оператор») Петра. Отже нижчі верстви дуже добре розуміли різницю між давнім станом речей і новим, що надходив з Росії. Одначе залишені вищими верствами не могли самою своєю злобою проти нового урятувати старе.

Таким чином без належного розгляду й оцінки економічної політики російського правительства супроти України трудно було б зрозуміти такий скорий упадок правно-державної окремішности гетьманщини.

---

[1] Книш наслідком засуду Малоросійської колеґії, яка дуже добре зрозуміла сей натяк і побачила в тім «злой умыселъ»—заплатив за таку «хулу» царя головою. М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. № 6691793, лл. 1—40.

Реформи малоросійської колеґії на Україні в 1722—23 р.

3 липня 1722 р. умер гетьман Скоропадський, а 11 сего ж місяця чернигівський полковник Полуботок дістав ось який указ: ..... «Наше императорское Величество указали Малую Россію, до избранія другаго гетьмана, по прошенію вашему, вѣдать і все той Малой Россіи управленіе чинить по правамъ Малороссійскаго народа вамъ и генеральной старшины обще, токмо во всѣхъ дѣлѣхъ и совѣтахъ и в посылкахъ в Малую Россію универсаловъ имѣть вамъ сношеніе и сообщеніе со опредѣленнымъ для охраненія народа Малороссійскаго брегадиромъ нашимъ Веляминовымъ»[1]. Сим Петро І заповів, а радше повторив обіцянку реформ на Україні. Як сказано, обіцянка не перша, а деякі реформи перед тим заведено. Майже від початку гетьманування Скоропадського появилась у правлячих кругах опінія, що на Україні панує великий нелад, який відбивається особливо на низших верствах української суспільности.

Очевидно правительство ствердивши сей сумний стан чуло себе зобовязаним зробити щось «для охраненія народа» від його таки старшин. Вперше виступив з тим Петро в своїм указі з 22 січня 1715 р. «о не чинении обидъ простому народу», де приказує гетьманові «смотрѣть прилѣжно и накрѣпко, дабы отъ полковниковъ и полковой старшины и отъ сотниковъ козакамъ и посполитому народу отнюдь ни въ чемъ никакой тягости и обидъ не было и ни до какихъ взятковъ и налогъ ихъ (старшин) не допускать»[2]. В тім самім указі ограничив однак право свобідного вибору старшин так, що з вибору мали виходити лише кандидати, яких аж гетьман мав назначати старшинами. Реформа, як бачимо, була просто в протилежнім відношенню до заходів з метою забезпечення простого народу перед насильствами старшини, бо старшина іменована, а не вибирана була незалежна від людности. Пущені в курс слова «обиды и тягости простаго народа», «для охраненія народа» стало почали уживатися при кожній нагоді як у заявах центрального правительства, так і в донесеннях його агентів на Україні про нелад, який тут панував. З таких заяв правительства, які до речі кажучи, приказувано «по полкамъ прочитовать на радѣ, дабы вѣрные подданные Малороссійскаго народа сіе Наше милостивое попеченіе о ихъ пользѣ вѣдали»[3] — з тих заяв можна було на разі зрозуміти, що найбільше терпить простий нарід через волокицтво по судах та різних канцеляріях, несправедливість по судах і хабарництво.

[1] Архивъ Малороссійской Коллегіи въ Харьковѣ Н.—р. 7028.
[2] Источники Малороссійской исторіи, собранные Д. Н. Бантышемъ-Каменскимъ. Москва, 1858, с. 276.
[3] Источники, с. 276.

Проте, щоб запобічи сьому лихові, Петро, великий поклонник усяких канцерій, приказав указом з 14 листопада 1721 р. запровадити в Глухові «войсковую и судебную канцелярію»[1]. Остаточно всі закиди проти української управи різко зформуловано, а тим самим умотивовано реформи, 29 квітня 1722 р. указом про заведення на Україні «Малороссійской коллегіи», якої задачею було ті реформи перевести в життя, закиди ось які: «...Первое: въ судѣхъ генеральныхъ чинятся, ради взятковъ и великихъ накладовъ, многія неправды, отъ чего бѣдные козаки, кому больши наложить нечего, и съ правдою обвинены бываютъ. Второе: Полковники полковъ своихъ, какъ Козаковъ такъ и посполитымъ, чинятъ оне тягости по томужъ неправыми судами изъ великихъ же накладовъ, отнятіемъ грунтовъ, лѣсовъ, мельницъ и накиданьемъ для продажи своихъ какъ питейныхъ, такъ и съѣстныхъ припасовъ, къ тому же многими работами въ строеніи домовъ, хуторовъ, мельничныхъ плотинъ и тѣмъ принуждаютъ Козаковъ изъ козацкой службы итти къ себѣ въ подданство... Третіе: со всѣхъ Малороссійскаго народа людей собирать со всякой куфы вина по два рубли, которыхъ надлежало быть въ зборѣ не малое число; а сколько оныхъ въ приходѣ въ которомъ году было, и что изъ того числа, и на какіе дачи оные въ расходѣ и за тѣмъ въ остаткѣ, о томъ намъ неизвѣстно. Четвертое: въ Войсковой Генеральной Канцеляріи идетъ непорядочное отправленіе, отъ сего и на посланные наши указы медленное отвѣтствованіе чинится». Покликуючись дальше на «пункти» Хмельницького, в яких нібито застережено для царських воєвод апеляцію в судових справах на Україні і контроль над стяганнєм податків для царського скарбу, постановляє указ у Глухові колеґію зложену з стаціованих на Україні офіцерів з бригадиром Веляминовим на чолі, «которому съ общаго совѣта съ вами (гетьманом) и согласія чинить то все, какъ опредѣлено въ помянутыхъ договорѣхъ Хмельницкаго, гдѣ имянно описано, чему быть подъ Великороссійскимъ Судомъ и управленіемъ»[2]. «Оная (колеґія) учинена не для чего иного, токмо для того, дабы Малороссійскій народъ ни отъ кого какъ неправедными судами, такъ и отъ Старшины налогами утѣсняемъ не былъ»[3] говориться в друкованім указі до українського суспільства. В додаток на доказ надужить старшини головно в змущуванню старшиною козаків до підданства, покликалося правительство на жалоби полку стародубського і переяславського на своїх полковників.

Як бачимо, Петро доволі консеквентно і поволі, як на нього йшов до наміреної мети—знищити українську автономію опановуючи перед тим усю адміністрацію, судівництво і фінанси. Та як би там не було, все ж таки на Україні був хтось, хто міг би проти сього запротестувати, бо просто не можливо було, щоб не знайшлися верстви суспільности, чи остаточно хочби тільки ґрупи людей, що не були б привязані до того устрію, який витворила їх суспільність і в якім вони виросли. Зрештою Петро на се мав докази, хоч би в справі Мазепи, до якого хоч і не прилучився нарід, то зробили се крім значної частини старшини, отже пануючої кляси, також Запорожці, зазначуючи притім виразно, що роблять се тому, що Москва нарушує «права і вольности». До тогож на Україні побіч незадоволення на свою старшину панувало велике незадоволення на тягарі які мусила людність поносити через утримування цілого корпуса російського війська, яке до того поводилось так, як у здобутім краю. Певно, що не з пальця виссані ті численні скарги

[1] Там само, с. 307—8.
[2] Источники, ст. 317.
[3] Источники, ст. 321.

і чолобитні в сій справі до правительства Скоропадського і старшини, яку остаточно ся справа так дуже не діймала[1], так, що Петро мусив се признати, прирікаючи однак у нагороду за поношення тих тягарів заховати всі «права і вольности»[2]. Проте Петро, що ще в тім часі мусив провадити тяжку війну зі Шведами, не відважився відразу знести окремішність України, лишень почав до того приготовляти собі опінію. Перше, як бачимо, старався незадоволеннє мас звернути в інший бік— казав вбачати в старшині одиноку причину злиднів. Звертаючи ненависть широких верстов на старшину, тим самим тероризував її змушуючи оглядатися на поміч правительства, а тим самим бути покірнішою. Другим не менше успішним способом терору була нагінка на всякого роду «измѣнників». За «измѣнника» вважався кожній, хто лишень коли будь перед тим стояв хоч би в як найдальших звязках чи зносинах з Мазепою, або з яким будь «Мазепинцем». Взаїмні доноси на себе за зраду, за «непристойныя слова на государя», а в слід за тим слідства і заслання продовжувались безперерывно від 1700—1721 рр.[3] Наслідком сього терору переполох на Україні дійшов до того степення що між народом курсували найдивоглядніші чутки, як прим. про відрубання голови гетьманові Скоропадському підчас його побуту в Москві в 1718, про повішення на гаку чернігівського полковника і т. и.[4]. Тоді як правительство так поступало з українською старшиною і взагалі з Українцями, одночасно настановляло де лишень могло старшинами чужинців, головно виходців волоських, сербських, чорногорських, які тут понаходили в часи т. зв. «прутського походу» Петра. Ті власне старшини були з кождого погляду неґативним чинником на Україні, а разом з тим уважалися правительством і самі себе уважали за підпори російського правительства, за сторожів вірности України російській державі. Ті то власне іменовані правительством старшини-чужинці були по більшій части виновниками тих надужить, за які правительство робило українську управу відповідальною, хоч воно вже самим іменованнєм тих старшин позбавляло українські власти юрисдикції над ними, а заразом і можливости запобічи всяким надужиттям[5]. Кидаючи такі демаґоґічні кличі, Петро з другого боку поволі впроваджував такі реформи, які буцімто мали на цілі запобігати лихові. Такою реформою було установлення «військової і судової канцелярії». Властиво се не було нічого нового, бо уже давно перед тим існувала на Україні як генеральна військова канцелярія, так і генеральний військовий суд—дві найвищі українські інстанції. Новість тут полягає тільки в тім, що перед тим сі обидві інституції не були стало привязані до одного місця, та і при тім не мали такої бюрократичної канцелярійної марки, яку надано їм згаданим указом із 14 листопада 1721 р. Перед тим генеральна військова канцелярія була завжди там, де пробував у даній хвилі гетьман, а генеральний суд звичайно переводив розправи там, де перебували спорячі сторони[6].

---

[1] Источники... прим. с. 264—7, 281—3, 292—4, 314—16. Я. Марковичъ. Древнія записки. Москва, 1859, I; с. 462—78 (прилог. VII).

[2] Источники, с. 279.

[3] Архивъ министерства иностранныхъ дѣлъ в Москві в відділі «Малороссійскія дѣла» містить у собі масу донсів, слідств, головно під 1710, 1715, 1716, 1719 і 1720 рр. Та я навіть не стану цитувати н-ри тих «дѣлъ», бо се в данім разі ні нащо не придалобся. Про се требаб писати осібну працю, яка кинула би цікаве світло на настрій умів на Україні в тім часі.

[4] Модзалевский, Слухи о назначеніи Кантакузина гетманомъ Малороссіи въ 1718 г. Кіевск. Старина, 1904, с. 451—64.

[5] Модзалевскій, Слухи о назначеніи Кантакузина гетманом.

[6] Д. П. Миллеръ. Очерки изъ исторіи и юридического быта старой Мало-

Підготовивши так для себе загальну опінію на Україні і удаючи, що зробив все можливе для привернення ладу на Україні, а не удалось воно лише через те, що українська старшина не хоче допустити до сього,— Петро надав Українцям свою справедливу інституцію Малоросійську колеґію і віддав її усі функції місцевої управи: адміністрацію, судівництво і стягання та розпоряджування податками.

Якби для усунення останньої перешкоди новому господареві краю, гетьман Скоропадський як раз в тім часі умер, а Полуботок, який не мав навіть того маленького значіння, що мав Скоропадський, що всеж таки носив титул гетьмана—очевидно повинен був піддатися колеґії та очікувати переведення заповіджених реформ.

В інструкції даній Велямінову поручено йому приймати скарги на несправедливі рішення всіх судів від найнизшого аж до ґенерального суду, стягання й заряджування податків, охорону козаків і поспільства перед надужиттями (які тут характеризовано як «отягощеніе работами и трудностями») старшин, дальше розширення тягару удержування російських військ на старшину і духовенство, надзір над ґенеральною канцелярією, а в 8 пункті сказано: «Чтоже въ бытность свою усмотришь касающееся ко охраненію Малороссійскаго народа сверхъ сихъ пунктовъ, и о томъ писать и требовать указа изъ сената» [1]. Все, як бачимо, самі загальники обчислені лишень на агітацію серед нижчих верстов, а до того колеґія розіслала по Україні ще від себе відозву, щоб кождий, хто має які претенсії до місцевої влади, подавав скарги в колеґію, яка головно на се установлена [2]. Полуботок дуже добре розумів, яка тут лежить небезпека, коли колеґія візьме на себе ролю оборонця народа перед несправедливими судами. Проте видав 19 серпня 1722 універсал до старшини, «чтобы паны полковники, старшины полковые, сотники, державцы духовніе и свѣтскіе, атаманы и прочіе урядники отнюдь не дерзали козаковъ до приватныхъ своихъ работизнъ принуждать и употреблять». «А если хто выше писаному—говориться дальше, — явится прислушенъ, и то будетъ на него донесено и въ правду доказано будетъ, таковой безъ пощады, какого бы ни былъ чина, знатно наказанъ будетъ». Дальша часть того універсалу, посвячена найбільш пекучій справі яку головно всюди висувало правительство на перший плян, а то судам. «Также и суды вездѣ по полкамъ должны быть устроены со всякимъ надлежащимъ порядкомъ, такъ, чтобы тяжебныя дѣла судья судилъ не самолично, но съ участіемъ и другой старшины и безурядовыхъ, только бы честныхъ и разумныхъ людей... и чтобы тѣ дѣла рѣшались такимъ совмѣстно, совѣстно и по правдѣ, какъ требуетъ законъ и необходимость, безъ всякого пристрастія и безъ вымогательства, никому не наровя, ни на кого не посягая». Тим самим способом повинні відбуватися розправи і по всіх нижчих судах, а головно по тверезому [3]. Видно, Полуботок за всяку ціну бажав усунути через поліпшення судів нарікання на місцеву Теміду і тим способом не дати Велямінову, причини до вмішування в українські справи як посередника між старшиною і козаками та посполитими. Так само як з окликом справедливости по судах виступила колеґія проти дотеперішніх порядків на Україні, виступив і Полуботок в їх обороні. Та я тут не хочу детально обговорювати

россіи. Суды залескіе, гродскіе и подкоморскіе в XVIII столѣтіи. Собр. Харьк. ист. филолог. общества, 1896, т. 8, с. 79—80.

[1] Источники, с. 325.

[2] Костомаровъ. Павелъ Полуботокъ. Истор. монографія и изслѣдованія, т. 14, с. 261.

[3] Я. Ш. Павелъ Полуботокъ, полковникъ черниговскій. Кіевск. Старина, 1890, кн. 12, с. 527—9.

тієї боротьби між Веляміновим і Полуботком, у якій останній на якийсь час хочь на позір взяв був верх.

Правительство в інструкції даній Велямінову збуло замірені реформи на Україні лишень кількома нічим конкретним не виясненими фразами, які могли служити Велямінову лишень загальною директивою. Судячи однак по його енергічній діяльности зараз із самого його приїзду на Україну [1] і маючи на увазі 8 пункт його інструкції, можна було сподіватись, що він напевно виступить з якимсь конкретним проєктом реформ, чи там з програмою дальшої роботи. Так воно дійсно і вийшло. Велямінов виступив справді з проєктом, знаним під назвою «пунктів Велямінова» [2], та сей проєкт показував у реформаторів досить оригінальне розуміння сеї реформи.

Всіх пунктів дванадцять. Виготовив їх Велямінов десь з кінцем 1722 р. і їздив з ними при кінці січня до Петербурга [3], де подав їх цареві 31 березня, а вже 5 квітня цар переглянув той еляборат і дав резолюції на кождий пункт зокрема. Ті царські відповіді щодо категоричности відповідають вповні тонові меморіялу. По змісту меморіял розпадається на дві частини; більша часть, 7 пунктів (І-бі 9) присвячена виключно податкам і добрій контролі над їх стяганням, друга за те в звязку з двома важними суспільними питаннями є одним актом оскарження опозиційної генеральної старшини, головно ж Полуботка. Перейдім до першої части.

В першім пункті запитує автор проєкта, чи брати податки і дальше до державної каси, так як се роблено в попереднім році і яким способом, чи однаково зі всіх полків, чи по давньому, бо після інформацій зборщиків не у всіх полках однакові податки. Під тим пунктом Петро написав: «Збирать, такъ какъ збирано, а жалованья давать по Хмелницкова пунктамъ». У другім пункті пропонує Велямінов такі данини як: покуховне, показанщину, медову й тютюнову десятини, військову часть із млинів і взагалі данини, які досі брались лише від козаків і посполитих, а власне ту часть данин, яка йшла на гетьмана і на старшину, розширити також на тих, що досі сього не давали, т. є. на старшину, знатних козаків, монастирських і церковних державців. Дальше в 4 пункті звернено увагу на те, що на Україні досі береться покуховне тільки від вишинкуваних на місці куф горівки, а з куф, які вислано в значнім числі (по 100 і 200) на продаж до Росії, не платиться «покуховного», а тільки «скатного» (від бочки) по 20 і 25 коп.; проте запитує автор «пунктів», чи не можна би жадати покуховного і від тих гуртівників, так само як і від шинкарів. На обидва сі пункти цар згодився. В 6 пункті говориться про те, що

[1] Я. Ш. Павелъ Полуботокъ, с. 528—9.
кн. 12, с. 527—8.

[2] Сі пункти знайшла в харківськім Архіві Малоросс. кол. під ч. 995 і вперше помістила разом зі статтею про них у Кіев. Стар. за 1888 р., кн. X, д. А. Єфименко п. з. «Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова». Вдруге вони надруковані в збірнім виданю писань сеї авторки «Южная Русь, Очерки, изслѣдованія и замѣтки Изд. Общества им. Т. Г. Шевченка. Спб., 1905, т. II, с. 126—143». В тім же архіві є друга копія (тамто теж копія) тих «пунктів» слово в слово схожа з попередньою, тільки тут є також і відповіді Петра на кождий пункт з осібна і указ сенатський до Велямінова, в якого основу лягли ті царські дописи. Тому, що А. Єфименко помістила «пункти» з деякими відмінами (прив., пункт 4) і до того, так сказати, в змодернізованій трохи формі, як також тому, що царські відповіді, які, оскільки знаю, досі ніде не були оголошені, творять із пунктами цілість, уважаю потрібним помістити їх тут, як також згаданий указ з 16 квітня 1723 р. Щодо самої статі, то авторка обмежується в ній головно до подання змісту поодиноких пунктів, свойого-ж погляду про них не висловлює з виїмки 8 і 10, де закидає російському правительству незнання українських справ.

[3] Я. Ш. Павелъ Полуботокъ, с. 530.

з гетьманських маєтностей (на булаву) збирано ріжні податки, головно в натураліях, як домашні вироби, а також домові звірі. Проєктодавець запитує, що з тими данинами робити, додаючи при тім, що данини в натураліях особливо в домових звірях у високій степені недогідний, бо потребує поміщення, поживи і т. д. Інтенцію очевидно зрозуміли, бо під тим пунктом цар написав: «брать деньгами толькобъ не тягостно». З пункт пропонував т. зв. «оброчныя статьи» віддавати і дальше на відкуп, як се було досі, а в 5 питав Велямінов, що робити з київським магістратом, який опираючись на царських привілеях обстоює при тім, що своїми данинами він сам має заряджувати. На се Петро замітив: «Прислать с привилегей і куды держать расходы імянно». В кінці 9 пункту обговорює потребу контрольорів по одному на полк над зборщиками «изъ ихъ же людей» і просить назначити таких контрольорів. Під тим пунктом підписано: «Определить изъ ундеръ-офицеровъ добрыхъ изъ отставныхъ».

Отже колеґія в оподаткуванню українського населення не завела жадної нової системи в обложенню податками. Заплутані відносини в тім напрямі, які були перед тим, так і лишились. Про якусь певну норму, по якій плачено б данини, годі тут щось сказати. Вже сама колеґія в першім пункті потвердила, що не всі полки однаково платять, при чім, розуміється, не ходило тут про рівну загальну суму, що при ріжній величині полків була б просто неможливою, але очевидно про високість податків менше-більше рівних одиниць господарських по ріжних полках. На підставі «Репорту въ Ревизионъ-кантору із Малороссійской колегіи о приходе и расходе денежной казны» за 1724 р. отже о рік пізніше, можна ствердити, які великі ріжниці заходили між сумами заплаченими за один і той самий протяг часу (третина року) ріжними сотнями. І так за «майську треть» з Волинської сотні Чернігівського полку вплинула загальна сума податків 36 руб. 60 коп., а з Київської сотні тогож толку 215 руб. 80 коп., отже майже 6 разів більше. Та се ще можна пояснювати неоднаковою величиною сотень ріжним степенем заможности податників і т. д., хоч усе таки різниця видається за велика. Але як пояснити, що за «майську треть» тогож року із бокланської сотні, зі Стародубського полку зібрано 7 руб. 35 коп., тоді як з Коропської сотні Чернігівського полку було 226 руб. 92 коп.? А ще трудніше зрозуміти, яким способом за той сам протяг часу зібрано з полтавської сотні 8 руб. 83 коп., а з Кременецької сотні миргородського полку аж 2.276 руб. 92 к.[1]. Правда, колеґія запровадила зміни і то досить значні, бо обложила податком ті одиниці групи, які його доси не платили — старшину і духовних державців. При тім запровадила також покуховне на горівку і експорт, що також відбилося головно на старшині, котра могла продукувати горівку на більші розміри. Таке наложення податку на старшину було зовсім оправдане, бо на старшину перейшла тепер уся економічна сила краю. Оскільки однак нижчим верствам, за які так гаряче заступалось правительство, було лекше від того, що і старшина платить разом із ними, се також трудно зрозуміти, бо як посполиті так і козаки ті самі тягарі поносили як і перед тим із виїмком хіба кількох дрібніших даних, знесених Петром при підписуванню «пунктів» Велямінова. Правительство поза всіми тими шумними кличами мало тільки фіскальний інтерес на оці.

Переходимо до другої частини пунктів Велямінова, які відносяться до старшини в справі її становища до колеґії і до козаків і посполитих.

В 11 пункті жалується Велямінов на її пасивний опір проти жадань Малоросійської колеґії. Се проявляється так, що ґенеральна військова

[1] Архивъ Малороссійской коллегіи въ Харьковѣ, ч. 17225, I.

канцелярія не дає колеґії жадних статистичних відомостей про побори на Україні, про число данин, козацькі компути і т. д. Проте просить колеґія, щоб могла зноситися з місцевими властями без посередництва ген. військової канцелярії, бо тим способом зможе діставати інформації, які їй потрібно. На се була резолюція: «Взять вѣдомость (у ген. в. канцелярії) и когда надобно будетъ, посылать и мимо» (г. в. канц.). В 8 пункті обжалував Велямінов старшину за насильне вписування козаків у підданство. На се подано в колеґію дуже багато скарг і для справдження, чи скарги основані на правді, ґенер. військова канцелярія не прислала козацьких реєстрів, мотивуючи се тим, що старих реєстрів нема, а в нових реєстрах чолобитчики не вписані. Колеґія мусила висилати офіцерів по різних місцевостях для переслухання чолобитчиків і ті слідства виказали, що діди і батьки покривджених, а навіть деякі з них самі відбували козацьку службу, а потім насильно вписано їх у посполитих. Проте колеґія запитувала, як з ними поступити і що робити на будуче, коли таких насильно в підданство вписаних козаків зголоситься більше. Петро написав: «Послать указъ, чтобъ конечно прислали (реєстри). А которые явятца подлинные козаки, такихъ по челобитью ихъ вписать в козаки». В 10 пункті жалується Велямінов на Полуботка і генеральну старшину, що вони без згоди Велямінова 15 грудня 1722 року розіслали грізний універсал звернений проти непослушних панських підданих. Під сим пунктом цар підписав: «Для отвѣту быть сюды Полуботку, Савичу и Чернышеву), а когда сюды прибудутъ, то на ихъ мѣста выбрать добрыхъ колеґіи тамошней)». В кінці в 12 пункті Велямінов обжалував Полуботка, що він не приказує полковникам, аби вони всякі універсали предявляли російським комендантам для сконтролювання, чи ті універсали згідні зі своїми копіями, які знов прислала М. колеґія комендантам. На се була резолюція: «Всѣ указы подписывать обще, а безъ колежской подписи никуда никакихъ указовъ не посылать».

В останніх пунктах, а головно в 11 і 12 відбивається та боротьба, яка велася той цілий час між М. колеґією і генеральною старшиною, при чім, як видно, ся остання проявила багато енерґії, а навіть зважилась нарушити явно царський указ, не вважаючи на те, що Петро надзвичайно гостро поступив із «ослушниками указовъ», будь вони хто будь. Таким нарушенням указу було видання без згоди М. колеґії універсалу «повелѣваючи пп. полковникамъ всѣмъ въ полкахъ своихъ перестерегать и крѣпко, чтобы поспольство въ подданствѣ зостаючее не показывало никакого самовольства противъ владѣльцевъ своихъ — а гдѣ бы отъ какихъ нибудь подданных могло происходить легкомысленное самовольство и противность, то оныхъ брать въ тюремное заключеніе, и по рассмотрѣніи вины, карать нещадно»[1]. Се становище ген. старшини, як се впрочім бачимо з озлобленого тону тих пунктів, значно утруднювало М. колеґії її роботу хоч би тим, що колеґія не діставала потрібних їй відомостей, а через те мусила розсилати своїх людей по краю, що потягало за собою і страту часу і кошт. При тім російські офіцери не знаючи місцевих відносин, до того ще при неприхильности провінціяльних властей, не могли своєї задачі виповняти як слід. Се й спонукало Петра зробити останній крок у напрямі обмеження української управи. Досі М. колеґія хоч і була на Україні, все таки стояла поза українською управою, а зноситися з місцевими властями могла тільки через ген. військову канцелярію. Тепер Петро, наказавши всі документи підписувати разом членам обох інституцій, злучив М. колеґію і ген. військову канцелярію в одну цілість, при

[1] Я. Ш. Павелъ Полуботокъ, с. 530.

чім ген. канцелярія тратила до решти всяке значення, а крім сього Велямінов одержав право безпосередніх зносин із полковими канцеляріями, колиб у якім будь випадку ген. старшина була йому через щось недогідна. Значить, від тепер М. колєгія була вже неконтрольною російською інституцією, а властивою українською управою.

Всі змагання Полуботка і старшини до оборони автономії, хоч вони й визвали в тім напрямі акцію більших кругів української старшини доказом чого були так звані «коломацькі чолобитні» до царя про дозвіл на вибір нового гетьмана і знесення ново наложених податків [1],—всі ті змагання не могли мати виглядів на успіх, бо були позбавлені підпори у широких верств козацтва і поспільства. В тім часі процес постепенного поневолення тих мас через старшинську верству зайшов уже досить далеко, а через те зросла і ненависть тих покривджених до старшини, що при кождій нагоді об'являлось розрухами і непослухом підданих своїм державцям. Тій власне справі присвячені 8 і 10 пункти велямінівського меморіялу. А що звичайно привід до тих несупокоїв давали і ставали на чолі того руху ті козацькі елементи, які в той або інший спосіб попали між посполитих, тому оба сі пункти творять одну цілість. Наслідком деяких причин і «бунт» посполитих проти державців і справа «ишущихъ козачества» прибрали як раз у тім часі більші розміри, ніж се було коли будь перед тим. Щодо першого, то роздавництво сіл свобідних посполитих ріжним особам старшинської верстви дійшло в часі дванадцятилітнього гетьманування Скоропадського до свого апогея. Після реєстру зладженого російським правительством у 1738 р. роздав сам Скоропадський ріжним людям «до ласки військової» 97 сіл і присілків з 2.832 дворами, а його полковники в тім часі роздали 20 сіл з 680 дворами, отже разом 3.582 дворів [2]. Значить коло 18.000 людей опинилось через який десяток літ у залежності від державців, число як на тодішнє населення дуже велике. Інша річ була з козаками переписаними в посполитих, що з браку якоїсь виразно зазначеної демаркаційної лінії між одними і другими не було нічим надзвичайним. Справедливо піднесено, що старшина мала досить на се леґальних способів і не потребувала жадних надужить до переписування козаків у підданство, як се виходило би з 8 пункту [3]. І фактом було, що дуже багато козаків переходило навіть добровільно в підданство до якого небудь пана. Се діялось наслідком тягарів, які завдяки Петрові поносили козаки. Оплачуючи такі самі податки, як і свобідні посполиті, даючи нарівні з посполитими «консистентські дачі», козаки мусили ще крім сього відбувати воєнні походи, а що гірше, десятками тисяч щероку ходили на «копальні і лінійні роботи», а при тім усім матеріяльно нічим не стояли ліпше від посполитих. Все те одначе не перешкодило тому, щоб на аґітацію правительства як посполиті, що попали в залежність від державців, так і козаки, що стали посполитими, не відповіли розрухами і чолобитнями на старшину сподіваючись повернути собі свободу—про ілюзії між масами не трудно. І се було знаменитою зброєю в руках правительства проти української автономії.

Та щож зробив Петро для тих, які йому віддавали неоцінену услугу? Про справу відносин між державцями і підданими ні слова не згадав. Зрештою видно з 10 пункту, де Велямінов обжаловує Полуботка не за його становище супроти поспільства, а за те, що він своїм універсалом

---

[1] Приложеніе къ «Кіевской Старинѣ», Кіевъ 1890, с. 104—110. Коломацкія челобитныя.

[2] Сборникъ императорскаго русскаго Историческаго Общества. Т. 120. Бумаги кабинета министровъ, с. 218—230.

[3] Южная Русь, т. II, с. 135.

шкодить інтересам правительства. Та і щож міг зробити Петро, який у Росії знищив останки свободи напів свобідних «крестян», порівнявши їх з несвобідними «холопами» [1], для українського поспільства, якому навіть пізніше генеральна канцелярія признавала право свобідного переходу? [2] Впрочім український простий нарід домагався повної свободи, а російське правительство навіть не сміло би було собі уявити якогось «благоустройства» без кріпацтва. Щож до вписаних посполитих козаків, то Петро здобувся лишень на те, що приказав їх наново вписати в козацькі реєстри, не вказавши навіть, як поступати на будуче з такими «ищущими козачества», хоч в 8 пункті виразно стояло таке запитання. Та не тільки не усунув причини, для якої козаки попадали між посполитих, але, як можна судити, вніс іще більше замішання в сю справу, бо такий перехід тісно лучився з аграрним питанням. Козак входячи між посполитих, землю свою продавав або під певними умовами відступав державцеві, який в заміну за се сповняв деякі зобов'язання супроти козака. Колиж тепер такий посполитий відзискував право козака, щож у такім разі мало бути з його землею, без якої він не міг сповняти своєї служби?

Так випали в дійсности проголошувані Петром реформи на Україні. Хоч се вже вияснено не раз, що реформ властиво не було жадних крім фактичного знищення Переяславського договору [3], то все таки я вважав потрібним занятися тими питанями, бо ще й досі панують погляди про пункти Велямінова, де говориться, що «Петръ хочетъ пріобщить и малорусскій народъ къ тому великому благу, которое онъ творитъ для своей родины, творитъ, не щадя себя, ни другихъ».

В кінці поміщаю з вияснених вище причин пункти Велямінова і відповіди на них Петра разом із сенатським указом з 16 квітня 1723 р.

1723 года апрѣля 6 дня.

В докладъ пункты.

1. В Малой Россіи зборы какъ были начаты собирать в казну Вашего Величества сочинения колегіи до полученія указу іс Правительствующаго Сената, нинѣ оные по прежнему бы собирать все в казну Вашего Величества. І ежели собирать, то такимъ образомъ, какъ зборщики показали, іли збирать во всѣхъ полкахъ и сотняхъ равнымъ образомъ, понеже помянутые зборщики показали, какъ въ полкахъ, такъ і в сотняхъ зборы не равныя.

2. Покуховное, показанщина, пчелная, табачная десятины, с мелницъ войсковая часть, такожъ и протчие зборы, какъ видно по зборщиковымъ вѣдомостямъ, прежде сего збирались в Малой Россіи на гетмана, на полковниковъ, сотниковъ и протчею старшину с казаковъ убогихъ и посполитыхъ людей, а старшина и знатные казаки и войсковые товарыщи і монастырские и церковные владѣльцы, которые у себя імѣютъ козаны, пчелы, табакъ, мельницы і другие заводы, противъ помянутыхъ козаковъ и посполитыхъ надлѣжащихъ зборовъ не платили; а нинѣ оные со всѣхъ ли равнымъ образомъ собирать?

3. Оброчные статьи, которые прежде сего в Малой Россіи были на откупе, нинѣ охочимъ людемъ, ежели кто пожелаетъ взять на от купъ с торгу і з наддачи отдавать ли, понеже із малороссійскихъ обывателей

---

[1] С. О. Плотоновъ, Лекціи по русской исторіи. Спб., 1904, с. 427.
[2] Архивъ Мал.. колегіи Н-р. 70.358.
[3] М. С. Грушевський, Очерки исторіи украинского народа. Спб., 1904, с. 299—302.
[4] Южная Русь, т. II, с. 128.

і прежде сего в Малороссійской колегіи об оддаче имъ тѣхъ статей на откупъ требовали указу.

4. Во всей Малой Россіи покуховное беретца токмо с шинкарей с вышинкованныхъ куфъ, а малороссійские тамошние обыватели многие продаютъ вино приѣзжающимъ із великороссійскихъ городовъ куфъ по сту, по двесте и болше, а покуховного какъ беретца с вышинкованной куфы не платятъ, токмо скатного по 20, и по 25 копѣекъ. А оные с такихъ продавцовъ іли купцовъ противъ вышинкованной куфы покуховное равнымъ образомъ брать ли?

5. В Києвѣ да ратуши имѣютъ быдь разного звания зборы, на которые той ратуши войтъ с мойстратомъ обявили в Малороссійской колегиі Вашего Императорского Величества жалованныя грамоты, чтоб тому збору для всякихъ іхъ отправлений быть при той ихъ ратуше, а нинѣ тѣ ихъ ратушные зборы противъ другихъ малороссійскихъ ратушъ в казну Вашего Величества собиратъ ли?

6. З гетманскихъ маетностей збираны гетману на булаву и на кухню, зборы, кроме денежныхъ и хлѣбныхъ зборовъ шубы, сапоги козлины, чулки, рукавицы, полотна, сани, телеги, всякая пряжа, яйца, яловицы, бараны, гуси, утки, капуста и протчие зборы томужъ подобные, которые прежъ сего употреблялись в домъ гетманской на свое домовые росходы, а нинѣ оное по смерти гетманской с тѣхъ маетностей собирать ли? І ежели собирать, на какие росходы употреблять, понеже скотину и птицы ежели держать, то на кормъ онымъ птицамъ хлѣба въ расходъ употреблятца будетъ не малое число. А ежели впредь оного не собирать, то нинешнее собранное куда употребить?

7. По даннымъ в Малороссійскую колегию доношениямъ отъ малороссійскихъ обывателей, содержутца во онои колегіи под карауломъ ис поповъ и іс протчихъ чиновъ тамошние малоросійские обыватели в непристоинихъ словахъ касающихъ ся к Вашей імператорского Величества чести, по которымъ доношеніямъ во оной колегіи, кемъ надлѣжитъ разыскивано, а по розыску оное за ними и явилось; іс такими что чинить?

8. Із малороссійскихъ посполитыхъ людей бьютъ челомъ в колегіи на генеральною і протчаю старшину и на других владелцовъ, что дѣды и отцы ихъ а из нѣкоторыхъ и они, челобитчики, многие годы служили казацкую службу и были в разныхъ походахъ, а старшина из той казацкой службы написали ихъ, а другихъ и по неволи взяли к себѣ в подданство. По которымъ ихъ прошениямъ писано ис колегіи к полковнику Полуботку і генералной старшинѣ, дабы они в колегію прислали ізвѣстіе: оные челобитчики дѣды и отцы ихъ с козаками по реєстру написаны-ль? На что отвествиемъ обявили: давныхъ де козацкихъ реєстровъ у нихъ не сыскано, а которие есть реєстра и по темъ имянъ іхъ челобитчиковыхъ нѣтъ, чего ради в тѣ села, гдѣ оные челобитчики жителство имюютъ для розыску тамошнеми і старонними старинными козаками и мужиками посыланы ис колегій оборъ-афицеры. А по розыскамъ тѣхъ афицеровъ показано, что тѣхъ челобитчиковъ дѣды, отцы и родственники ихъ, а нѣкоторые из нихъ челобитчиковъ козацкую службу служили и в похолахъ бывали, а старшина-де нѣкоторыхъ ис тѣхъ челобитчиковъ в подданство к себѣ взяли поневоли. Нине оные челобитчики в колегіи просят, дабы имъ по прежнему в козацкую службу определитли?

9. По пунктамъ гетмана Богдана Хмелницкого і на оное в рѣшительныхъ въ 7-омъ пункте, показано: В Городѣхъ быть урядникомъ войтамъ, бурмистрамъ, раицамъ, лавникамъ и доходы всякие денежные, хлѣбныя збирать на Ваше Імператорское Величество и отдавать в казну

тѣмъ, которые от Вашего Величества присланы будуть, да темже присланнымъ надъ тѣми зборщики смотреть, чтоб дѣлали правду. А нинѣ по указу Вашего Величества із малоросійской колегіи для збору денегъ и хлѣба и прочего зборщики из ихже людей определены во все малоросійские полки, а для усмотрения надъ тѣми зборщики, чтоб в томъ зборе дѣлали правду, надлежитъ (определить). Ис какихъ чиновъ Ваше Величество изволите десять человѣкъ добрыхъ, чтоб в каждомъ полку было по одному человѣку? А бес такихъ нарочно к тому дѣлу определенныхъ за тѣми зборщики колегіи усмотреть не можно, понеже многие малоросійские городы отъ Глухова имѣють быть в далномъ разстояній.

10. По указу Вашего Величества із правительствующаго Сената велено мнѣ с черниговскимъ полковникомъ Полуботкомъ і генеральною старшиною во всѣхъ ихъ дѣлахъ присутствовать и смотреть, дабы ничего противного Вашего Величества интересу чинено не было, і буде что у смотрю, того имъ не позволить. А прошедшаго 1722 году декабря 15 дня оной полковникъ и генералная старшина требовали отъ меня совѣту, чтобъ послать во всю Малую Россію уневерсалы в такой мѣре: извѣсно--де имъ учинилось, будто посполство подданые нехкомисленныя показывая самоволство, не хотять владелцомъ своимъ надлежащего отдавать послушанія. И ежели гдѣ оныхъ подданыхъ имѣлаб противность, такихъ брали в тюрмы и по разсмотрению вины нещадно публично наказовали. Что я усмстря обявлял имъ, полковнику и генералной старшинѣ, дабы они того не чинили, понеже усмотря то протчая старшина станутъ посполству противъ прежняго чинить не малыя тягости без всякой вины. А обявлялъ имъ, дабы они прежде, ежели кто ис такихъ чинитъ своимъ владѣлцамъ противности, і о такихъ бы прежде освидѣтелствовались, а посвѣдѣтелству учинили таковимъ штраф, кто чему достоинъ будетъ а не всем бы такой страхъ обьявлять. Токмо онъ полковник и генералная старшина не принявъ того моего совѣту оные унѣверсали въ Малую Росію послали. И ежели впредь оная старшина будутъ чинить такиежъ отправленій без моево совѣту, и в томъ какимъ образомъ с ними поступать?

11. В Малоросійской кслегіи надлѣжит для всякихъ отправленій имѣть обстоятельныя вѣдомости и малоросійскихъ зборахъ, також к расположенію квартиръ на драгунские полки о дворовомъ числѣ да імянные наличные списки о козакахъ обрѣтающихъ ся во всей Малой Россіи і о протчемъ, которыхъ многократно требовано от полковника Полуботка и генералнои старшины, токмо они такихъ вѣдомостей в колегію не дали.. А нинѣ ежели прилучитца із Малоросійской колегіи взять із которого полку ко исправленію Вашего Величества дѣлъ какия вѣдомости или о чемъ справитца, і для того в тѣ полки к полковникамъ іли к кому надлѣжитъ, указы із Малоросійской колегій мимо генералной старшины посылать ли?

12. Указомъ Вашего Величества іс Правительствующаго Сената в Малоросійскую колегію обявлено и бытіи в малоросійскихъ полкахъ определеннымъ із Сената комендантамъ а именно: в Стародубе, в Чернигове, в Переяславле, в Полтаве, которые в тѣ полки и прибыли. А велено тѣмъ комендантамъ, будучи в оныхъ городѣхъ, присланные от полковника Полуботка і генералной старшины к тамошнимъ малоросійськимъ полковникомъ указы и универсалы с присланными к тем комендантам іс колегіи с таких-же указовъ и универсаловъ копиями свидѣтелствовать, а по свидѣтелству ежели будуть несходны, то оныхъ до действа не допущать. О чемъ я писменно предлагал полковнику Полуботку и генералной старшинѣ, дабы они в те полки к полковникамъ послали от себя указы,

чтоб тѣ полковники онимъ комендантомъ присланные к нимъ отъ нихъ, генералной старшины, указы і уневерсалы обявляли. Токмо онаго онъ, полковникъ, не учинилъ, а обявилъ в колегию промемориею, что о обявленіи тѣмъ комендантомъ оныхъ, универсаловъ указу Вашего Величества они у себя собственного не имѣютъ. Того рады дабы указомъ Вашего Величества повелено было оному полковнику и генералной старшине обявить, дабы они впредь по предложению в Малоросійской колегіи во отправленіи Вашего Величества дѣлъ имѣли отправление безо всякие отговорки дабы затѣмъ во отправленіи положенныхъ на оную колегію дѣлъ не имѣло быть остановки.

Подъ оными пунктами приписано тако: Степанъ Вельяминовъ[1].

Под тѣмиж пунктами подписано собственною его Імператорскаго Величества рукою тако:

Не забыть о компаненщикахъ и сердюках.

Да на особомъ листе писано собственною его Величества рукою тако: на «1» збирать такъ какъ збирано[2], а жалованья даватъ по Хмелницкова пунктамъ.

на «2» братъ со всѣхъ равно.

на «3» Отдавать охочимъ с торгу.

на «4» брать равно.

на «5» Прислать с привилегией і куды держатъ росходы імянно.

на «6» брать денгами, толкобъ не тягостно.

на «7» Разыскивать в правду і чинить чему достойны, но смотрѣть того, что и злости происходитъ такихъ наказывать, а что с проста[3], то вытолковать ему а ненаказывать.

на «8». Послать указъ, чтобъ конечно прислали. А которые явятця подлинные казаки, такихъ по челобитью ихъ писать в казаки.

на «9». Определить изъ ундеръ афицеровъ добрыхъ и з отставных.

на «10» Для отвѣту быть сюди Полуботку, Савичу і Чернышу (а когда сюди прибудуть, то на ихъ мѣсто выбрать добрыхъ колегіи тамошней).

на «11» Взять вѣдомость, и когда надобно будетъ посылать і мимо.

на «12» Всѣ указы подписывать обще, а без колежской подписи никуды никакихъ указовъ не посылать. І о семъ послать изъ Сената указъ. 1723 апрѣля 5 дня в иностранной колегіи.

Да под оною Его Величества собственною рукою особо написано: зборы, которые можно оставить:

Записное от казановъ; от казановъ, что медъ ситят; с возовъ за пропускные квиты; от приѣзжихъ за мѣсто; с продажи лошадей и протчай скотины; с привозного всякого хлѣба; с продажи хлѣба; с мещанскихъ и посполитыхъ людей с лошадей ихъ работныхъ, такожъ ис тѣхъ, с которыхъ беретца смотря по пожитькамъ; Мазепщина с посполитыхъ людей; празничное от казаковъ и мужиковъ; с ратушныхъ подданныхъ от пары воловъ и лошади; с подсаседковъ казацкихъ и мужицкихъ; броварное с варъ пива с козаковъ и мужиковъ; от резницкихъ каморъ, что биралось сала от бобылей не имѣющихъ грунтовъ; с пѣшихъ людей с хатъ; стацею с посполитыхъ людей; стацею с подсаседковъ конныхъ и пѣшихъ; с казаковъ с каждого двора ралецъ. Под тѣмъ подписано собственною его Імператорского Величества рукою тако: кромѣ крестиковъ все отставить 1723. апрѣля 5. В иностранной колегіи.

Апреля 16 дня.

---

[1] В ділі № 995, лист 1—4, містяться слово в слово ті самі «пункти» тільки без послідного речення з підписом, зате на долині дописано: Таковы пункты поданы его Императорскому Величеству в Санктъ Питербурхе марта 31 дня 723-го года. [2] В рукописи: збирана. [3] В рукописи: просто.

Указъ колегіи малороссійской.

1. По прежнему указу и по инструкцій данной тебѣ прошлого 722 году маия 16 дня, в Малой Россіи всякие доходы денежные и хлѣбные, о которых показали зборщики збирать в казну урядникомъ и воитомь малороссійского народа такъ какъ збирано. І принимать у нихъ определеннымъ в Малороссійскую колегію и іс тѣхъ зборныхъ денегъ жалованье давать по пунктам Богдана Хмелницкого і по выше помянутой инструкціи. А чтоб оные зборщики дѣлали правду и от отписей нечего не брали против тѣхже Хмелницкого пунктовъ, определить в назиратели в каждой полкъ по однему человѣку из ундеръ офицеровъ добрых із отставныхъ, которые даны будутъ із Военной колегій.

2. Зборы с куфъ, с казановъ і табачная десятиная, войсковая часть и протчие, которые по зборщиковымъ вѣдомостямъ прежъ сего збирались в Малой Россіи на гетмана, на полковниковъ, сотниковъ и протчую старшину с казаковъ убогихъ и с посполитыхъ людей, а старшина и знатные казаки и войсковые товарыщи і монастырские церковные владѣлцы, которые імѣютъ у себя казаны, пчелы, табакъ, мелницы и другие заводы, а противъ помянутыхъ казаковъ и посполитых надлежащих зборовъ не платили, с такихъ со всѣхъ брать равно от вышнихъ и до нижнихъ чиновъ не виключая никого.

3. Оброчные статьи, которые прежде сего были в Малой Россіи на откупахъ и із Малороссійской колегіи требовали и требовать будутъ малороссійские обыватели об оддаче тѣхъ статей на откупъ, такие отдавать охочимъ людемъ с торгу по указу.

4. С малороссійскихъ обывателей, которые продаютъ вино приѣзжающимъ із великороссійскихъ городовъ малимъ и великимъ числомъ куфъ, а покуфныхъ денегъ противъ того, какъ беретца с шинкарей с вышинкованныхъ куфъ не платятъ, а платятъ по 20 и по 25 копѣекъ, с тѣхъ с такого вина в отвозъ брать равно какъ с вышинкованыхъ куфъ.

5. О разных зборахъ ратушскихъ в Киеве, на которые воитъ с магистратомъ в Малороссійской колегіи обявили жалованныя грамоты, что тотъ зборъ для іхъ отправленей отданъ на ратушу, о томъ прислать із Малороссійской колегіи для определения в Сенатъ привилегей копіи і куды держатца росходы імянно.

6. В мѣсто прежныхъ зборовъ, которые збираны з гетманскихъ маетностей гетману на булаву і на кухню (кромѣ денежныхъ і хлѣбных) за шубы, сапоги, козлины, чюлки, рукавицы, полотна, сани, телеги, за пряжу и за всякую живность и протчае, нинѣ за то брать денгами положа настоящую нетягостную цену.

7. Которые в Малороссійской колегіи, по доношеніемъ малоросійскихъ обывателей, содержатца із поповъ и другихъ чиновъ в непристойныхъ словахъ касающихся к нашей чести и с розыскомъ оное за ними явилось, или впредь такие явятця, и оными розыскивать в правду и чинитъ чему достойны; но смотрить того, что із злости происходитъ, такихъ наказивать, а что с просто то вытолковать ему а не наказивать.

8. Которые іс посполитыхъ людей бьютъ челомъ, чтобъ имъ быть в казацкой службѣ по прежнему для того, что дѣды ихъ і отцы, а нѣкоторые и сами челобитчики прежде сего служили в казакахъ многие годы и были в походахъ, а старшины-де и другие владелцы написали іхъ, а иныхъ и по неволе взяли к себѣ в подданство, того рады для подлинной о таковыхъ справке из войсковой канцеляріи взять с прежныхъ давныхъ і с нинешнихъ казацкихъ реэстровъ списки, а чтоб оные присланы были конечно немедленно, о томъ к полковнику Полуботку і к генеральной старшине указъ нашъ із сената посланъ. А в Малороссійской колегіи с тѣми реэстрами справливатца; и с которыхъ дѣды и отцы и сами чело-

битчики в казацкой службѣ прежде были написаны, тѣхъ по ихъ челобитью писать в казаки по прежнему. А буде прежных давныхъ реэстровъ не сыщетца, о такихъ свидѣтелствовать малоросійскими жителми, і ежели по подлиннымъ свидѣтелствомъ, которыхъ дѣды і отцы іли сами челобитчики в казацкой службѣ были, тѣхъ по томужъ писать в казаки.

9. Чтоже полковникъ Полуботокъ і старшины не взирая на данные имъ наши указы послали нѣкоторые универсали без совѣту с тобою, того ради велено для отвѣту быть сюды полковнику Полуботку и іс старшинъ Савичю и Черныщу і о томъ к нимъ посланы указы із сената.

10. В Малороссійской колегіи всякому отправлению имѣть обстоятелные вѣдомости о малороссійскихъ зборахъ, такожъ к расположению квартиръ на полки о дворовомъ числѣ и імянные наличные списки о казакахъ обрѣтающихъ ся во всей Малой Россіи и о протчихъ. И понеже в пунктахъ твоих обявлено, что оныхъ многократно требовано от полковника Полуботка і генералной старшины, токмо-де они в колегию недали, того ради у полковника Полуботка и генералной старшины тое вѣдомость взять, во умедление же оной, іли когда надобно будетъ в колегию ис которого полку ко исправлению по указу дѣлъ такие вѣдомости, іли очемъ справки, то посылать и мимо генералной старшины.

11. Полковника Полуботка[1] и генералной старшины посылаемые к полковникомъ всѣ указы і универсалы, которые когда імѣютъ быть посланы о какомъ генералномъ положеніи і публикованіи какихъ указовъ: о нарядахъ войска о зборахъ денежныхъ і хлѣбныхъ о публикованіи смертныхъ экзекуцей и публичныхъ наказаниях, о накладкахъ на посполство и о другихъ важныхъ дѣлахъ подписывать обще, а без колежской подписи никуда никаких указовъ не посылать і по нихъ в городѣхъ не дѣйствовать: а о протчихъ, которые не касаютца до какого генералного определенія, но токмо въ ихъ партикулярныхъ дѣлехъ оное имъ не отрѣшаетца і бес колежской подписи.

12. Понеже многие непотребные зборы с народу збираютца отчего имъ не без тягости, того ради милосердуя мы о вѣрныхъ своихъ подданныхъ малоросійского народу повелѣваемъ отставить слѣдующие: записаное от казановъ и от казанов же, что медъ сытятъ, с возовъ за пропускные квиты от приѣзжихъ за мѣсто, с продажи лошадей и протчей скотины, с привозного всякого хлѣба, с мещанскихъ и посполитыхъ людей с лошадей ихъ работныхъ, також ис тѣхъ, с которыхъ беретца смотря по пожиткамъ, мазепщина с посполитыхъ людей, праздничное от козаковъ и мужиковъ, с подсоседковъ козачьихъ і мужицкихъ, от резницкихъ каморъ, что збиралось сала отъ бобылей не імѣющихъ грунтовъ, с пешихъ людей с хат, стацею с посполитыхъ і с подсоседковъ конныхъ і пѣшихъ, с казаковъ с каждого двора ралецъ. И впредь таковыхъ бы не збирать. И о томъ в Малой Россіи публиковать нашими печатными указы, которые даны будутъ із сената.

У подлинного подписано Его Імператорского Величества собственною рукою тако: ПЕТРЪ[2].

Обіцяний друкований указ вийшов з датою 16 квітня 1723 р. в Петербурзі. В нім побіч вступної формули дослівно повторений з сего указа 8 і 12 пункт т. є. Одобиваючихсякозацтва посполитих і знесенню згаданих зборів[3]. Відпис його находиться в сім ділі.

---

[1] В рук.: Полковнику Полуботку.

[2] Архивъ Малороссійской Коллегіи въ Харьковѣ, № 7028.

[3] Правительство і тут осталось вірне своїй тактиці оголошуючи лишень два найпопулярніші пункти з цілого указу.

До історії генеральної військової канцелярії.

З усіх питань про устрій гетьманщини найменше дотепер обслідувано справу адміністрації. Щойно останніми часами увага дослідників звернулася в сю сторону; тому й маємо вже деякі спроби розглянутися в адміністраційнім устрою, як напр. недавно видана більша праця про український полк.[1] Та досі не маємо скільки-будь суцільної роботи про центральні інституції гетьманської адміністрації, з яких без сумніву найважнішою була Ґенеральна Військова Канцелярія. Тимчасом власне тут сходилися всі нитки управи обширного краю, тут остаточно розвязувалися усякі питання, яких розвязки домагалися низи, а з другого боку Ґенеральна канцелярія була тим маховим колесом, яке пускало в рух всю діяльність, викликану з гори, і то не тільки в питаннях безпосередньо адміністраційної природи, але також і судової.

В моїх руках є кілька документів з 1720 і 1730-х рр., які дають змогу в значній мірі висвітлити питання, що саме становила Ґенеральна Канцелярія, як інституція та як провадилося в ній діловодство.

Як організовано було згадану канцелярію в самих початках гетьманщини — про се за браком даних не беремося говорити. Одначе напевно можемо сказати, що вже за перших гетьманів, починаючи від Хмельницького, се була найліпше зорганізована інституція, бо в ній, як в гетьманській канцелярії концентрувалася уся управа, і вона мусила відповідати всім вимогам, які до неї ставило формування нового устрою гетьманщини. В усякім разі поминувши, так сказати, чисто технічну канцелярську сторону, ся інституція осталася в своїм заснуванню і принципі незмінною до XVIII ст., а власне кажучи до 1734 р., себто до смерти гетьмана Апостола з малою перервою за часу першої малоросійської колеґії (1722 — 1727 рр.).

Найраніше і більш-менш суцільну характеристику Ґенеральної канцелярі та її персоналу дав відомий знавець української старовини В. Ломиковський у своїм т. зв. «Словарі малорусской старины». З його слів Ґенеральна канцелярія була на Україні верховною і головною управою, залежною безпосеердньо від волі і впливу гетьмана. Вона подібно, як в інших місцях «верховні сенати», заправляла цілим краєм і творила рід ради гетьмана і ні перед ким, крім його, не була відповідальна. В часі неприсутности гетьмана, напр. в часі походу сього останнього або з яких інших причин, вона правила цілою країною гетьманською властю. Тільки в судових справах — цивільних суперечках вона в більшині залишала остаточне рішення генеральному судді. Одначе і в сім випадку карні й політичні справи брала до себе на ревізію. В ній засідала звичайно вся генеральна старшина (крім генеральних суддів), а від гетьмана залежало, кого призначати для присутности, одначе тільки з поміж генеральної старшини. Найчастіше засідали тут обозний і осаули. Невідмінним чле-

[1] М. Слабченко, Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи, Одесса, 1909.

ном (що зрештою само собою зрозуміле) був генеральний писар.[1]. Крім того Ломиковський знає ще й іншу канцелярію, а се «канцелярію воєнну і військову», установлену указом Петра з 17 листопада 1720 р. в наслідок нібито хворости й неприсутности гетьмана Скоропадського. В ній був за предсідателя генеральний писар і вона приймала скарги від усіх і на всі суди. Звідсіля йшла апеляція до гетьмана, а на сього останнього до самого царя. З слів автора словаря, ся канцелярія перестала існувати з смертю Скоропадського, коли знов виступила Генеральна канцелярія.[2].

Стільки Ломиковський. Другий дослідник, генеральний судія Сулима, говорить в своїй «записці» вже не про генеральну канцелярію як таку, а про малоросійську колеґію, яка повстала на місце генеральної канцелярії, що в своїм питомім характері існувала тільки в часах гетьманів.

Головною недостачею поданої Ломиковським характеристики є те, що вона написана при кінці XVIII ст. і то очевидно не на підставі документів, а усної традиції, що правда дуже ще живої, та все таки тоді, коли український автономічний устрій, а з ним очевидно і адміністраційні інституції були вже скасовані. Таким чином вийшов опис схематичний, в якім говорилося про Генеральну канцелярію, як однакову для всього часу її існуваня, тимчасом коли XVIII ст. вона перебула не одну зміну, так що до свого значіння, як складу й компетенції. Отже з одного боку виходить з того опису, що Ґенеральна канцелярія була орґаном гетьмана, з другого ж боку на підставі сказаного про неї, як раду при гетьмані і постійну присутність в ній ґенеральної старшини, можна б собі її уявляти, як інституцію колеґіяльну. Значить, вона повинна була мати певний обсяг ділання і компетенції поруч, а навіть і мимо гетьмана. Тимчасом перед тим і очевидно в тій порі, про яку саме говоримо — вилучивши час першої малоросійської колеґії (1722 — 1727 рр.), канцелярія була дійсно орґаном самого гетьмана чи того, хто сидів на його місці. Колеґією ж ставала в самій річі тільки в часі неприсутности гетьмана, коли сей управу передавав ґенеральній старшині. Се видно найкраще з того, як велося діловодство та як вирішувалися справи в Ґенеральній канцелярії.

Таким чином на підставі реферату ґенерального писаря Турковського, поданого кн. Шаховському зараз по смерти гетьмана Данила Апостола (1734 р.), Ґенеральна Військова Канцелярія, як інституція, і діловодство в ній ось як виглядали. Канцелярія приймала і вирішувала або доручала рішати різні «приключаючіє ся... дѣла государственніє, войсковіє и челобытчиковіє». Різні находження (наскільки не були віддані самому гетьманові) попадали в руки ґенерального писаря, який зараз же подавав їх гетьманові. Гетьман або сам знайомився зі змістом тих внесень, або казав писареві їх зачитувати. Се був, так би мовити, гетьманський контроль надходжень, бо в сій стадії, маючи справу з сировим матеріялом, гетьман нічого не рішав, тільки звертав усе назад ґенеральному писареві, який на верху кожного письма робив помітку ось якого роду: «1734 году января 4 д. записавъ въ книгу доложить», а на рапортах записав «отдати в повѣте», себто до відповідного, сказати б по теперішньому, департаменту, до якого належав відповідний полк, звідки прийшов рапорт. А вся та поміта означала, що письмо належало записати у вступний протокол (вступна протокольна книга) а потім віддати до відповідного департаменту чи там «повытья». Тут на підставі трохи

[1] В. Ломиковскій, Словарь малорусской старины, Кіевъ, 1894, сс. 12 — 13.
[2] Ibid., с. 13.

неясної фрази документу («По записки же в приходной протокольной книги взявъ онъ, писар войсковий єнералний всѣ писма к докладу надлѣжащіє), треба думати, наступало сортування вступних паперів менше важних і пильних від важніших і пильніших і підготовлювання їх реферувати. Після сього писар з сими останніми йшов знов до гетьмана, який сим разом давав на кожде з них «резолюцію» себто вказував, яким способом належить відповідну справу полагодити чи який їй дати напрям. Тепер же вертав генеральний писар з тими резолюціями назад до канцелярії в так звану «столову» і тут передавав письма старшому канцелярістові, а сей знов, або коли його не було, то таки сам генеральний військовий писар — розділював справи «повѣтчикамъ, что до кого надлежит... для произвожденія по тѣмъ писмамъ по надлѣжащому дѣла», себто для виладження відповідних рефератів і на їх підставі проєктів відповіді гетьмана (універсалу, указу, листа і т. і.) на кожду з тих справ. По перегляді і виправленню таких «чорних отпусков» писарем або старшим канцеляристом, ті чорновики переписувалися «на бѣло» і ґенеральний писар відносив їх до гетьмана «для подпису руки гетьманськой». Такі підписані вже гетьманом письма вандрували «в отпускную протоколную книгу для записки и положенія на онихъ нумеровъ», а потім у присутності ґенерального писаря їх печатано і відсилано, куди належало. Щождо судових чолобитень, котрі присилано до Ґенеральної канцелярії, а які повинні були бути подані в відповідній судовій інстанції, значить, в ґенеральнім, полковім або сотеннім суді, то з наказу гетьмана генеральний писар давав за своїм підписом «поміту», в якій вказував, куди дану чолобитню чи супліку належить відіслати «для надлежащаго по ней разсмотренія и рѣшенія по указамъ є. і. в. и малороссійскимъ правамъ» [1].

І так ми на підставі згаданого документу прослідили ввесь хід діловодства в щоденнім заняттю Ґенеральної канцелярії, прослідили хід залагоджуваних тут справ від хвилі вступу їх до Ґенеральної канцелярії до того моменту, коли рішення і постанови щодо них висилано до місць чи до осіб, котрих ті постанови дотикалися. Тут ми бачимо поза чисто канцелярським персоналом властиво дві активні особи, коли не числити сюди старшого канцеляриста: а то гетьмана і ґенерального військового писаря. Одиноким джерелом сили і власти Ґенеральної канцелярії являється гетьман, який особисто і ні від кого незалежно рішає всі справи своїми резолюціями, а писар при помочі канцеляристів тільки виконує гетьманські резолюції. За те тут ані сліду якого-будь спільного внесення чи то колеґії чи поодиноких ґенеральних урядовців, очевидно спільної участи офіціяльної, бо розуміється, що на такий чи інший спосіб полагодження даної справи могли впливати і напевно впливали сторонні чинники, напр. старшини — одначе все таки не офіційно. Значить, що компетенція Ґенеральної канцелярії вповні зливалася з компетенцією гетьмана, тоб то мала свою власть і силу в гетьмані, не стаючи одначе тим самим приватною гетьманською канцелярією, а навпаки задержуючи свій характер «військової» інституції.

Що правда, в часі, про котрий говоримо, власть Ґенеральної військової канцелярії вже значно стратила, коли, сказати б, не на інтенсивності, то на обширі ділання, з якого знято по Скоропадськім такі першорядної ваги і значіння справи, як управа фінансами і суд. Причиною такого обмеження Ґенеральної канцелярії був власно її характер інституції вповні залежно від волі гетьмана—гетьманського органу. А власть геть-

[1] Х. И. А. Д. М. К., № 17347.

мана по 1708 р. була сіллю в оці російського уряду. Тимчасом поки канцелярія, куди сходилися всі нитки управи гетьманщиною, була в руках гетьмана, для російського уряду було дуже трудно або майже неможливо контролювати гетьмана, на що постійно скаржилися додані російським урядом спеціяльно для контролю над гетьманом російські резиденти. Такий напр. стольник Протасьєв, резидент при Скоропадськім кілька разів скаржився, що гетьман роздає, кому хоче, маєтності, в тім числі навіть людям, з погляду російського уряду підозрілим, а він, Протасьєв, не має ніякої змоги тому перешкодити, дізнаючися звичайно про все вже по доконанім факті [1]. Через те Петро під приводом «непорядків», які панують в ґенеральній канцелярії указом з 17 листопада 1720 р., повторенім потім 1721 р., хотів зреформувати ґенеральну канцелярію, ставлячи її поруч з гетьманом, даючи їй окремого шефа в особі ґенерального писаря, що мав бути відповідальним за рішення в канцелярії. За те гетьман, що перед тим сам рішав у канцелярії, мав бути інстанцією апеляційною для постанов, не вирішених остаточно в ґенеральній канцелярії. [2] Ся реформа, проти котрої українська управа робила рід пасивного опору за Скоропадського, мабуть і не ввійшла в життя. Одначе згаданий указ послужив підставою Ломиковському, а за ним і видавцеві його праці А. Лазаревському до твердження про утворення і існування через якийсь час окремої інституції, названої Ломиковським «Канцелярією военною і військовою». [3]

По поверненню гетьманства 1727 р. російське правительство, не зважаючи на ласкавий тон, який воно взяло до України, в принципі не зреклося напряму російської політики заініціованої Петром І. Тут знов на першім місці стояла справа власти гетьмана з його Ґенеральною канцелярією, на котру зразу ж почав слати неприхильні донесення новий резидент при гетьмані Апостолі Наумов. Наумову особливо не подобалося вмішування, а навіть рішення ґенеральною канцелярією судових справ, поминаючи не раз не тільки нижчі судові інстанції, але навіть і ґенеральний суд. [4] Тимчасом з погляду дотеперішньої української практики се не було жадною новиною чи надуживттям, але самозрозумілою річчю, бо хоч т. зв. ґенеральний суд на Україні існував здавна, одначе не як інституція зовсім окрема від Ґенеральної канцелярії, але вповні вміщувався в поняттю Ґенеральної канцелярії, як центральної управи всієї України, маючи з того погляду, так сказати, круг ділання per delegationem. Мало того, Ґенеральна канцелярія могла доручити суд колеґії, зложеній навіть не з ґенеральних урядовців, як се напр. сталося 1722 р., коли Полуботок з старшиною віддав «всякіе дѣла, до суду приключаючіеся, рѣшить панамъ Пѣроцкому, Тарасевичу, Уманцю и Чуйкевичовѣ». [5]

Розуміється, що для російського правительства миродайним були не «права і привілеї» гетьманщини, а його власний політичний напрям. Через те в рішительних пунктах, даних новому гетьману 1728 р. 22 серпня, не тільки застережено, щоб гетьман управляв через Ґенеральну канцелярію «изъ совѣта ґенеральной старшины» — ну і резидента, але при тій нагоді утворено окремий, цілком незалежний від Ґенеральної канцелярії ґенеральний суд, зложений з шести осіб по половині

[1] М. А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. экспед., кн. № 79/1806.
[2] Бантыш-Каменский, Источники малоросс. истор., т. II, с. 297.
[3] Ломиковський, Op. cit., с. 13.
[4] М. А. М. Ю. Дела прав. сен. по малоросс. экспед., кн. № 53/1780, л. 281.
[5] Журналъ, си єсть, насущная записка дѣлъ, въ войсковой єнералной канцеляріи приключаючихся... Чтенія въ истор. обществѣ Нестора Лѣтописца, кн. XII, Кіевъ, 1898, отд. III, с. 95.

з Великоросів і Українців, а якого гетьман був лише президентом. В тих же пунктах утворено окрему адміністрацію для управи фінансів гетьманщини, зложену з двох підскарбіїв — Великороса і Українця, з окремою канцелярією, званою «канцелярією зборів». Ті дві колеґіяльні інституції, майже зовсім незалежні від гетьмана, були сильним ударом для гетьманської власти і Ґенеральної канцелярії. Особливо треба се сказати про фактично зорґанізовану 1729 р. канцелярію зборів, яка зараз же вступила в боротьбу з Ґенеральною канцелярією, себто з гетьманом, головно за право видавати нижчій адміністрації — полковим і сотенним канцеляріям обов'язкові для них укази безпосередньо, а не за посередництвом Ґенеральної канцелярії, що ся остання обстоювала. Боротьба ся велася до самої смерти Апостола.[1]

Одначе в тім обмеженім кругу ділання гетьман і Ґенеральна канцелярія улержалися в давнім значінню. Лишалася управа військом, адміністрація, право затверджування, а то і просто іменування нижчої старшини, з виїмком полковників. А чого вже варто було право затверджування наданих і надавання нових маєтностей, право т. зв. протекції, себто емансипації поодиноких осіб, а навіть цілих корпорацій (напр. цехів) з під власти місцевої адміністрації і місцевого суду і увільнювання від деяких податків, що все мало ознаки атрибутів найвищої власти.

Переходимо тепер до самої канцелярії в тіснім розумінню сього слова, себто до занятого в ній персоналу. Про першу особу Ґенеральної канцелярії ґенерального військового писаря вже перед тим говорено, як про референта всіх справ перед гетьманом. Щож до решти його діяльности, то він, зі слів Турковського, «чинит опредѣленіє по усмотрѣнію и по дѣйствію и исправности канцелярист (!), кому якіє повѣтя и дѣла содержати и писати книги прихожих є. і. в. грамотъ и отпускнихъ к є. і. в. доношеній, також во всяких дѣлахъ унѣверсаловъ и протоколних книгъ записку» — одно слово розпоряжається всею канцелярійною машинерією. Нарешті він подавав гетьманові на підвищення канцеляристів, кого уважав за достойного на старшого канцеляриста, яких звичайно бувало двоє. Се були безпосередні начальники решти канцелярійного персоналу, званого військовими канцеляристами.

В тім рефераті ґенерального писаря Турковського в рядах канцелярійного персоналу не бачимо найважнішої властиво особи, того spiritus movens канцелярії — реєнта Ґенеральної канцелярії. Сі власне реєнти, перші знавці права, відносин в гетьманщині і секретів адміністрації, фактично вели ціле діловодство, надаючи такий чи інший оборот поодиноким справам, які ґенеральна канцелярія рішала. Таким реєнтом напр. за Самойловича був відомий Василь Кочубей, пізніший ґенеральний суддя, за Скоропадського Дмитро Володковський, потім знатний товариш військовий, уживаний Полуботком як посол до Москви з проханням від цілого війська, щоб цар дозволив вибрати гетьмана і зніс нові податки, наложені малоросійською колеґією.[2] По Скоропадськім в часах малоросійської колеґії і в початках гетьманування Апостола займав місце реєнта Петро Валькевич, відомий майстер свого діла, кандидат на ґенерального старшину при організації нової управи в часі привернення гетьманства Петром II.[3] Але власне Валькевич був останнім реєнтом, бо

[1] Про діяльність канц. зборів і боротьбу з гетьманом багато інтересного в протоколах згаданої канцелярії. Х. И. А. Д. М .К. № 591 і «Діаріушъ» і «Журналъ» генер. канц. Ibid., № 2622 і 591.

[2] Див. напр. Журналъ... Чтенія въ и. общ. Нестора лѣтоп., кн. XII, отд. III, с. 100 і інш.

[3] Про него див. А. Лазаревський, Описаніе Старой Малороссии, т. I. Стародубский полк, Киев, 1888, ст. 103 і дальше.

як раз в початках гетьманування Апостола російське правительство скасувало сю посаду. Про причини скасування посади реєнта загалом ніяких безпосередніх вказівок нема. Щодо самої особи Валькевича, то йому напевно пошкодила подана Верховному Тайному Совѣту опінія, яку про його дав кн. Дмитро Михайлович Голіцин. Перед виготовленням рішительних пунктів і іменуванням генеральної старшини, між кандидатами якої був і Валькевич, Голіцин запитаний про думку в різних українських справах і про кандидатів, зачислив Валькевича до осіб, яких «ни в какие б чины генеральные не допускать, ібо не мочно їм вѣрить».[1] Одначе реєнт міг бути загалом ненаручний для російського правительства, як людина віддана вповні гетьманові, вповні від його залежна, бо гетьман міг його в кождій хвилі переміняти на когось іншого, чого вже в тих часах не міг зробити з генеральним писарем, високим урядовцем, іменованим самим російським правительством.

Канцелярист військовий — перший ступінь служби на Україні для значнійшого козацтва, з слів Ломиковського, який і подає визначення служби канцеляриста — candidatus omnium dignitatum. З ґенеральної канцелярії такий candidatus дуже часто попадав на значні полкові посади, як напр. за Апостола старший канцелярист Григорій Юркевич став від разу стародубським полковим писарем[2], а особливо в XVIII в. повівся звичай настановляти канцеляристів сотниками.

За теж трудно було попасти в канцеляристи Ґенеральної канцелярії, де крім знатности роду потрібна була ще й освіта. З тих причин, як говорить автор «Словаря», вони в надії на кар'єру, служили безплатно. Одначе се останнє твердження не вірне, принаймні для часу, про який говоримо. На підставі «вѣденія» гетьмана Апостола російському канцлерові 1728 р. докладно можна означити скількість персоналу в генеральній канцелярії, як і платню, тим персоналом побирану з військового скарбу. З слів того «вѣденія» склад Ґенеральної канцелярії і платня були такі: 1 реєнт, який діставав місячної платні по 5 руб., що на рік виходило 60 руб., а крім того річно додаток 60 р. — разом 120 руб., 2 старших канцеляристи, місячної платні кождому по 2 р., річно 48, річний додаток по 40 — разом 128 руб., 18 молодших канцеляристів, кождому на місяць по $1^1/_2$ руб. річно 324 руб., а крім того річно на всіх 540 руб., 4 сторожі, кождому річно 10 руб., разом 40, а крім того муки московської пів чверти місячно і на мундур по 3 руб. кождому, що становило 12 руб. річно. Значить усього персоналу разом з сторожами було 25 осіб, а річна їх платня 1164 руб.[3]

Щодо діяльности самої Ґенеральної канцелярії, то до речі буде подати кількість листування, виладженого й висланого Ґенеральною канцелярією протягом року. Отже напр. 1732 р. за час 1.IV — 31.XII (за перші три місяці вислане листування не нумеровано) виладила канцелярія 2950 листів, указів, універсалів і т. д., за час 1.I — 28.XII. 1733 р. (останніх карток бракує) — 3737. Скільки за той час могло вступити листування до Ґенеральної канцелярії, через брак «прихожих протоколів» на жаль невідомо.

Нарешті кілька слів про протоколи, ведені в Ґенеральній канцелярії. Формальні протоколи за рішення справ у Ґенеральній канцелярії очевидно були тоді, коли нею управляв не сам гетьман, а старшинська колеґія. Так наказував робити Апостол, коли 1733 р. з причини своєї слабо-

---

[1] Моск. Архив Министерства Юстиции. Дела правит. сен. по малорос. экспед., кн. 79/1806, л. 188.
[2] Х. И. А. Д. М. К. 17347.
[3] М. А. М. Ю. Дела правит. сен. по малоросс. эксп., кн. 53/780, л. 224.

сти хотів було передати управу старшині.[1] Оскільки управляв сам гетьман, то для перегляду діяльности Ґенеральної канцелярії служать «прихожіє и отпускніє протоколныя книги», себто книжки, куди записувано з поданням доволі докладного змісту так внесення до Ґенеральної канцелярії, як і всі письма, що з відтіля виходили.[2] Крім того в часах Скоропадського і в першій половині гетьманування Апостола — про другу половину не знаємо — ведено ще окремі «Діаріуші», характеру записок, в які записувано все, що діялося на гетьманськім дворі, а так само вписувано туди і зміст важнішої кореспонденції Ґенеральної канцелярії. Характерно, що коли за Скоропадського і в початках гетьманування Апостола знаємо про «діаріуші», а не знаємо «протоколних книг», так за другу половину гетьманування Апостола навпаки: відомі «протоколні книги», а нічого не знати про «діаріуші». Можливо, що з часом один рід протоколу був заступлений другим — більш бюрократичними протокольними книгами.

На таку заміну вказувала б і ся обставина, що і першу, яку знаємо, протокольну книгу за 1732 р. спершу названо теж діяріушем, а по трох місяцях перемінено назву на «журналъ, или краткая записка отправляючихся... листовъ... указовъ и всякихъ унѣверсаловъ, такожъ и пашпортовъ за рукою єго ясневелможности отправляючихся».[3] Очевидно спостережено, що назва діяріуша не відповідає теперішньому характерові і змістові книжки, хоч філологічно беручи діяріуш і журнал — те саме.

Так сі книги як і діяріуш, наскільки вони доховалися, становлять першорядного значіння матеріял для внутрішньої історії гетьманщини і можуть в значній мірі заступити оригінальні документи. Діяріуші були, зі слів Лазаревського, повні дневники адміністраційної діяльности управи гетьманщини.[4] Значення їх ще тим більше, що се без сумніву документи офіційні, ведені звичайно старшими канцеляристами з доручення гетьмана чи того, хто в даній хвилі займав його місце. Про їх офіційне походження свідчить хоч би сам титул, напр. титул виданого Бодянським 1858 р. діяріуша за першу половину 1722 р. такий: «Діаріушъ или журналъ, то єсть повседневная записка случающихся при дворѣ ясневельможного, єго милости пана Іоанна Скоропадського, войскъ всепресвѣтлѣйшого єго императорского величества запорожскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана, оказій и церемоній, такожъ и въ канцеляріи войсковой отправуемыхъ дѣлъ, наченшійся 1722 году и оконченный въ томъ же году.... войсковой канцеляріи старшимъ канцеляристомъ Николаємъ Ханенкомъ».[5] Далі про офіційність діяріушів свідчить також і сам зміст діяріуша, де маємо звістки, про які канцелярист сам ніяк не міг знати, а тим самим записати в своїм приватнім дневнику, колиб ті звістки не були йому подиктовані гетьманом чи ким іншим з поміж старшини. Сюди напр. належать відомості про візити і переговори гетьмана або котрогось ґенерального урядовця з кимсь із російських визначних осіб, або навіть з самим царем, при чім, розуміється, канцелярист не міг бути присутній. Тільки дуже рідко бували такі випадки, коли гетьман не вважав потрібним якісь відомости подавати занотовувати в діяріуші, як напр. Скоропадський своєї таємної розмови з царським секретарем

---

[1] Х. И. А. Д. М. К. 12246

[2] З таких книг нам відомі два журнали — «отхожі протоколи» за 1732 і 1733 р. Х. И. А. Д. М. К. № 2622 і 591, під останнім числом є і протоколи канцелярії зборів за 1732 р.

[3] Х. И. А. Д. М. К. № 2622, л. 72.

[4] Чтенія въ истор. Общ. Нестора Лѣтописца, кн. XII, отд. 3, с. 90.

[5] Чтенія въ общ. исторіи и древностей, 1858, кн. 1, V, сс. 1—74.

Макаровим у Москві 4 травня 1722 р.,[1] а в 1723 р. Полуботок змісту листа, висланого 3 лютого до своїх післанців у Москві.[2] Та такий секретний спосіб не покажеться особливо дивним, коли збагнемо собі, що в першім випадку Скоропадському напевно розходилося про те, щоб через улюбленого царського секретаря повалити постанову Петра завести малоросійську колеґію, а в другім Полуботок давав тайні інструкції своїм посланцям, яких заходів вони повинні були уживати проти тої ж малоросійської колеґії. Нарешті про те, що діяріуш був не тільки офіційним документом, але міг мати навіть і правне значіння, свідчить ще й ся обставина, що тут часами записувано навіть вимагані процесовою процедурою протести[3]. Що в діяріушах, а так само пізніше в «протоколних книгах» нотовано поруч з публічними справами і кореспонденціями приватні гетьманські «оказії» і кореспонденції, то се вповні відповідало, як ми бачили, характерові Ґенеральної канцелярії, котрої діяріуш був дневником.[4]

Нарешті коли сі два роди дневників порівняти щодо їх вартости як історичного матеріялу, то без сумніву першенство прийдеться признати за діяріушами, які мають далеко більше значіння від протокольних книг. Що правда, протокольні книги дуже повно й основно нотували діяльність ґенеральної канцелярії, але лише діяльність чисто бюрократичну, письменну, і страту такої книги на відворот могли б поповнити переховані оригінальні документи, що вийшли з Ґенеральної канцелярії. Зате діяріуш подавав звістки, хоч може не так повно, не тільки про бюрократичну роботу Ґенеральної канцелярії, але живо і нераз дуже інтересно малював нам діяльність живих осіб, тодішньої української правлячої верстви, що знов позволяє нам заглянути в закулісну сторону тодішньої політики, а про се звичайно тільки з одного діяріуша можемо дізнатися і якого страти ніякі інші документи не заступлять. Тимчасом, як сказано, в протокольних книгах поза змістом висланих листів і що правда рідких сентенцій, або віршів знудженого канцеляриста в роді написаної по скінченню місяця: Laus tibi Domine, qui nos ad consumationem hujus mensis salvos perduxisti „або Adsis inceptis, Virgo benigna, meis нічого більше не знайдемо. Хіба такий виїмковий випадок, як параліж гетьмана, а що важніше перехід його власти над Ґенеральною канцелярією до російського резидента, зробив на канцеляриста таке враження, що він раз під 28.IV. 1733 між поодинокими позиціями занотував: «Гетманъ... Апостолъ заболѣзновалъ паралѣжемъ, которая болѣзнь его ясн-и лѣвую руку и ногу отняла»[5]; а під датою 23 червня того ж року з тяжким серцем дав таку нотатку: «Ниже слѣдующіе отпуски от сего іюня

---

[1] Чтенія въ общ. и. и др., 1858, 1, V, с. 58.

[2] Чтенія в общ. Нест. лѣт., XII, 3, с. 116.

[3] Напр. в діяріуші 1722 р. під 11. XI записано таке: «Сего числа Осипъ Яцковъ, житель борщевскій, говорилъ въ столовой на п. Василія Гамалѣю, что вы хотите такъ мене сколоти, якъ войта Чеховскаго скололи; о чомъ заразъ тогдажъ предъ усѣми будучими въ столовой п. Василь Гамалѣя протестовалъ ся голосно, жебы тое было записано въ енералной полковой канцеляріи, и потому оную протестацію въ діаріушъ записано», ibid., с. 104.

[4] На скільки нам відомо, то дотепер крім цитованих вище діяріушів: за першу половину 1722 р., виданого Бодянським в московських Чтеніях і за другу половину 1722 р. та за 1723 р. виданого в уривках Лазаревським в київських Чтеніях, відомий ще діяріуш чи журнал за час побуту гетьмана Апостола в Москві від 9. 1 — 6. IX. 1728 р., виданий О. Судієнком в «Материалах для отечественной истории», т. I, сс. 1 — 124, Киев, 1853 і не видані за 1727 — 1731, 1750 рр., що находяться в бібліотеці київського університету під № 19. Див. С. И. Маслов, Обзор рукописей университета св. Владимира, Киев, 1910, с. 4.

[5] Х. И. А. Д. М. К. № 591, Журналъ..., л. 142.

23 числа по високоповелителнѣйшой є. і. в. от государственной коллегіи іностраннихъ дѣлъ грамотѣ ясневелможним господиномъ гетманомъ... полученой начали отправлятись за докладом и по резолюціи єго превосходительства г-на генерала и кавалєра Семена Григорієвича Наришкина».[1]

На закінчення не можемо не висказати бажання, щоб досі не видані діяріуші і протокольні книги як найскорше були друком опубліковані.

---

[1] Ibid., л. 205.

Матеріяли московського „Архива Министерства Юстиції“ до історії гетьманщини.

З поміж усіх частин пошматованої України історія лівобережжя, докладніше кажучи—історія гетьманщини найменше оброблена, а спеціяльно в декотрих питаннях—просто tabula rasa. А прецінь гетьманщина се одинока часть України, де український нарід найдовше жив у виробленім ним самим державно-автономнім ладу, а через те саме жив і відносно найповніше своїм національно-культурним життям, без огляду на се, де були центри тієї культури. І власне через довше, чим деінде, існування державно-економічної окремішности в масі могло сильніше вкорінитися почуття національно-культурної окремішности, так що могло переховатися через пізніші безпросвітні часи аж до порогу XIX століття і стати за зародок національного відродження. Ясно, що гетьманщина повинна бути центром нашої історії XVII і XVIII ст. Тимчасом лишаючи на боці незначну кількість дрібніших фрагментарних розвідок, до того писаних нераз без огляду на основні факти, виявлені нашою історіографією, а навіть проти них, не маємо про се ані скільки-небудь важніших праць ані солідних збірок матеріялів. А невиданого документального матеріялу заховалася велика сила по різних архівах, між якими щодо кількости і якости документів для нашої історії на першім місці треба вважати московські архіви. В Москві, куди довелося їздити з доручення археографічної комісії Наукового Товариства ім. Шевченка, я мав нагоду частково ознайомитися з ними. Та за весь час мого кількамісячного перебування в Москві я мусив обмежити свої заняття тільки в архіві міністерства юстиції і частково лише в Румянцевському музеї. Другий головний архів, міністерства заграничних справ, за браком дозволу був для мене недоступний.

Моїм завданням було збирати матеріял з часів гетьманування Скоропадського і Апостола. Через те одначе, що матеріяли української історії не становлять якогось одного відділу, а порозкидані по різних групах в суміш з матеріялами різних російських інституцій, з архівів яких опісля повстав і згаданий архів, а дальше через те, що й там, де якісь партії документів української історії при купі, нема в них якогось скільки-небудь систематичного укладу ані щодо хронольогії ані щодо змісту; проте мені мимоволі доводилося спинятися на різних документах так часом і змістом доволі далеких від наміченої мною теми. От тим то я перше ніж докладніше розповісти про результати моєї роботи, для інформації скажу декілька слів загальних про архів міністерства справедливости, про розміщення в ньому документів української історії, і по змозі також про характер тих матеріялів і їх вагу для української історіографії.

Матеріяли для нашої історії з часів козацьких в згаданому архіві є від часу Б. Хмельницького, а дещо як напр. в стовбцях Білгородського стола то і з раніших часів, але загалом беручи їх мало в порівнанню з такими ж матеріялами кінця XVII і цілого XVIII ст. Головна частина тих

матеріялів переховується в архіві міністерства справедливости, куди ввійшов архів посольського приказу, який завідував українськими справами на початку.

Отже перша значніша група документів нашої історії се т. зв. «Дѣла Малороссійскаго приказа»[1], куди входить 127 книг (до 1727 року) і 233 стовбці, а належать вони до другої половини XVII ст. (1666—1701). Тут зібране майже все до гетьманування Брюховецького і Многогрішного, а почасти до Самойловича і Мазепи. Найбільша кількість (особливо стовбців) присвячена боротьбі за лівобережжя між різними претенцентами до гетьманської булави[2]. Як книги так і стовбці уложені без усякої системи, чисто припадково. Опис є, але тільки писаний і походить мабуть з кінця XVIII або початку XIX ст. і сливе непридатна до вжитку, бо зредагована як найзагальніше, а часами то просто занотовано тільки № кн. чи стовбця з дописскою «Разныя дѣла. Через те доводиться самому перечитувати книгу за книгою, стовбець за стовбцем. Матеріяли «Мал. пр.» були частково використані, але поверхово. Оригіналів українських документів в книгах абсолютно нема, а тільки т. зв. «Списки съ бѣлорусскаго письма», лишень в стовбцях стрічаються, але й то дуже рідко.

Того самого рода матеріял, себто для вияснення таких же питань що і попередній, містять в собі книги і стовбці білгородського (книг 201, 1629—1708 рр., стовбців 1911, 1618—1702 р., і сівського (книг 33, 1631—1705 рр., стовбців 507, 1623—1707 рр.), столів, які знаходяться в відділі діл Розрядного приказа. Особливої уваги заслуговують діла сього останнього, на яких досі, скільки знаю, не спинялася наша історіографія, мабуть через те, що до останніх часів були не упорядковані, а крім того не звертали на себе уваги, як документи чисто російської інституції. А тимчасом сміло можна сказати, що коли не більша частина, то у всякім разі половина усього того матеріялу належить до української історії. Воно й не диво, бо білгородське воєводство (потім губернія), було на українській території (Слобожанщина); було до того найближчим сусідом гетьманщини і наочним свідком подій, які тут відбувалися, а при тім операційною базою для російських військ, що брали участь в політичних заверюхах гетьманщини. Хоч би в нас не було інших джерел для тих часів української історії, то на підставі донесень російських урядових агентів і відповідей на них в формі розпоряджень правительства тим же агентам можна б докладно відтворити собі образ того, що тоді діялось на Україні. Документи сівського, а особливо білгородського стола головно багаті подробицями і деталями (а сього менше, напр., в ділах «Малороссійскаго приказа») з часів боротьби Дорошенка з Брюховецьким, а потім з Многогрішним, а сього останнього знов (хоч і не віськом) з своїм контркандидатом сумським полковником Гарасимом Кондратовичем. Уваги московських місцевих агентів, здається, не заховався ані один похід дрібних відділів, ані один рух тієї партизанщини, а партизанством були сливе всі ті боротьби гетьманів, в яких кождий зокрема ніколи не міг вивести в полк значніших мас війська з браку сил через таке розбиття. При тім маса звісток про поодиноких діячів, старшин, полковників, сотників і т. д., які на короткий час виринали і тут же знову зникали в

[1] Українськими справами завідував Посольський Приказ, а по нім його наступниця «Коллегія иностранных дѣл», і се було зверхньою ознакою автономічного становища України. 1663 р. наслідком збільшення українських справ утворено в поміч Посольському Приказу ще окремий «Малороссійскій Приказъ», до якого належали головне військові і воєнні справи.

[2] Дещо про сі матеріяли: Г. Ф. Карпов, Критический обзор разработки русских источников до истории Малороссии относящихся. Москва, 1870, сс. 159—179.

товпі, даючи місце іншим таким же. На підставі власне сього матеріялу можна буде насамперед прослідити історію кождого з тих родів, які опісля захопили керму місцевої управи в свої руки і усталити непевні або зовсім таки невідомі дати чисто льокальних подій, а головно проаналізувати цікавий процес того політичного ферменту і висвітлити і усталити характер того часу. Наша історіографія мусить, заки піти дальше, розвязати отсю цікаву проблему, відкіля ішов і які цілі мав сей рух, який до речі ні трохи не мав тої закраски економічної боротьби верств людности, що пізніше було, і навіть московське правительство не старалося його з тої точки погляду використовувати, що знов пізніше в першій половині XVIII ст. було його головним тактичним маневром. Звідкіля таке перекидиння з одного табору в другий, від одного чоловіка до другого, при тім без ясної якоїсь програми, а що головне, свідомо на користь московському правительству. На такому то ґрунті виросли з початку такі типи, як Пушкар, що поволі вироджуються і нікчемніють, переходячи через протопопа Максима Филимонова (пізнішого епископа Мефодія), Брюховецького до вроджених мальконтентів і доносчиків Данила Забіли і Загоровського.

Менше вже тут маємо матеріялу для історії чисто внутрішніх справ, але все таки є деякі і для сього інтересні речі, як нпр. в «Дѣлахъ Малороссійскаго Приказа», ст. № 206, де містяться нові надання і ствердження старих найзначнішим старшинам 1689 р.; при чім в кожній жалуваній грамоті подано менше або більше докладне curriculum vitae — головно заслуги і участь в воєнних походах відповідної особи. Неменш інтересна також книга з тих же «дѣлъ» № 54: «Книга клятвеннымъ обѣщаніямъ Петру Алексѣевичу» з 1682 р., свого роду реєстр, де під формулами присяги підписалися не тільки старшини, але й козаки і міщани. Се позволяє нам приглянутися докладно до устрою (нижчої головно, бо вища знана вже, хоч теж недокладно) адміністрації козацької, як і міщанської корпорації (цехів) того часу. Скільки мені відомо, то ся книга досі не використана, а вона через затрату архівів дрібніших адміністративно-судових центрів має для нас першорядне значення [1].

Нарешті щодо опису білгородського стола, то він вже останніми часами зладжений і видрукований (тт. 13 і 14), хоч не ввесь — бракує ще більше як третина опису стовбців. Тільки й той опис далеко не відповідає вимогам, які ми ставили б до нього. Тут загально треба сказати, що управа архіву має в пляні описати насамперед документи московсько-російських інституцій, а вже опісля добратися до описання «Малороссійскихъ дѣлъ». Через те й опис білгородського стола завдячуємо лишень тому, що се була інституція російська. Тільки і в ньому документи описані дуже загальними фразами і з малою кількістю імен власних, а що в покажчику подано тільки ті імена, які знаходяться в опису, то часами годі наперед що-будь з того вирозуміти. Залишається тільки догадуватися, а для ствердження здогаду треба читати відповідний стовбець. На мою думку, коли опис документів з огляду на місце дається дуже загально, то в покажчику належало б виписати імена осіб і назви місцевостей не тільки такі, які є в описові, але всі, про які згадують документи. Сю недостачу почасти вирівнює в українських справах речевий і технічний покажчик, де під такими технічними термінами, як «измѣна»

[1] Так, напр., Лазаревський в статті: Апостолы (Русск. Арх. 1875, кн. 1, сс. 91—93) категорично твердить (с. 93), що Данила Апостола вибрано миргородським полковником 1683 р. Коли, напр., у згаданій книзі він вже в першій половині 1682 р. підписаний як полковник на чолі підписів миргородських полчан.

і т. д. зазначені документи, які коли не всі, то певна більша їх частина належить до українських справ[1].

Про «Дѣла Малороссійскаго Приказа»—хоч не все до речі—подав дещо Карпов у цитованім вище «Критическомъ обзорѣ» куди відсилаю цікавих. Тут іще додам тільки одну загальну увагу. Як сказано в архіві міністерства справедливости, тільки частина документів з того часу і то оскільки розходиться про документи українські, то вони тут тільки в копіях, а радше в недоладних перерібках[2], решта знов то в більшині «статейні списки, отписки і роспросні річи». Друга частина документів переховується в архіві міністерства заграничних справ. Я звертаю увагу ще на «списки съ бѣлорусскаго письма», як і на донесення і справоздання московських урядових агентів, що далеко не на все можна покладатися. Авторітет їх досить сильно підорвав вже відомий Котошіхін, який сам бував автором подібних «статейних списків» і «отписок», як піддячий «Посольського Приказа». «Пишуть они (правит. аґенти)—говорить він—въ статейныхъ спискахъ не противъ того, какъ говорено, прекрасно и разумно, выславляючи свой разумъ на обманство, чрезъ чтобъ достать у царя себѣ честь и жалованье болшое; и не срамляются того творити, понеже царю о томъ кто на нихъ можетъ о такомъ дѣлѣ объявить». «Для чего такъ говорятъ?—поясняє він дальше.— Для того: російскаго государства люди породою своею спесивы и не обычайные ко всякому дѣлу, понеже въ государствѣ своемъ наученія никакого доброго неймѣютъ и непріемлютъ, кромѣ спесивства и безстыдства и ненависти и неправды». Через те треба паралельно вести заняття і в архіві міністерства заграничних справ, який доповнює отсей архів, а крім того там зібрані в більшині ориґінальні українські документи.

Матеріяли для дальшого періоду української історії, а головно до XVIII ст. розкидані по різних ґрупах одного з найбільших відділів сього архіву, т. зв. «Бывшій архивъ московскихъ департаментовъ правительствующаго сената». Перша з великих партій документів української історії, зібраних разом, се т. зв. «Дѣла правительствующаго сената по малороссійской экспедиціи и иностранной коллегіи». Дальше загалом багато, хоч порозкиданих маленькими партіями, українських матеріялив міститься в другім відділі сенатського архіва, званім: «Дѣла правительствующаго сената до раздѣленія его на департаменты», на жаль не поділенім на такі підвідділи, як перший відділ сенаторського архіву. Тут маємо частину документів «Министерскаго правленія малороссійскихъ дѣлъ», про арештантів, висиланих з України, заложення митної комори для України в Києві (1754—57 р., № 2865—6, 69, 79), про гетьманські і інші маєтності (№ 2592 і 3478), а нарешті прецікаві 4 великі в'язки ориґінальних донесень гетьмана Апостола й української управи по нім за 1727—44 р. (№ 3568—71), скопійовані мною і призначені на першу чергу опублікувати в «Джерелах» нашою комісією. Нарешті діла 3-го департаменту сената (по розділі його на департаменти), де переховуються акти Ліфляндії, Естляндії, Фінляндії і України. До сього ж архіва передано архів чернигівського гражданського і уголовного суду, в якому є документи ще з першої четвертини XVIII ст., але тут переважають документи до справ цивільних, а головно маєткові справи. При тім всім треба ска-

---

[1] Про стовбці Бѣгородскаго стола див. між іншими коротку характеристику проф. Багалія: Матеріалы для исторіи г. Харькова в XVII вѣкѣ. (Сборник харьковскаго историко-филологичного общества, т. 16, Харьковъ, 1905, с. 396).

[2] Між іншими про се див. мою рецензію на Єварницького: Источники до історіи запорожскихъ козаковъ, Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. 67, сс. 22—33. Також: Карпов, Op. cit, с. 171.

зати, що українські матеріяли розкидані по всіх інших відділах і підвідділах архіву, в актах сливе всіх чисто російських інституцій і багато з них знайдеться тільки припадково або по розборі цілого архіву, а се що тут сказано—сказано лишень поверховно про великі збірки документів для нашої історії, Я ближче познайомився тільки з «Дѣлами сената по малороссійской експедиціи», які містяться в 154 книгах (загальна нумерація № 1728—1880[1], 1685—1761 рр.).

Як і в попередніх так і в отсій групі матеріялів нема жадного систематичного укладу, через те і тут стрічаються документи далеко старшої дати, ніж в описові зазначено, хоч їх і небагато, як рівнож розмірно небогато документів і з кінця XVII ст. (перша половина гетьманування Мазепи—до чого матеріял переховується головно в арх. міністр. заграничних справ). Зате тут майже все зібране в одно аж до першої половини XVIII ст., починаючи особливо з 1720-х р., коли знов уривається відділ «Малороссійскія дѣла» в архіві мін. заграничних справ. До політичної історії гетьманування Скоропадського і відносин до російського правительства матеріяли теж в більшині там, а тут передовсім до внутрішніх українських відносин того часу. Зате матеріял з часу малороссійської колеґії, гетьманування Апостола і по нім з малими виїмками весь тут, так для історії відносин і, сказати б, правнодержавного становища України супроти російської імперії, як і для внутрішніх обставин. Се пояснюється тим, що сі матеріяли містяться, як сказано, в сенатськім архіві. Сенатові ж підпорядковано, як відомо, українські справи в 1722 р., де вони були з перервою на час гетьманування Апостола (1728—1734) р. до кінця, і очевидно сенат разом з завідуванням України перейняв від колеґії заграничних справ і відповідний архів. Через те, що я ті часи (перша половина XVIII ст.), постановив вибрати предметом моїх занять і з тою думкою вибрався до московських архівів, я мав нагоду ближче познайомитися з отсею групою матеріялу і можу дещо більше про неї сказати, як про попередні.

Часи перших двох десятиліть XVIII в. се часи кількаразового зведення рахунків з дотеперішніх відносин України так до російської держави, як і з чисто внутрішніх обставин з боку українського правительства й суспільства. А се зведення рахунків було безпосереднє викликане знов кількаразовою ліквідацією дотеперішньої політики російського правительства до України і прикладанням нових способів, щоб знищити дорешти її окреме становище і поставити її нарівні з рештою частин російської держави. Одно й друге мусило очевидно зазначитися відповідними актами, з яких кожна з обох сторін, зазначаючи і обстоюючи своє теперішнє становище, шукала мотивів його в минулім. Через те історичні документи з сих часів дають нам можність заглянути і в попередній період і познайомитися з деталями, яких дуже часно не знаходимо в документах з самого того періоду, бо тоді не було потреби зазначувати тих деталів, як гаразд відомих кожній стороні про себе.

Вибір Мазепи на гетьмана можна уважати кінцем того бурхливого періоду лівобережної України (властиво гетьманщини), періоду неустанного кидання на всі боки, словом того процесу ферментування свідомого своєї цілі о стільки, о скільки тієї політичної свідомости в 60 і 70-х р. піддавали політичні чинники правобережної гетьманщини, а опісля, з переходом правобережної старшини на лівий бік, тільки ремінісценції зга-

[1] В загальнім перегляді архіву міністерства справедливости (Памятная книга московскаго архива министерства юстиціи, Москва, 1890), крім інших похибок фальшиву звістку подано і про отсю групу. На ст. 127 подано, буцім згадана група обіймає лишень 54 книги, коли в дійсности в ній є 154 кн.

даних політичних думок. Більш як 20-літнє гетьманування Мазепи було часом відносного спокою в самій Україні (з виїмком справи Петрика, що зрештою не мала скільки-будь більшого значіння). Не було сильнішої інгеренції в українській справі і з боку російського правительства, яке не мало особливих причин бути невдоволеним з України, і се дало можливість скріпитися і скристалізуватися новому українському автономічному устроєві. Повстання Мазепи (1708—9 рр.) і нещасливий його результат змусило російське правительство радикально змінити коли не основний принцип російської політики, котрий своєю дорогою тепер щойно ясно сформовано, то радше тактику до його здійснення, при помочи старого способу небувалого терору і нової демагогічної агітації і підюджування одних верств суспільства на другі. Для виконання сього було не тільки введено для постійного перебування військо російське на Україну, але поставлено гетьмана, управу і ціле суспільство під догляд спеціяльних царських резідентів (Ізмайлова, Вініуса, а потім стольника Протасєва). Нічого й говорити, що Петро 1-й трапив у боляче місце, ведучи агітацію під знаком реформ теперішнього важкого становища нижчих верств суспільства і оборони тих верств перед вищими, а в ролю оборонців ставлячи російський уряд і його агенти на Україні. Підчас цілого гетьманування Скоропадського наслідком згаданої політики Петра виявилася цілковита слабість і нелади політичного й суспільного устрою на Україні, особливо в судівництві, який, здавалось, держався тільки силою гетьмана і старшини. Тепер же коли значіння обох тих чинників кождого на свій лад обмежено до minimum'а, треба було тільки просто замінити верховну українську управу своєю інституцією, а на місце української старшини настановити своїх людей і ділу кінець.

Та зараз по смерти Скоропадського при настановленню Малоросійської колеґії і через цілий час її урядування аж до 1727 р., до повернення гетьманства, виявилося, що розрахунки Петра далеко не були вірні й сподівання його не сповнилися, і в кождім разі не на стільки, скільки він собі бажав. Не зважаючи на таке на око безвихідне становище старий порядок на Україні не тільки не пережився, а навпаки по першім розгромі зачав на очах людности набирати значіння й поваги, а навіть привабливої сили, як щось своє питоме і добре, на жаль на якийсь час загублене. Значить було щось, що сю суспільність з собою вязало. Особливо за часу управи Малоросійської колеґії видавалося людності без порівнання ліпшим навіть гетьманування Скоропадського, на яке всі нарікали, за якого гетьманство зазнало найбільшого пониження в очах своїх і чужих, якого головною і одинокою прикметою було те, що він був «человѣкъ зело доброй», як ненароком влучно схарактеризував його царський резидент при Апостолі Наумов [1]. Виявилося, що, лишаючи на боці старшину, якій власне кажучи, «реформи» Петрові нічогісінько не шкодили, не було нікого, хто бажав би знесення автономного становища України і порядку, який тут панував, а бажано було тільки направити його недостачі. А се пояснюється просто тим, що суспільство, яке себе в масі уважало за окремий нарід, мало вповні ідею своєї політичної окремішности, навіть без огляду на реальні причини (головно економічні тягарі загально державні), з яких йому було при тій окремішності вигідніше. Режім заведений Петром по смерти Скоропадського не тільки нічого з обіцяних полекш не дав, але приніс ще нові тягарі загально-державні (підвищені податки й удержання 10 полків кінноти) додавши до

[1] Арх. Минист. Юст. Дела правит. сената по малоросс. эксп., кн. № 53/1780 л. 157.

самоволі і надужить своєї старшини ще більшу самоволю і брутальніші надужиття нового начальства, на котре навіть суду не було. І можна сказати, що коли в часі упадку Полуботка не доводиться нам чути сильніших протестів в обороні своїх прав, то як виявилося, причиною тому була не байдужість до них. Навпаки суспільність (говорю тут про тих, що могли мати якийсь голос) тільки ждала догідного часу, щоб могти без нараження себе на великі репресії знов виступити. Поки що, вона тільки те зробила, що не позволила чужим промкнутися, так сказати, в круг тих ідей і понять, на яких опиралася і народня і племінна окремішність України. Поки що мовчала і вивчала дещо з нового стану речей і дійсно де чого таки навчилася: се виявилося підчас повернення гетьманства 1727 р.

І власне згадані матеріяли московського архіву міністерства справедливости, а спеціяльно група «Дѣла сената по малороссійской экспедиціи», разом зі збіркою українських актів Миколи Марковича в Румянцевськім музею дає нам змогу вповні прослідити і вияснити отсі щойно піднесені питання. Бути може, що на деякі з них в їх остаточнім зформулуванні, в якім ми їх зараз виписали, не знайдеться визначно ясної відповіди—се так, та дарма. В тих часах багато питань, а між ними головно національне, хоч de facto існували, а що більше, навіть відчувалися, але формулувати їх в певні висновки й визначення нікому і в голову не приходило. Та, як сказано, вони існували і в різних інших життєвих справах проявлялися на зверх, хоч навіть в інших формах. Одначе при докладнім вистудіюванню матеріялу можна прийти до ясних висновків. Висновки такі доконче треба вже раз поробити для зрозуміння історії України не тільки XVIII, але і попереднього століття. І треба признати, що вони, ті висновки, не йдуть в розріз з новою будовою української історії, як її поставив проф. Грушевський. Не вдаючись поки що в деталі, я хочу зазначити бодай найголовніші точки, потрібні для розвязки сих питань, опираючись на згаданім і почасти зібранім мною матеріялі. Се заразом буде певного роду характеристика і самого матеріялу.

Як сказано, новий курс російської політики супроти України Петра І ярко позначився на зверх залишенням на постояле російського війська на Україні і приставленням до гетьмана постійних резидентів, які на думку даних їм тайних інструкцій мали доглядати і не допускати до «измѣны» [1], а з другого боку мусили розвивати і вводити в життя наміри Петра щодо України агітаційними способами, висказаними в публічних урядових манифестах: «обороняти простий нарід і козаків від кривд і насильств старшини», обмежуючи при тім скільки можна власть гетьмана над тієюж старшиною. За тими першими порушеннями договорів Богдана Хмельницького й пізніших гетьманів пішло ще кілька інших, як обмеження права вибору старшини і насильне накидування ніби реформ у внутрішній управі (укази в справі організації генерального суду і генеральної військової канцелярії). Тільки ж центральне правительство, крім загальної ідеї чи тенденції «Малую Россію прибрать къ рукамъ», не мало для здійснення сього певного подрібно виробленого пляну, власне через те, що згадану свою ідею розуміло аж надто вже примітивно, не знаючи при тім докладно настрою місцевої людности. Агенти ж правительства, люди старої московської школи, теж нічого нового не видумали, не вміючи вмістити нічого нового в рамках даних їм інструкцій. Резиденти при гетьмані і команданти російських гарнізонів на Україні (між ними полтав-

[1] Всі того рода інструкції зібрані головно в «Дела правит. сената по малоросс. экспедиціи», кн. № 79; теж, кн. № 24/1751, л. 114.

ський командант, пізніший президент Малоросійської колеґії Велямінов) тільки те й робили, що доглядали за проявами «измѣны» — результатом чого була маса арештів і висилок зовсім невинних людей — і ненастанно твердили тайно і явно, що своя старшина кривдить козаків, поспільство, що по судах діється простому народу кривда, розводиться волокита, беруть взятки і т. д.[1]. Та для підірвання десятками літ виробленого ладу всего того було замало, а головне те, що всі ті способи були чисто негативні. Нерозумна нагінка на гіпотетичних зрадників і терор з сього приводу тільки ширив переляк серед суспільности, змушуючи її замикатися в собі, що ще більше відчужувало Україну від Росії, так що резиденти, перебуваючи постійно при гетьмані, навіть не завсігди могли знати докладно про зносини його з сконсолідованою старшиною[2] і не вміли через те перепиняти наприклад роздавання земель, що було одним з їх ясно зазначених обовязків. І на те вони постійно нарікають перед правительством[3]. З другого боку правительство, що від самого сполученя України з Москвою усе мало на умі «малороссійскую шатость и непостоянство», тепер наслідком арештувань, які само таки робило, дивилося з найбільшим недовір'ям на Україну, а се змушувало його поводитися з нею як з чужим підбитим краєм та одночасно стримувало його від цілковитого знесеня української окремішности, а навіть і від глибших змін у внутрішнім устрою. Правительственні агенти на Україні, агітуючи проти старшинських «непорядків», не вміли виставити тих непорядків, як органічний вплив існуючого ладу, а зводили се, так сказати, на злу волю старшини. Значить усе лихо було в людях, яких треба замінити кращими, Великоросами. І справді лишень в тім напрямі вдалось почасти викликати рух серед людности в деяких полках напр. в Стародубі, де полчани подали прохання, щоб їм настановити полковника Великороса. Нагода до такої переміни в людях скоро прийшла. 1772 р. в квітні цар Петро ще при життю гетьмана Скоропадського віддає управу України зложеній з самих Великоросів Малоросійській колеґії, яку знову піддає сенатові. Та хоч се фактично було знесенням українського автономного становища супроти решти імперії, то все таки цар не наважився заявити сього офіційно, а навпаки зазначив, що зробив се на підставі «пунктів» Богдана Хмельницького, очевидно відповідно інтерпретуючи той договір та підкреслив виразно тимчасовість сеї інституції. По смерті Скоропадського і по нещасливій спробі Полуботка оборонити гетьманство повним хазяїном на Україні лишилася колеґія, супроти котрої юридично рівна інституція, генеральна військова канцелярія, не мала найменшого значення. І коли Малоросійська колеґія мала послужити для людности наглядним доказом вищости російських порядків і російських людей над українськими порядками і людьми, то власне той доказ дав як раз противні висновки. Про обіцяні реформи і полекші не було тепер і мови, а Колеґія усю свою діяльність звернула виключно на збирання податків на державний російський скарб[4] і справді, не зважаючи на зруйнований перед тим війною, а опісля постоєм російського війська

[1] Напр. А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. эксп., кн. № 22/1749, л. 24.

[2] Див. напр., інтересну таблицю посвоячення української старшини десь з другої половини гетьманування Скоропадського, зладжену невідомо ким, але в кождім разі Українцем, хто зна, чи не на бажання російського правительства. Як видно з тої таблиці, гетьман, генеральна старшина й усі полковники, за виїмком прилуцького Галагана і київського Антона Танського, стояли в тіснім родовім звязку. А. М. Ю. Дела пр. сената по малоросс. экспедиції, кн. № 79/1806, л. 186.

[3] Напр. Дела правит. сената по малоросс. экспед., кн. № 20, діло 14.

[4] А. М. Ю. Дела правит. сената по мал. эксп., кн. № 53/1780, л. 159.

і експедиціями на каналові роботи край, піднесла цифру податків до нечуваної перед тим висоти. Та найкраще схарактеризувала діяльність колеґії і загалом цілий російський режім, який запанував на Україні під егідою тієї ж колеґії, нова управа, якій по знесенню колеґії мимоволі довелося зводити рахунки діяльности колеґії.

Зараз вже на початку нового гетьманства в листопаді 1727 р. з журбою писав правительству резидент при гетьмані Наумов: «О коллежскихъ членахъ... какъ отъ гетмана и от протчихъ слышу, великие чинены обиды здѣшнему народу, и будетъ-де многое челобитье, что и показываетца по дѣламъ какъ на членовъ такъ и на подъячихъ».

Сам гетьман Апостол в своїх «пунктах» правительству, в березні 1728 р., навівши кілька дражливих прикладів судівництва колеґії, додає: «а и протчіе дѣла онаж коллегія вершила не по правамъ малороссійскимъ... по своимъ прихотямъ, о якыхъ оной коллегіи вершеніяхъ многіе Малороссіяне тепер бют чоломъ и просятъ разсмотрѣнія». Гетьман кінчає жаданням ревізії колежських «вершеній», бо вона «вершенія обстоятелного не учинила, потакуючи одной сторонѣ... изо взятковъ, о чомъ на оную коллегію имеѣть ся явное доказателство» [1]. Що й говорити, коли такий завзятий російський прихильник і, сказати б, професіональний доносчик Данило Забіла говорив, що «Малороссійской коллегіи члены не поправдѣ дѣла дѣлаютъ и берутъ взятки, отчего Малороссійскіе обыватели плачутъ и отъ разоренія ихъ многіе ушли за границу» [2].

Отсі загальні характеристики були піддержані масою фактичного доказового матеріялу, з котрого ми для прикладу наведемо хоча б таке, що з одного тільки ніженського полку члени колеґії, не виключаючи президента її Велямінова, і канцелярські урядовці вимусили хабарів на 800 руб. і то від найнижчих верств, мужиків, козаків, а головно дрібного служилого люду, як полкових податкових зборщиків, які по силі своєї служби мусили входити з колеґією в контакт [3]. Додати треба, що в сій відомости не показано хабарів з нагоди різних процесів, які в загрозливій мірі виникли через пророчисті заклики колеґії подавати скарги на несправедливі присуди місцевих судів, а яких колеґія в мінімальній частині не полагодила, лишивши по собі таку масу неполагоджених протестів, що самі списи тих протестів, «реєстри нерѣшенныхъ дѣлъ» займають цілі архівні книги [4]. Та найкращою характеристикою того, як правила колеґія краєм, може послужити те, що тайний совітник і міністер при гетьмані Наумов зараз по своїм приїзді на Україну, сконтролювавши прибутково-видаткові книги і порівнявши їх з рапортами Велямінова сенату в справі прибутків та видатків, був змушений взяти під арешт цілу канцелярію колеґії з причини великих грошевих зловживань. Отже виявилося, що 1722 р. з виказаних сенатові 45527 р. 19 коп. прибутку до каси прийшло 22.672 р. 29 коп., а пропало кудись 22.854 р. 90 коп.; 1723 р. до виказаних 85.854 р. 49 коп. забракло 38.119 р. 60 коп.; 1724 р. до виказних 141.342 р. 89 коп. прибутку не стало 33.288 р. 27 коп. [5] Значить половина усіх прибутків, стяганих так безоглядно з людности, по-

---

[1] А. М. Ю. Дела правит. сената, кн. № 3568, л. 22.

[2] А. М. Ю. Дела преображенскаго приказа, № 139, дело 14.

[3] Виденія полку Нѣжинскаго разныхъ сотень всякаго званія людей о взяткахъ одъ членовъ и подлячихъ бывшей коллегіи малороссійской починенныхъ, 1727 году. (Власноручно підписані зізнання пошкодованих). Музей Румянцева, архивъ малороссійскихъ актовъ, собр. Н. Маркевичемъ, № 2783.

[4] Напр. Дела прав. сената по мал. эксп., кн. № 31/1758, 33/1760, 39/1766 і інш.

[5] А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. эксп., кн. № 53/1780, лл. 121—122 (донесение Наумова з 2/10 1727 р.) і л. 288,

падала в кешені членів і урядовців колеґії. Потім можна собі уявити — крім того, що ми знаємо безпосереднє, — як безцеремонно поступала колеґія з людністю.

Тільки про колеґію. Про військових російських начальників ось що пише правительству той самий Наумов (8/II. 1727 р.):.. «какъ нынѣ слышу великие жалобы от здѣшнихъ обывателей а паче на генералитетъ..., на генерала Вейзбаха, что всегда требуетъ для разныхъ домовыхъ посылокъ подводъ, сторожей, водовозовъ, ремесниковъ, баб до кухни, по обывателскимъ лугамъ собою косилъ сена, бравъ много с полку работниковъ не малым числом и то сено на полковыхъ подводахъ возил с великою тяжестию; рыбаковъ беретъ переменно по четыре человѣка с сотни, двѣ слободѣ поселилъ себѣ на обывателскихъ земляхъ людми полтавского полку и иные слободы свои от квартиръ и порцей уволилъ; на генерала поручника Роппа и генерала маэора Дукласа нѣжинский полковникъ Хрущовъ и того полку старшины и сотникъ та полковый комисаръ Федоръ Дубневичъ чрезъ доношенія показали, что оной де генералъ порутчикъ Ропъ занялъ себѣ квартиру в Нѣжине в домѣ бывшаго полковника Толстово и другие старшинские домы не по указу и без отводу; к томужъ требуетъ он до кухни своей неуказаныхъ всякихъ сьясныхъ (sic!) и другихъ на домовые потребы припасовъ по вся дни, на которыи де издержано в мѣсяць дватцать шесть рублевъ..., да емужъ де даетца по ево требованию сверхъ указныхъ порцыоновъ дватцать, рацыоновъ тритцать, да адютантом ево порцей три, рацей пять; да обретающейся при нем прапорщикъ Михнев помянутого комисара билъ смертнымъ боемъ и окровавилъ а полковника Хрущова онже генералъ лейтънантъ держалъ под карауломъ, отобравъ шпагу, а старшину полковую похвалялся бить киями. Да племянникъ де ево, прапорщикъ Виттинъ в Прилуках пришел в ратушу требовалъ у войта подводъ бес прогонов, которыхъ он войтъ не далъ, и оной де прапорщикъ за то ево билъ плетью; тогож полку при суде билъ же полкового обозного и голову проломалъ до руды. На генерала маэора графа Дукласа переяславского полку старшина чрез прошение показала. Въ 1726 году требовалъ он генералъ маэоръ на разные строения лесу у многихъ людей неменшеѣ (sic!), такожъ з таевъ лесу побрано и в дворы, прозываемые сулименски, удескиі и чернецкиі, перевожено, в которыхъ дворахъ подѣланы великие стайни с станками, ящиками и с мостом в народную тягость. О чемъ я на нихъ господъ Роппа и графа Дукласа писалъ и ислѣдованиі командующему генералу Вейзбаху, а в полки малоросійскимъ полковникомъ посланы указы, чтоб лишняго сверхъ указу никому ничего не давали, а кто будетъ насилно что братъ, о том бы ко мнѣ писали імянно и присылали б обстоятелные вѣдомости. А чтоб в томъ справедливость была учинена, о том познать не почему, понеже на самого ево генерала Вейзбаха обиды показывають болѣе другихъ». [1] Таке саме писав гетьман Апостол і про комендантів поодиноких російських гарнізонів: полтавського Чічеріна, переяславського Яковлева, глухівського Скорнякова-Пісарева і ніжинського Толбухіна [2], а особливо про захват земель і притягання «всякого званія людей» в підданство.

Над тим всім нарешті панувала характерна для старої Росії політика різного роду обмежень і перешкод і заборон, а переводжена провінціяльними, головно пограничними властями, військовими заставами і т. і., вироджувалася в причіпки й здирства, які навіть нічим не були корисні

---

[1] А. М. Ю. Дела правит. сената по малорос. эксп., кн. № 53/1780, лл. 157 — 158.
[2] А. М. Ю. Дела правит. сената, № 3568. л. 22.

для російського правительства, а місцевій людности українській приносили великі матеріяльні страти. Се давало себе відчути особливо в промислі, як напр. заборона робити поташ [1], і в експортній торгівлі через те, що військові форпости утруднювали всяку комунікацію з заграницею, про що маємо вимовні свідоцтва самого таки Наумова і Апостола.[2]

Такий стан речей на Україні погіршувався ще дезорганізацією, викликаною подвійною владою, де одна власть юридично рівна другій, а не обізнана з місцевими обставинами, фактично забрала все в свої руки, а виразом сього була самоволя адміністрації і війська, що давалася дуже тяжко відчувати людності. Серед загального невдоволення чим раз частіше почали сипатися скарги — тепер уже на новий порядок, а далі протести в одиноко можливій тоді формі — утікання. На доказ сього зацитую одну з таких скарг з початку 1727 р., в котрій старшина і сотенн: лохвицької сотні «плачливе» нарікали на розкватирування військ, які сотня мусила удержувати. «Бо что прежде — пишуть вони між іншим — за покойного гетьмана (Скоропадського), якъ єще и люде заможнѣйшіе были, по расположенію іскусних опредѣлено было на сотню нашу Лофицкую компанѣй двадцять и три чоловѣка, то нинѣ тиєж люде и вже зубожавшіе, на сто тридцять и єдного компанѣйця уже другій рокъ мусѣли по указу, любо з претягчайшою своєю бѣдностю, вистачати повинность». Військо допускається при стяганню «повинности» різних надужить. Адміністрація знов для того, щоб на зверх на удержання одного вояка припадала відповідна кількість хазяїв, штучно побільшувала компут, вписуючи туди людей, які по своєму привилейованому або непривилейованому становищу не могли належати до компуту, а власне «войти городовие и сѣлскі, бурмѣстри и сторожѣ разніе и протчіе служителѣ ратушніе, зборщики, шафарѣ, помѣрніе, цехмистри молодшіе, десятники, хватирніе, ктиторѣ, паламарѣ, дяки, пастухи разной скотини мирской корчемніе доми и винокурнѣ, в котрих тилко временемъ бивають мешканци, старши совершенніе з єдной тилко милостинѣ жиючіе, вдови нищетніе и многоє число самих нендзних людей, у чужих фолварках мешкаючих и питаючихся з єдной тилко поденной роботи». Через те «тилко тепла дожидаются, а усѣ розийтися готови, да многіе власніе доми оставивши поросходилися и розийтися от безмѣрной дабели готови». [3] І справді той час зазначився серйозним еміграційним рухом лівобережної людности особливо на правий берег Дніпра, не зважаючи на пограничний військовий кордон. Зі слів Наумова такий переселенець «скажеть на заставѣ, что идѣть (sic!) туда (за Дніпро) якобы для жатбы хлѣба или сенокосу и протчих работъ, и перейдут сто возвратятця десят» [4]; «застава есть, а люди перешли и за границею населилось множество» стверджує він в іншім донесенню.[5] Як бачимо, еміграцію було викликано чужим тяжким пануванням, не тяжким власним соціяльним устроєм. Устрій на Україні стояв далеко вище від московського, про що вимовно свідчить така ж утікачка селянства з Росії на Україну, і ся знов еміграція теж прибрала такі розміри, що стала одним з найважніших питань в українсько-російських відносинах через те, що правительство зробило з того прибуткове джерело для своїх поміщиків, вимагаючи від українських поміщиків за еміґрантів плати т. зв. «пожилыхъ денегъ».

---

[1] Полное Собр. Зак., т. 7. № 4197.
[2] А. М. Ю. Дела правит. сената по мал. эксп., кн. № 53/1780, лл. 157—8, 214, 280.
[3] Музей Румянцева, архивъ малоросс. актовъ, собр. Н. Маркевичемъ, № 503.
[4] А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. эксп., кн. № 53/1780, л. 157.
[5] Там само, л. 280.

Я трохи довше задержався при характеристиці того першого замаху на автономію України, замаху в формі накинення гетьманщині російської управи і її результату, бо се неминуче потрібне, щоб вияснити, який се вплив мало на дальше ставлення Росії до України й українського суспільства до своєї автономії і до Росії. Російські керівні кола по смерти Петра не могли не звернути уваги на такий будь що будь важний факт, що, не зважаючи на зручну, як здавалося, тактику, ужиту супроти репрезентантів української автономії, йому чи його агентам не вдалося викликати скільки небудь серйозного руху, або хочби маніфестації навіть серед нижчих верств суспільности за знесення гетьманщини. Навпаки в міру продовжування дотеперішнього режиму ширилося тільки загальне невдоволення внизу, підчас коли старшина заховувала характерну мовчанку, так що правительство, маючи фактичну управу в своїх руках, в дійсности навіть не мало ясного і докладного поняття про українські справи. Се виявилося яскраво по поверненню гетьманства: резиденти, що переймали діловодство безпосередньо з рук російської інституції, були змушені в справах українсько-російських відносин шукати інформацій в архівах — отже знали менше, ніж колишні московські дяки і піддячі. Се заставляло правительство дивитися ще більш недовірливо на Україну і уявляти для себе з того боку більшу небезпеку, ніж вона в дійсності була. Та з другого боку тим самим Україна будила більший респект, тим більше, що як вчив досвід, навіть родовиті Росіяни й інші чужоземці, настановлені для ослаблення опозиційного елементу українськими полковниками, по якімсь часі ставали в ряди невдоволених проти російського режиму (напр., ніжинський полковник Толстой). При такім стані речей, маючи на увазі хвилями напружені відносини з Туреччиною, правительство небавом по смерти Петра з початком 1726 р. роздумувало над «удовольствованіемъ малороссійскаго народа», що, на думку правительства, можна було зробити поступками на користь автономії. При кориснім укладі ще й інших побічних обставин 1727 р. се було зроблене в далеко ширших розмірах, як перед тим було проєктовано, бо привернено гетьманство. Гетьманування Апостола, головно перша його половина до 1730 р., на мою думку, один з найважніших моментів нашої історії XVIII ст. і вимагає детального окремого оброблення. Ми обмежимося проте зазначенням найголовніших точок.

У відповідь на указ Петра II з 12 травня 1727 р., що приносив обіцянку привернути силу «пунктам» Богдана Хмельницького, отже вибори старшини і знесення нових податків, наложених малоросійською колеґією, — від усіх полків посипалися до царя адреси, в яких старшина, козаки, міщани і посполиті, словом — «увесь малоросійський народ» дякували за обіцянку «содержать малороссійскій народъ по пунктамъ Богдана Хмелницкого» і за повернення гетьманства, обіцяючи «за те вірно служити, не щадя останньої каплі крови» і т. п. [1] Вибір гетьмана, як незвичайно радісну подію для «малороссійскаго народа», оспівав у величезнім панегірику київський піїт «зъ училищъ кіевскихъ славено-латинскихъ ученик Яковъ Галяховскій» [2], а славетні магістрати, як напр. ки-

[1] Сі адреси (оригінальні з підписами усієї старшини до війтів включно, а почасти також козаків), крім згаданого політичного значіння, цінні ще й для внутрішньої історії України, як характеристика внутрішніх адміністраційних відносин різних полків у даний момент, про що можна судити вже хочби по ґрупуванню підписів. А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. экспед., кн. № 53/1780, лл. 26—58.

[2] Повний та предовгий титул сього панегірика такий: Ехо радости и привѣтствія и благодарствія на превожделѣнный, преславный и всемилостивѣйший гласъ Богомъ дарованного, Богомъ вѣнчанного и Богомъ превознесенного благовѣр-

ївський, «по полученіи сего (царської жалованної грамоти на гетьманство) приказали для собранія публѣки на котлах майстратових выбити гасло, и такъ премощнѣйшую грамоту яко и висоцеповажный рейментарский унѣверсалъ въ кляр всенародно, разъ пред ратушем, а в другое при благодарственном молебном пѣніи въ церквѣ соборной вичитали, и по оном исполненіе чинит всегда долженствуєм».[1] Певне, що у всіх тих об'явах радости було багато парадного, чисто етикетного, та всього вже не можна сказати про інший об'яв, як виплив значіння гетьманства для людности: коли перед тим так українські, як і російські власти доносили про розтіч людности, не зважаючи на пограничні кордони, то тепер той самий Наумов радить бодай на якийсь час зняти пограничні військові застави, бо можна сподіватися, що на звістку про гетьмана еміганти почнуть вертати.[2] Що більше, Наумов має відомості, що «польские владѣльцы, которые отсель переходящими владѣли и брали съ нихъ десятину, нынѣ то отложили, послыша о гетмане, и сами некоторые из ближних мѣстъ от рубежа виезжаютъ».[3]

Ще більший рух, але вже політичний, викликало гетьманство в сферах української старшини, а на чолі його стає сам старий Апостол, один з кращих історичних укрінских діячів, а притім рішучий автономіст. До правительства сиплються від гетьмана різні «пункти о нуждах малороссійскаго отечества», «предложенія», «кратія изясненія»[4], в яких гетьман з повним розумінням справи, збогаченим недавнім гірким досвідом, намагається оборонити перед замахами автономне становище України в цілій тодішній повноті від «пунктів» Богдана Хмельницького аж до «малороссійскаго нарѣчія» і «малороссійского стиля» включно[5]. Особливо обстоював повне право вибору всеї старшини «вольними голосами», вказуючи зовсім справедливо, що сі недомагання українського ладу, на яких основувалася аґітація російського правительства, походять від старшини не вибираної, а настановлюваної правительством, і через те не залежної від гетьмана і від людности. Спеціяльну увагу звертав також на судівництво, яким ненастанно тикало в очі старшині правительство, і тут гетьман проєктував реформи, які почасти і запровадив. У всіх тих заходах червоною ниткою позначається змагання Апостола скріпити скільки мога авторитет і власть гетьмана супроти старшини, і сю ідею намагається він переводити на практиці, в чім не можна не бачити особливого впливу російських порядків, в яких йому мусив імпонувати безоглядний послух. Непокірних старшин, іменованих правительством і через те незалежних від нього, намагався при помочі самого таки росій-

---

ного и благочестивого и хрістолюбивого государя нашего Петра Второго, императора и самодержца всероссійскаго, яко обще всему російскому народу новымъ монархою всероссійския имперіи престола императорской короны и священного помазанія воспріяніе, обявившій, яко собственно малороссійскому народу ко удовольствованію своєму по прежнему обыкновенію имѣти гетмана повелѣвшій, изъ Малія Россіи чрезъ всенайпослѣднѣйшаго раба и всенижайшіе подножіе зъ училищъ кієвских славено-латинскихъ ученика Якова Галяховского въ достодолжный даръ, яко всевилостивѣйшему государю своєму е. и. в. произнеся лѣта царя царствующихъ 1728, марта 10 дня. — Переховується в рукописній бібліотеці архіва міністерства юстиції в Москві під № 105, в виїмках поданий А. Соболевским в «Чтеняхъ общ. Нестора-лѣтописца», кн. II, сс. 39 — 45. Ціле його значення — в заголовку, справді тільки, як «ехо радости» із згаданих подій.

[1] Донесення київського маґістрата Апостолу в лютім 1728 р. Музей Румянцева, архивъ малоросс. актовъ, № 433.

[2] А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. экс., кн. № 53/1780, л. 280.

[3] Там само, л. 158.

[4] А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. эксп., кн. № 53/1780, лл. 207 — 216, 221 — 227, кн. № 79/1806, лл. 339 — 343. Дела правит. сената, св. № 3568. л. 22 і др.

ського уряду вижити, як напр. відомого своїми насильствами гадяцького полковника Гаврила Милорадовича[1], а з иншою старшиною в деяких випадках поступав доволі безцеремонно. Наводимо один такий приклад, в якім навіть в формі бачимо наслідування російських порядків, де гетьман звертається до сотника, отже доволі високої фіґури в українській адміністрації. «Тебѣ Афтанасію Жуковському, сотниковѣ глинскому симъ нашимъ откритимъ листомъ обявляем: Понеже ти по посланному нашому указу въ Глуховъ къ намъ не приехалъ и учинилъ ся указу нашому ослушенъ, а сотняне глинскіе въ обидахъ отъ тебе имъ затѣянних неотступно намъ стужают, просячи за оніе з тебе сатисфакціи, того ради послани по тебе от нас нарочніе козаки сотнѣ глуховской..., которимъ велено тебе взять и нехотячого припровадить в Глуховъ. З якими козаками абыс приездилъ въ Глухов непремѣнно под непустними правними винами и войсковимъ караннем, грозно рейментарско приказуемъ».[2] І справді в перших літах вдалося Апостолу піднести авторитет гетьманської власти і навіть надати їй певного рода маєстатної поваги, що ясно пробивається в відносинах старшини до гетьмана. 1729 р. лубенська полкова старшина, ображена указом присланим їй резидентом-міністром Наумовим вдається в тій справі до гетьмана. Бо, пише вона «хотя доселѣ еще не получили мы такового его... величества указу, чтоб намъ слушати указовъ из других которихъ канцелярій, не токмо от учрежденного над нами божією и високо монаршою волею одного рейментора вашой панской велможности, посилаемихъ, однакъ спасуя ся, чтоб не подпасти штрафу за преслушаніе... под високимъ іменем его... величества виданого указу, принуждени теперъ оный.. обявить». В р. 1728 запорожці вдаються до Апостола з чолобитною про заступництво, дізнавшись «о благополучномъ вашемъ панскомъ пришествіи на престолъ вашъ гетманскій малоросийскій».

Та старому гетьману вдалося врятувати останки автономії далеко не в тій мірі, як йому бажалося. Першою причиною тому було force mojeure — російському централізмові не хотілося уступати з усіх зайнятих ним позицій на Україні. Лишилися російські війська, лишився резидент при гетьмані, а навіть до одної з найвищих інституцій, генерального військового суду увійшло постійних три члени з Росіян, хоч се останнє було, за висловленими вгорі мотивами менш небезпечне. Та все те при розумнім гетьмані все таки нейтралізувалося. Далеко гірша була друга причина, яка не давала надії на піддержання і на далі гетьманства. Причиною того була внутрішня духова формація самого українського суспільства, а власне старшинської верстви. Старшина, як ми бачимо, була привязана до автономії свого «малороссійскаго отечества» навіть поза сферою матеріяльних користей, які могла дати автономія, але піддержати сю автономію могла тільки пасивно. Мазепинська катастрофа і безоглядний режім Петра І — а більшість тої верстви, яка мала обняти спадщину по Апостолі, виростала в часі тих катастроф—не могли пройти даром для духового настрою суспільности і дуже шкідливо відбилися на характерах. Першим наслідком того було обмеження політичного кругозору виключно до властивої гетьманщини, яка супроти цілої імперії уявлялася дуже незначно. Далі, страх Петрового режіму викривив характери, позбавивши їх твердости, замісць чого проявилася і при-

[1] Дела правит. сената, св. № 3568, л. 22.
[2] А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. эксп., кн. № 53/1780, лл. 569—570.
[3] Музей Румянцева, архивъ малоросійськихъ актовъ, собр. Н. Маркевичъ, № 2107.
[4] А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. эксп., кн. № 59, л. 378, лист кошового Милашевича з 24/10 1728.

вилася в українській суспільності спеціяльна прикмета, яку я означив би здібністю пристосовуватися до обставин. Приглядаючись вже за Апостола до заходів de republica emendanda, бачимо, що люди порозумнішали, набравшись досвіду, зрозуміли навіть теперішні помилки і з розумом беруться за діло. Тільки ж тут ми не можемо не завважити недостачі, якогось сказати б, широкого розмаху, який може надати ділу твердого характеру і сильної волі, надхненої вірою навіть без огляду на те, в яку б сторону той розмах направлявся. Натомість ми бачимо якусь дивну непевність і вагання навіть при почуттю слушности своєї справи, чого характеристичним прикладом може служити хоч би дрібний факт в наведенім нами листі лубенської старшини до гетьмана. Через те в хвилях, коли вища сила, в тім випадку централізм, подавався, виступав український патріотизм, який без сумніву був; і навпаки в хвилях сильнішого натиску централізму з його атрибутами, на Україні проявлялася здібність пристосовуватися до обставин, найгірша прикмета для нації, яка хоче самостійно жити.

В результаті ті дві сили дали третю «рівнобіжну»; змінений рід патріотизму, якого виразом був опісля славний памфлет «Исторія Русовъ», а певного роду прототипом його можемо вважати меморіял української управи з часів Апостола російському правительству: «Краткое изяснение о фундаменталномъ состояніи малой Россіі».[1] А прояви здібности пристосовуватися можемо почасти бачити вже в другій половині гетьманування Апостола по вступленню на російський престол Анни Іванівни, коли російський централізм почав проявлятися агресивніше і тільки ждав з нетерплячкою смерти старого гетьмана.

Ждати довелося не дуже довго — 17 січня 1734 р. умер останній гетьман — козак козацької України. По нім був ще один гетьман, але се був уже гетьман України шляхетської.

---

[1] А. М. Ю. Дела правит. сената по малоросс. экс., кн. № 79/1806. лл. 339 — 343.

Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.

Протоколы, журналы и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта, 1726 — 1730 гг. (Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества, тт. 55, 56, 63, 69, 79, 84, 94, 101, рр. 1886 — 1898).

Бумаги кабинета министровъ императрицы Анны Іоанновны 1731 — 1740 гг. (Сборникъ имп. русскаго историческаго общества, тт. 104, 106, 108, 111, 114 і 117, 1898 — 1904).

Поява в 1886 р. 55 тома одного з найповажніших російських наукових видавництв «Сборникъ имп. русск. истор. общ.» знаменувала щасливий плян, який очевидно задумало се видавництво: оголосити в чергу акти поодиноких російських державних інституцій. Від 1886 до 1898 р. опубліковано в Сборнику «Протоколы, журналы и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта» в 8 солідних томах. За сим пішли «Бумаги кабинета министровъ имп. Анны Іоанновны», що служать продовженням «протоколів» і тісно з ними вяжуться, бо «кабинетъ» майже безпосередньо зайняв місце В. Т. Сов. Досі появилося 6 томі «Бумаг», що містять акти 1737 р. включно. Матеріял у вишій мірі цікавий для дослідника української історії. Перед докладнішим обговоренням сього матеріялу, скажу кілька слів про чисто-формальну його сторону, а потім про його значіння для нашої історії.

За регуляміном в В. Т. Сов. ведено протоколи з усіх його засідань. Протоколи були двоякі: властиві, підписувані всіми членами В. Т. Сов., що мали заразом силу указів, і так звані «журнали», в котрих нотовано подавані на засіданнях справи і діскусію над ними. Редактор «протоколів» (Н. Дубровін) подав у «Сборнику» також як додаток укази, видані Вер. Т. Сов. або через його посередництво, і різні донесення підлеглих В. Т. Сов., сената й колеґій, а то навіть і приватних одиниць. Ті донесення звичайно були предметом нарад і друковано їх під відповідними протоколами. Редактор «Бумаг» (профессор дорпатського університету Філіппов) додержувався в порядкуванню матеріялу, о скільки сей не різнився від попереднього (були тут лишень журнали не підписувані і реєстри актів, що входили до «кабинета», з коротким змістом), такої самої норми, як редакція «Протоколів», теж містячи в відповідних місцях укази і донесення до «кабинета». Та на жаль в двох останніх томах (114 і 117) редактор, щоб не поширювати надто видавництва, всіх актів, які виходили в тім часі з «Кабинета», не помістив, а робив між ними, як він говорить, «осторожный» [1], але все таки вибір, поміщаючи лишень важніші. Поминаючи вже те, що обережність в такім виборі, хочби як старанна, все таки річ суб'єктивна, я вкажу лишень на те, що якась резолюція, чи указ міністрів з огляду на загальний характер може не мати для видавництва значіння, але для нашої історії може бути дуже

[1] Т. 114, с. LV.

цінною звісткою. Так «Протоколи», як і «Бумаги» в «Сборнику» поділено на літа, до котрих вони належать, і «Протоколи» з одного року містяться в двох томах, а «Бумаги» в однім томі, з виїмкою 101 т., де побіч матеріялу з другої половини 1729 р. подано також протоколи В. Т. Сов. за час від 1 січня до 4 березня 1730 р., себто до моменту скасування сеї інституції, і 104, що окрім актів «Кабинета» з 1732 р. містить в собі також і акти з 1731 р. від 10 листопада, з моменту установлення «Кабинета».

Таким чином з огляду на свій характер, собто тому, що відноситься до двох найвищих державних інституцій в Росії, як і з огляду на час, має сей матеріял для історії відносин України до Росії першорядне значення. Він дає нам пізнати властиві і правдиві пляни, з якими носилося правительство щодо української автономії; в В. Т. Сов. і кабінеті засідали самі «свої люди», що на сім пункті були з собою щирі і говорили те, про що Україна в тім часі ніяк не могла довідатися; а що сі люди мали власть, отже те, що постановили, могли чи скорше чи пізніше впровадити в життя. А був то час, коли українська автономія кінчала боротьбу за своє існування з московським централізмом — і та боротьба випала на її некористь. Се була важна хвиля і тому то, як кажу, згаданий матеріял має таке значіння. З другого боку в першій причині цінности сього матеріялу лежить його неповність. До В. Т. Сов. і Кабінету доходили лишень справи найважніші та й то лишень в найбільш скороченій формі, інші справи залагоджувано в сенаті й по колеґіях; проте вони не могли війти в се видавництво. Україна за часів Апостола була в «вѣдомствѣ кол. ин. дѣл», отже тут концентрувалися її справи, а по Апостолі знову в сенаті «въ особой конторѣ», так що, як я зазначив, лишень найважніші доходили до Сов. і Каб.

Вкінці ще мушу зазначити, що й «Протоколи» і «Бумаги» в деякій мірі використав ще до їх видання пок. російський історик Соловйов. Отже навів він у своїй «Исторіи Россіи» наради В. Т. Сов. 1726 р. над вибором гетьмана і над увільненням Апостола [1], указ Петра II з 12 травня 1727 р. про знесення податків, наложених мал. кол., і про вибір гетьмана і старшини [2], а вкінці також указ з 31 січня 1734, в котрім установлено нову управу на Україні по смерти Апостола і припоручення кн. Шаховському прихиляти Українців до свояченя з Великороссами [3]. Згадаю тут ще про реферати Василенка в «Київській Старині» з «Протоколів» [4]. і Матушевського з 3 тому «Бумаг» (108) тамсамо [5].

Переходжу до справи. Першу записку про українські справи знаходимо під 11 листопада 1726 р., в звязку з перспективою турецької війни: «Еще розсуждали, дабы о Малой Россіи ея императорскому величеству донести мнѣние ихъ: 1) что пока еще съ турки до разрыва не дойдетъ, до тѣхъ мѣстъ ради удовольствія и приласканія тамошняго (українського) народа выбрать персону годную и вѣрную изъ нихъ малороссіянъ въ гетманы. 2) Подати нынѣ собираемыя всѣ сложить, и брать неотмѣнно только тѣ, какъ собирались при гетманахъ на войска, а войско содержать по прежнему, как было при гетманахъ и въ пунктахъ [6]. о томъ изображено. 3) Суды между народомъ малороссійскимъ отправлять имъ

[1]. История России, т. IV, ст. 923.
[2]. Ibid., с. 1050.
[3]. Ibid., сс. 1523—5.
[4]. Киев. Стар., 1900 р., кн. 7.
[5] Ibid., 1901 р., кн. 1.
[6]. Під «пунктами розуміються договорні статті Богдана Хмельницького з 1654 р.

самымъ, только аппеляцію, или переносъ дѣлъ опредѣлить до коллегіи малороссійской». [1]

Се був лишень загальний нарис тих реформ, які рішив В. Т. Сов. «ради приласканія народа» перевести на Україні. Детальніше оброблення сього проєкту відложено на пізніше, аж коли сей проєкт дістане апробацію від цариці. [2] Відновлення гетьманства обговорювано далі в наступному часі на засіданню 23 лютого. Тепер одначе ся справа стрінулася з сильним протестом одного з «птенців» Петра першого, графа Петра Андрієвича Толстого. Він заявив, що не може цариці дораджувати повертати гетьмана, «понеже блаженныя памяти его императорское величество (Петро) въ томъ намѣреніи гетмана не учинил и у полковниковъ и старшины власти убавилъ, дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать, и черезъ тотъ способъ полковники и старшины съ подданными пришли уже въ немалую ссору. И ежели нинѣ тамо гетмана учинить и оному такожъ и старшинамъ власть по прежнему дозволить, то при настоящемъ состояніи дѣлъ между Россіею и турками, весьма не безопасно какихъ противныхъ слѣдованій» [3]. Отсей в високій мірі характерний вислів Толстого містить у собі усю українську політику Петра І-го і наочно показує, яких способів він уживав, «дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать». Та я про се буду говорити далі. На разі справа про відновлення гетьманства на тім стала, бо пам'ять Петра і його замірів була ще надто свіжа, а його «птенцы» говорили свое memento.

Цікаво, що ті члени В. Т. Сов. (на жаль в протоколі не подано їх, чи його імени) [4], що подали проєкт поробити уступки на користь української автономії, вказували на війну з Туреччиною, як причину сих уступок. Толстой, стоячи на зовсім противному становищу, рівно ж вказував на війну; значить, небезпека зі сторони України сяк чи так була.

І так зле і так не добре, та в кінці звичайно треба було щось зробити «для удовольствія и приласканія» України. Найбільшим може зі всіх тягарів, які Україна з ласки Петра першого поносила, були безперечно «роботи на лінії», а потім також «низовий поход» проти східніх диких орд. З донесення Сената до В. Т. Сов. з 16 березня 1726 р. довідуємося, що було 1724 р. в Дербені та кріпості св. Хреста, занятих 10.521 Українців на чолі з полковником Милорадовичем. З того числа 1725 р. було коло робіт в згаданій кріпості 6.790 чоловіка. Отже з того числа «отъ пінготной и другой тяжкой болезни — як оповідав рапорт — повалились и отъ татаръ... на бояхъ и нападеніями въ разныхъ мѣстахъ побито и умерло 5.183 человѣка». 961 хорих відпущено до дому. Значить з 6790 лишилося здорових лишень 646 людей і ті, як доносить сенат, попали в крайнюю нужду, так що крім хліба жадної іншої поживи, ані одежі й взуття не мають.

Можна собі уявити, з яким серцем зносив український нарід такі походи. Щоб отже чимось «тамошный народъ приласкати», підніс В. Т. Сов.

---

[1] Ся точка, як видно, далеко не годиться з «пунктами», де застережено повну незалежність від російського правительства в судах. «Въ судахъ чтобъ ни Воевода, ни Стольникъ въ Суды Войсковые не вступались: гдѣ три человѣка козаковъ, тогда третьяго должны судити». (Источники Малогоросс. Истор., Сосква. 1858, с. 63).

[2] Ibid.

[3] Т. 55, с. 60.

[4] Можна одначе догадуватися, що се був князь Меншиков, на що вказують його пізніші відносини до українських справ (про се я буду говорити нижче). Зрештою тут цікаве ще й се, що проти всього проєкту виступав як раз Толстой, ворог Меншикова.

[5] Т. 55, сс. 119—150.

18 березня гадку, щоб в кріпості св. Креста Українців замінити донськими козаками[1]. 28 березня порішено сю справу в той спосіб, щоб з 5.000 козаків, котрі в сім році мали йти до тої кріпості на заміну попереду висланих, взяти по 3 рублі від козака, а за ті гроші наняти добровільних робітників[2]. Сю справу порушувано ще кілька разів, остаточно затверджено 1 квітня[3], а 6 того таки місяця післано про се указа президенту малорос. кол. звісному Велямінову[4]. Тих козаків, які поки-що були ще в кріпості св. Хреста, наказано в вересні пустити додому, а до того часу визначено їм платню по 30 коп. місячно[5]. Щоб сій полекші надати вид великої ласки, постановив В. Т. Сов. не відразу оголошувати, що в заміну за службу положено ціну 3 руб., а запитати вперед козаків, скільки вони самі будуть давати. «И когда они, какъ безъ сумнѣнія чаемо, представятъ въ дачю со всякаго человѣка болѣе 3-хъ руб., то имъ въ то время объявить, что ея имп. вел. милосердуя о нихъ, повелѣла съ нихъ взять только по 3 руб., дабы они тѣ деньги симъ способомъ безъ озлобленія или еще и съ охотою заплатили»[6]. Після донесення Велямінова справді козаки годились давати значно більше гроша, ніж було встановлено, прим. ніженський полк годився давати по 8 рублів за козака, а полтавський навіть 10 руб., і в жаднім полку не предкладано менше 3 руб.[7].

Першу точку проєкту, поставленого на засіданню В. Т. Сов., іменно щодо вибору нового гетьмана, як ми бачили, не було прийнято; не сповнено теж і третьої, себто не відновлено Україні самоуправи в судівництві, бо се так як і відновлення гетьманства противилося засаді «убавленія власти старшинамъ». Залишалася ще друга точка: скасування податків, наложених Петром, чи то малоросійською колеґією 1723 р. Згадана колеґія невпинно винаходила чимраз більше нових промислів, котрі радила оподатковувати. Те саме лишень значно обережніше і в меншій мірі пропонував сенат в докладі з 27 травня[8]. Та В. Т. Сов. не тільки-що не згодився на ті пропозиції, але указом з 1 червня наказав скасувати всі податки, наложені в 1723 р.[9]. При таких полекшах «тамошнему народу» подумали також і «о приласканіи» спеціяльно старшини. 1 квітня В. Т. Сов. висловився за відпущення на Україну миргородського полковника Данила Апостола, який разом з іншими сидів у Петербурзі з причини, що був замішаний в справу Полуботка. Цариця поки що відложила сю справу, обіцяючи обговорити сю справу ще в В. Т. Сов.[10]. Очевидно не могла відразу рішитися на випущення людини, яку вважали за спільника Полуботка, — пустити його тепер, коли наближався «разрывъ съ турки». Ся справа затягнулася на довший час; аж 5 травня цариця дала свою згоду на увільнення Апостола[11], в котрого по всій правдоподібності були сильні заступники, а головно всемогутний тоді Меншиков. Притім одначе полковник мусив лишити свого сина в Петербурзі в запоруку вірности батька, а від нього самого приказано відібрати «крѣпкую присягу» вірности[12]. В ній з'обовязувався Апостол бути цариці і її наслід-

[1] Ibid., c. 115.
[2] Ibid., c. 149.
[3] Ibid., c. 176.
[4] Ibid., c. 200.
[5] Ibid., c. 180.
[6] Ibid., c. 149.
[7] T. 56, cc. 110—111.
[8] T. 55, cc. 325—6.
[9] T. 55, c. 322.
[10] T. 55, c. 178.
[11] T. 55, c. 263.
[12] T. 55, c. 263.

никам «вѣрнымъ, добрымъ и послушнымъ рабомъ», всякі права царські «узаконенные и впредь узаконяемые предостерегать и оборонять», а передовсім поклявся на час свойого побуту на Україні без указу «съ турки, съ крымпы, съ поляки, съ запорожцы и съ другими никоторыми народами посторонними кореспонденцій не имѣть»[1]. Кілька місяців пізніше (21 жовтня) В. Т. Сов. вирішив увільнити інших старшин: Лизогуба, Чарниша і Жураковського. Їх сини мали теж залишитися в Петербурзі[2]. Та над усяке сподівання, коли сенат запитав, що з тими закладниками робити, чи їм будувати доми, чи ні, В. Т. Сов. був змушений відповісти, що не тільки сини старшини, але й вони самі мусять зістати в Петербурзі. «Ея величество не только не соизволила (на від'їзд), но повелѣла, чтобъ они (старшини) по прежнему указу жили здѣсь въ Санктъ-Петербурхе»[3]. Як видно, цариця взагалі чомусь менш радо годилася на увільнювання старшин, як В. Т. Сов.

Для України в тім часі зроблено лишень маленьку поступку в виборі старшини. За указом Петра I з 9 січня 1715 р. на всі старшинські місця без винятку мали вибирати лише кандидатів, а пізніше одного з них затверджувало правительство. Тепер В. Т. Сов. виемансипував полковників з сього правила, лишень зажадав, щоб виборці давали писану запоруку, що пропонована ними на полковника «персона добрая, заслуженная и въ вѣрности неподозрительная»[4]. Всі ті одначе поступки, так сказати, нічого правительству не коштували. Зате що інше було зі знесенням податків, наложених в 1723 р. Правительство не могло з легким серцем поступитися такими значними прибутками, які давала Україна[5], і які мало воно у власному заряді, себто в руках малоросс. колегії. При тім небезпека війни з Туреччиною минула. Проте В. Т. Сов., одержавши відповідного указа цариці 21 липня того таки року, без церемонії скасував своє розпорядження з 1 червня і наказав малоросс. колегії збирати дальше податки «отъ вишныхъ до нижныхъ чиновъ»[6]. Указ 1723 р. навіть поширено на людність, переписану на ім'я цариці, яка перед тим була від сього вільна[7]. В другій половині 1726 р. не тільки не думали про вибір гетьмана, але постановили таки на добре загніздитися на Україні та цілу управу взяти в свої руки. Малоросс. кол. просила, щоб

[1] Т. 55, с. 294.
[2] Т. 56, с. 290.
[3] Т. 56, с. 601.
[4] Т. 56, с. 325.
[5] Податок на Україні був двоякий: з промислів (з куріння горілки і пива, з пчіл, тютюну і т. д.), з торгів, шинкарства і т. д. плачено грішми і, так сказати, «від ґрунту» в натураліях. З донесення малоросс. кол. Верховному Т. Сов. (квітні 1727 р.) в рр. 1724, 1725 і 1726 загальна сума податків на Україні виносила в грошах: 114.495 руб. 20 коп. (1724), 98.559 руб. 20½ коп. (1725) і 92.391 руб. 35 коп. (1726); в натураліях (збіжжя, борошно, крупа і т. і.): 30.578 четверток, 4 четверики (1724), 24.559 чверт. 1 четверик (1725) і 19.551 чверт. 6 четвериків (1726), окрім «припасів» як меду, солн, тютюну, олію, горілки, якої за 1725 і 1726 рр. вибрано 1638 відер і 13 кварт. Запровадження малоросс. колеґією нових податків, яких перед тим не було, принесло в 1724 р. 42.366 руб. 95 коп. більше, як можна було зібрати на підставі давнішнього оподаткування, а в натураліях 19.813 чверток «разнаго хлѣба». Значить, грошовий податок зріс на ⅓, а натуральний більш як на половину. На підставі отсього справоздання малоросс. кол. можна обчислити, що козацька і посполита людність вносила до загальної суми грошевого податку 57,5%, старшина і духовенство разом тільки 12%, а решту, себто 30,5% ближче не означену в справоздання категорію «приезжихъ разныхъ чиновъ людей». Т. 63, с. 486—501. Для інформації додам, що по перепису 1721 р. в десяти українських полках людність (крім старшини і духовенства) складала 142.496 душ, з чого на козаків припадало 53.849, на посполитих 88.620. Соловьев, История России, IV, с. 938.
[6] Т. 55, с. 488.
[7] Ibidem.

дозволено їй перенестися з Глухова куди дальше, як до Ніжена або Прилук, щоб «за дальною пересилкою во всякихъ дѣлахъ не чинилось продолженіе», як се було до тепер тому, що Глухів лежить майже на границі України й Росії. Дальше просила колеґія правительство, щоб воно побудувало доми для членів кол. і її канцелярії. Сенат в своїм докладі до В. Т. Сов. підтримав сі домагання [1]. В. Т. Сов. на перше жадання відмовив, на друге згодився, доручаючи Велямінову донести, скільки таких домів потрібно і що така «постройка» буде коштувати [2]. На разі кол. мусила міститися, як доси, на кватирах.

Малоросійська колеґія готова була справді розложитися на Україні на «власну хату», коли б дальші випадки не були тому на перешкоді. Першим таким випадком було її сутичка з Меншиковим. Кн. Меншиков мав на Україні великі маєтності: місто Почеп (в стародубськім полку) і Ямпіль (в ніженськім), даровані йому ще гетьманом Скоропадським 1709 р. Всі податки з тих місцевостей, які збирано на гетьмана, йшли тепер до кешені Меншикова по «жалованій грамоті» Петра першого. Заведена по смерті Скоропадського малорос. кол., не відаючи про сей привілей, пробувала була збирати з тих маєтностей податки, та опісля се занехала. Одержавши одначе звісний указ з 21 липня 1726, в котрім наказувалося стягати податки навіть з місцевостей, переписаних на царицю, вона з'ігнорувала привілей Меншикова і приложила той указ і до його волостей [3] і тим нажила собі не аби якого ворога. «Свѣтлѣйшій князь», звісний з свого замилування до накопичування багатства якими б там не було способами, дуже озлобився на такі вчинки мал. кол. і подав на неї скаргу [4]. Розуміється, що В. Т. Сов., в котрім жалобник займав перше місце, рішив справу на користь Меншикова, а від колеґії зажадав вияснення, чому вона так поступила [5]. Се було з початком 1727 р. в березні.

Меншиков, зайнявши вороже становище супроти мал. кол., мимоволі мусив стати на стороні тих, що бажали скасувати сю ненависну інституцію, себто на стороні українського населення. 6 травня 1727 р. померла Катерина I, а царем проголошено Петра II — малолітка, під формальною опікою Меншикова. На Україну посипалися як з рога достатку ласкаві розпорядження. 12 травня В. Т. Сов. знов рішив знести податки, наложені малороссійською колеґією, а збирати лишень ті, «которые надлежатъ по пунктамъ Богдана Хмельницкаго збираны при бытности потомъ бывшихъ гетмановъ» [6]. Того самого дня видано заборону Великоросам

---

[1] Т. 55, с. 326.

[2] Т. 55, с. 324.

[3] Які доходи мав кн. Меншиков зі своїх українських маєтностей, свідчить хоч-би виказ стягнених податків, на які була колеґія простягнула свою руку, та які на підставі жалованої грамоти належали Меншикову. Отже, 1724 р. колеґія з тих волостей мала доходу в грошах 2.344 руб. 73 коп., а в натураліях 957 чверток і 4 четверика різного хліба. 1725 р. до листопада зібрала колеґія з тих маєтностей 928 р. 83 коп. і 836 чверт. «провіянта», не вичисляючи до сього податку з соли і тютюну. Се, як кажу, був лишень податок, який ішов на Меншикова, що одначе не включало звичайної панщини, яку відбували йому піддані в тих маєтностях. Т. 63, с. 502.

[4] Т. 63, с. 413.

[5] Т. 63, с. 412.

[6] Т. 63, сс. 480 і 484. Поки збирання податків було в виданні малор. колеґії, різні полекші податкові, на зразок наведеної вище, були дуже сумнівної вартости, а головно полекші щодо податків in natura. На Україні не було якоїсь сталої системи податкової, не було теж прелімінарія бюджетового, так що зборщики «гдѣ сколько могутъ собрать»—як говориться в донесенню малоросс. колеґії—то беруть. Значить, що при «добрій волі» колеґія і її органи по всяких полекшах могли стягнути стільки, скільки їм було потреба. Т. 63, с. 503.

купувати які-будь посілості на Україні, «чтобъ отъ того малороссійскому народу обиды не было». Тим, що вже перед тим закупили тут маєтності, наказано звернути гроші, а тим, котрі на далі купували б на Україні землю, загрожено відобранням купленого без звороту заплаченої суми [1]. Зараз таки вислано на Україну указа, в котрім побіч згаданого знесення податків подано надію, «что къ нимъ въ Малую Россію гетманъ и старшина [2] будутъ опредѣлены впредь вскорѣ, какъ прежде было по договору Богдана Хмельницкаго» [3]. Рівночасно Велямінова покликано до Петербургу з «приходными и расходными книгами» [4].

Непевні з початку обіцянки повернення автономії Україні почали прибирати чим раз конкретнішої форми. 16 червня того таки року В. Т. Сов. ухвалив перенести українські справи з сената в колеґію «иностранныхъ дѣлъ», де вони давніше були [5]. Два місяці пізніше (18 серпня) переведено також всякі справи українського духовенства, крім «самыхъ духовныхъ дѣлъ, з синода до тої колеґії [6]. Нарешті приступили до вибору гетьмана. На засіданню 17 червня наказав В. Т. Сов. «одну булаву серебрянную для посылки къ гетману отослать въ иностранную колегію» [7], а 20 того місяця постановив вислати тайного совітника Федора Наумова на Україну, щоб був присутній при виборі гетьмана [8]. Наумов одначе ще не зараз виїхав, бо аж при кінці липня виготовлено йому інструкцію про вибір гетьмана і старшини, де Меншиков зробив дописку при точці про вибір старшини: «кромѣ жидовъ» [9]. Велямінова раз-по-раз викликувано до Петербургу, тимчасом малорос. кол. поки-що все формально не була знесена. Тільки за два дні перед вибором гетьмана, що відбувся 1 жовтня 1727 р., В. Т. Сов. постановив «Малороссійской коллегіи членовъ взять въ Санктъ-Петербургъ» [10]. Між тим зроблено ще кілька дрібніших поступок для України, з котрих найважніше скасування збору по копійці на день від кожного на полки розташовані на Україні [11]. Одначе місцева людність мусила дальше, як і перед тим, удержувати своїм коштом 9 кінних російських полків [12]. Наумов залишився при гетьмані в ролі

---

[1] Т. 63, с. 510.

[2] На Україні за часів мал. кол. дуже відчувався брак старшини. Половина генеральної старшини, як звісно, сиділа в Петербурзі. 1726 р. доносила колеґія, як писав сенат до В. Т. Сов., «что въ малороссійскихъ полкахъ многихъ сотниковъ и другой полковой старшины нѣтъ, и затѣмъ въ полковыхъ и прочихъ правленіяхъ учинилась остановка, да и промеморіями въ ту коллегію изъ генеральной войсковой канцеляріі объявляютъ, что за неимѣніем при полкахъ старшины... въ войсковыхъ и челобитчиковых дѣлахъ чинится многое неисправленіе». Т. 55, с. 328. Про те саме доносив сенат 1727 р. Т. 63, с. 593. Се донесення дає сумний образ того неладу, який повстав на Україні підчас боротьби російських порядків з українським автономним устроєм.

[3] Т. 63, с. 484.

[4] Ibid.

[5] Т. 63, с. 747.

[6] Т. 69, с. 257.

[7] Т. 63, с. 270.

[8] Т. 63, с. 779.

[9] Т. 69, с. 129.

[10] Т. 69, с. 394.

[11] Т. 69, с. 11.

[12] На Україні 1727 р. стояли отсі російські драґунські кінні полки: 1) Київський, 2) Троїцький, 3) Тобольський, 4) Новотроїцький, 5) Олонецький, 6) Ямбурґський, 7) Хлопов, 8) Владимірський і 9) Вятський. Т. 69, с. 19. Полки ті, як доносила военна колеґія В. Т. Сов., «довольствовались какъ провіантомъ, такъ и фуражемъ отъ тамошнихъ жителей, съ нихъ же (жителей) собираются на драгунъ и харчевые и копѣечные деньги». Ibid., с. 12. Згадана вгорі реформа, яку пропонувала в. кол., мала бути за її поданням така: «Належить для охраненія Украины поселить въ Малой Россіи при каждомъ полку гетманского регимента по одному полку драгунскому (дотепер вони стояли по кватирях), выключая изъ того

«министра для государственныхъ дѣлъ», а в дійсности займав становище рівнорядне майже з гетьманом, а крім сього додано йому ще помічників. Та правительству титулування Наумова «міністром» при гетьмані видалося невідповідним — за багато, мовляв, чести. Проте вже з початком 1728 р. (22 березня) В. Т. Сов. велів «Наумова не писать министромъ, но писать только чинъ его тайный совѣтникъ, разсуждая, что при гетманѣ министра государю держать не надлежитъ» [1]. Остаточно цілу ту історію з відновленням гетьманства закінчено тим, що гетьмана 22 липня 1728 р. піддано в військових справах фельдмаршалові кн. Голіцину, як кождого іншого генерала, але зате сей указ одержав гетьман — через колеґію «иностранныхъ дѣлъ» [2]. Від того часу аж до кінця свого існування В. Т. Сов. не підносив жадних принципових питань [3] щодо політичного становища України та й взагалі мало на ній застоновлявся, з виїмком хіба справ меншої ваги, як скарги на російських офіцерів, а також на бувшу малорос. кол. і т. і.

З початком 1730 р. (18 січня) помер Петро II, а на російський престіл покликано Анну Іванівну. Нове правительство з початку не робило ніяких змін в розпорядженнях щодо України, виданих попереднім правительством. Гетьманство покищо зіставалося й на далі, та з інших джерел знаємо [4], що гетьманство на Україні лише толєровано до часу, — до близько сподіваної смерти Апостола, який був уже старець. На се зрештою вказує й пізніша поведінка правительства. Як лишень розійшлася вість, що Апостол «заболѣлъ жестоко параличемъ», правительство зажадало «мнѣнія о Малой Россіи» від кн. Олексія Шаховского, який тоді перебував на Україні вже від часу, занятий упорядкуванням слобідських полків. З тої рації уважали його знавцем українських справ, яким він дійсно був. «Хотя въ бытность в-го сіятельства здѣсь въ С. Петербургѣ»—говорилося в указі з 18 травня 1733 р.—«по указу ея и. в-ва за извѣстіемъ Вамъ въ малороссійскомъ порядкѣ имѣлось разсужденіе, какимъ образомъ впредь по смерти нынѣшняго гетмана съ Малороссіею поступать и на какомъ основаніи оныхъ содержать надлежитъ, токмо онаго (разсужденія) за отбытіемъ в-го сіятельства и по нынѣ не окончено; а понеже нынѣ объ ономъ разсужденію быть весьма потребно, того ради благоволите для всеподданѣйшаго о томъ е. и. в. представленія посовѣтовать... написавъ объ ономъ свое разсужденіе съ мнѣніемъ, прислать въ кабинетъ съ нарочно посланнымъ безъ замедле-

---

числа одинъ стародубский полкъ за недовольствомъ хлѣба и конскихъ кормовъ. И ежели сіе мнѣніе—писала колегія дальше—въ В. Т. Совѣтѣ за благо принято будетъ, то надлежитъ объявить прежде тамошним жителямъ, что сіе чинится для ихъ общей пользы, дабы свободны они были отъ постоевъ и отъ тягостей, которие имъ от квартиръ происходятъ, и чтобъ въ мѣсто того при каждомъ Малороссійскомъ полку отведены были на поселеніе девяти драгунскихъ полковъ удобныя мѣста и на конскій выпускъ довольные луга. А какъ в тѣхъ мѣстахъ тѣ полки построятся, то уже малороссійскіе жители отъ постоевъ увольнены будутъ, къ томужъ и самымъ имъ удобнѣе на тѣ драгунскіе полки доставить провіянтъ и фуражъ, а полкамъ (козацьким) свободно всегда для содержанія форпостовъ... въ компаменты вступать.

[1]. Т. 79, с. 232.

[2]. Т. 84, с. 147.

[3]. В тім році підчас побуту Апостола в Москві правительство видало для України т. зв. «рѣшительные пункты»—документ принципової ваги, де надано правне значіння усім тим виломам в українськім автономічнім устрою, яке поробило російське правительство за Петра першого, а що найважніше, зформувало генеральний військовий суд так, що половина його членів (3) мала бути обсаджена Великоросами. Сього документу нема в протоколах В. Т. Сов., бо його видано через «кол. ин. дѣл», тому я ширше про нього не говорю. В цілості видрукований він в дод. до IV ч. Истор. Малор. Бантиша-Каменського (вид. 1822) с. 271.

[4] Соловьевъ, Ист. Рос., IV, с. 1206.

нія»[1]. Я навмисне навів того указа, бо з нього доволі виразно видно, що правительство Анни вже давно носилося з думкою переміняти дотеперішній порядок на Україні. Коли зважимо, що Шаховський, їдучи на Україну з Петербурга, вже 9 січня 1733 р. був у Москві[2], то перебування його в Петербурзі, а з тим і «разсужденія» його з міністрами «о новомъ порядкѣ въ Малой Россіи» припадають на кінець 1732 р. Та готового пляну, як належить той «порядок» запровадити, правительство видно покищо не мало. Отже коли прийшла звістка, що гетьман 28 квітня тяжко захворів[3], міністри зажадали від Шаховского поради. Відповідь Шаховского на згадане запитання надійшла в половині червня, та на жаль в журналі кабінету її не подано, лишень занотовано під днем 16 червня, що «получено письмо князя Шаховского въ отвѣствіе съ разсужденіемъ о гетманѣ»[4]. Здається не помилюся, коли скажу, що для нарад над українськими справами покликано до Петербургу команданта «українського корпусу» генерала Вайсбаха, який теж від довгого часу перебував на Україні. В журналі кабінету під 11 серпня занотовано, що на нараді, на котрій був Вайсбах, хоч не входив у склад кабінету, «имѣли разсужденіе объ украинскихъ дѣлахъ»[5]. Тут не від речі буде сказати, що в Польщі в тім році розпочалася так звана сукцесійна війна між двома кандидатами до польської корони: Станіславом Лєщинським і сином бувшого короля Августом III. Росія на рівні з іншими в польських справах інтересованими державами брала в тій війні участь, а в числі російських військ був також одинадцятьтисячний відділ козаків під наказним гетьманом Лизогубом. До річи лишень зазначу, що з українськими військами російські воєнні власті поводилися зовсім без церемонії; на доказ вистарчить хочби се, що згаданий відділ козаків віддано під команду російському полковникові[6].

В Польщі війна, на правім березі Дніпра увихаються агенти Лєщинського і манять на свою сторону Запорожців[7], з Криму теж приходять недобрі вісті про ворожі наміри Татар — ось про що доношено з України правительству в кінці 1733 р. і на початку 1734 р. На тім не кінець: 15 січня 1734 р. «резидент» при гетьмані генерал Наришкін доніс про обложну хоробу гетьмана і просить указу, як йому поступати в разі смерти Апостола[8]. Незабаром потім Наришкін сповіщає про смерть гетьмана (17 січня), а слідом про появу польських шпіонів на Україні[9] а в кінці прийшла найпоганша для правительства звістка про прибуття до Криму непримиренного мазепинця Орлика і кокетовання «станіславців» з Татарами — очевидно не з добрими намірами для Росії[10]. В Петербурзі заметушилися. Перед очима правительства дуже легко міг стати 1708 рік, бо ж виринули ті самі чинники: «станіславці» (сторонники Лєщинського), мазепинці в особі Орлика — бракувало лише Шведів. До кн. Шаховского, який тоді стояв на чолі корпуса військ на правім березі Дніпра, пішли укази за указами, щоб чим скорше удався до Глухова — обняти управу, тим більше, що Наришкін під той час був у Петербурзі. Перший такий указ післано йому 17 січня на вість, що гетьман небез-

[1] Т. 106, с. 222.
[2] Т. 106, с. 21.
[3] Т. 108. с, 187. Маркович, Записки, I, с. 406.
[4] Т. 106, с. 310.
[5] Т. 106, с. 384.
[6] Т. 106, с. 425.
[7] Т. 106, с. 437.
[8] Т. 108, с. 11.
[9] Т. 108, с. 32.
[10] Т. 108, с. 134.

печно хорий. В нім наказувано Шаховскому перейняти управу в свої руки. «...И ежели онъ, гетманъ, въ самую глубочайшую болѣзнь придетъ или умретъ, то повелѣваемъ вамъ — сказано в указі — при ономъ случаѣ пристойныя мѣры взять и во всемъ такимъ образомъ поступать, какъ о томъ извѣстное вамъ наше намѣреніе состоитъ и мы на васъ въ томъ надежду имѣемъ, безъ всякаго упущенія и при томъ на обращенія ихъ малороссійскія, а особливо при нынѣшнихъ конъюнктурахъ накрѣпко и недреманнымъ окомъ смотрѣть и о томъ намъ обстоятельно репортовать, съ представленіемъ о учрежденіи порядковъ мнѣнія своего» [1]. При тім дано йому до диспозиції близькі гарнізонні й польові полки [2]. В тиждень після сього правительство, дізнавшися вже про смерть гетьмана, післало Шаховскому другого указа, в котрім наглить його, щоб з можливим поспіхом їхав до Глухова і щоб, обнявши там управу, поступав «до дальнѣйшаго... указа по извѣстному вамъ нашему намѣренію и по прежде посланному указу со всякомъ (sic!) прилежнымъ надѣніемъ (радѣніемъ) і осторожностію, безъ упущенія, присматривая при томъ на поступки тамошняго малороссійскаго народа накрепко, и что отъ нихъ происходить будетъ, о томъ надлежащія и пристойнія мѣры взять» [3].

Між тим правительство заходилося виробляти нові форми управи України. 29 січня відбулося в Петербурзі «особое совѣщаніе», на котрім поставлено ось який проєкт управи Україною: «Гетману впредь быть не разсуждается, а быть правленію, вмѣсто чина гетманскаго, во шти (sic!) персонахъ состоящему, а именно: изъ трехъ великороссійскихъ, изъ трехъ малороссійскихъ и къ тому представляется нынѣ, хотя на время, пока дѣло въ надлежащей порядокъ приведено будетъ, кн. Алексѣй Шаховскій, а кому при немъ изъ великороссійскихъ и изъ малороссійскихъ быть, тому ниже сего представляются кандидаты, которымъ быть въ засѣданіи въ равенствѣ, а сидѣть по правой сторонѣ русскимъ, на лѣвой малороссійскимъ и править дѣла по прежнимъ инструкціямъ и рѣшительнымъ пунктамъ, а генеральному воинскому суду быть по прежнему; тому правленію быть подъ вѣдѣніемъ сената въ особливой конторѣ. И сіе — додано в тім проєкті — содержать секретно, а въ указахъ и въ прочихъ письмахъ не показывать, что намѣреніе имѣется гетмана не выбрать» [4]. Під тим проєктом підписалися учасники сього «особаго совѣщанія»: Мініх, Андрій Остерман (канцлєр) кн. Олексій Черкаський (віцеканцлєр), Андрій Ушаков (начальник тайної канцелярії) і Петро Шафіров. Кандидатами до тої управи поставлено з Росіян: Івана Велямінова, Степана Количева, Андрія Чернишева і Дмитрія Порецкого; з Українців: генерального обозного Лизогуба, підскарбія Марковича (Андрія) і генер. осаула Мануйловича. Того таки дня подано сей проєкт на затвердження Анні, котра власноручно дописала: «опробуэца» [5].

Два дні пізніше повідомлено осібним «именнымъ» указом про щойно наведену постанову кн. Шаховского, даючи йому свобідну волю в іменуванню або усуванню так російських, як і українських членів новоустановленої управи. З Росіян радило правительство вибрати офіцерів «достойныхъ и способныхъ», а що до пропонованих самим таки правительством українських кандидатів: Лизогуба, Марковича і Мануйловича, то їх лишено в такім разі допустити до управи, коли за ними «ничего подозрительнаго и противнаго не знаете». В противнім випадку міг Шахов-

[1]. Т. 108, с. 14.
[2]. Ibid.
[3]. Т. 108, с. 21.
[4]. Т. 108, сс. 22—23.
[5]. Т. 108, с. 23.

ской заіменувати на їх місце інших. Особливо поручено йому наглядати Росіян, членів генерального суду, чи вони «достойны, ибо надобно такихъ людей въ томъ судѣ имѣть, которые-бъ были правдивы, и къ взяткамъ не лакомы, и не было-бъ отъ нихъ народу озлобленія, и дабы оный малороссійскій народъ правосудіемъ тѣхъ великороссійскихъ судей былъ доволенъ и пріобыкалъ къ великороссійскому правленію». «Вамъже... предостерегать того, чтобъ какой шатости въ малороссійскомъ народѣ подъ нынѣшній часъ не произошло и смотрѣть того прилежно». в такім разі «поступать по силѣ инструкціи и отправленныхъ недавно нашихъ указовъ, толь найпаче, что вы о нашемъ въ томъ намѣреніи и соизволеніи свѣдомы». А що правительство не було певне, які можуть скластися на Україні обставини, а Шаховського будь-що-будь вязала дана йому інструкція, то заздалегідь позволено йому відповідно до потреби інструкцію змінити. Окрім того наказував указ усунути дотеперішнього члена військового суду, смоленського шляхтича ротмістра Пассека, «понеже ему въ судѣ войсковомъ быть весьма разсуждаемъ не за потребно». В кінці наказано всі ті розпорядження держати в найбільшім секреті[1].

Все, що дотепер зроблено, здавалося правительству ще за мало для того, щоб «малороссійскій народъ пріобыкалъ къ великороссійскому правленію». Разом з попереднім указом воно видало вельми інтересне доручення Шаховському, котре також вияснює усунення Пассека з генерального суду. «Понеже мы—говорилося в указі—увѣдомились, что смоленская шляхта с малороссійскими жителями въ свойство вступаютъ и съ обоихъ сторонъ сыновей женятъ и дочерей выдаютъ, что кажется противно нашему интересу, а за пристойнѣе и полезнѣе разсуждается, дабы оный малороссійскій народъ имѣлъ своится и въ свойство вступать съ нашимъ великороссійскимъ народомъ. Того ради повелѣваемъ вамъ, дабы вы по вашему искусству, секретно подъ рукою особливо трудились малороссіянъ отъ свойства съ смольняны и съ поляки и съ другими зарубежными жителями отводить, а побуждать ихъ и искуснымъ образомъ приводить въ свойство съ великороссійскими. И сіе содержать секретно»[2].

Тимчасом поки Шаховській приїхав до Глухова, «малороссійская міністерская канцелярия» одержала з Петербургу наказа переловити розісланих по Україні польських шпіонів, яких мало бути 11 чоловіка і перевести строге слідство, чи ті шпіони не мали з Українцями яких зносин і «съ кѣмъ изъ малороссійскихъ жителей къ какому злому намѣренію согласія». А коли би справді на кого впало підозріння, то «о томъ слѣдствіе и розыскъ производить безъ всякаго упущенія»[3]. Підозрівали загал в зносинах з польськими шпіонами, підозрівали теж богу духа вичні одиниці без найменшої підстави з тої розумної рації, що ану ж припадково дасться що викрити[4]. Так поступлено з Лизогубом, котрий вертав з польського походу, щоб зайняти місце члена управи. Насамперед перегляділи в Глухові його донесення з театру війни до Апостола. Потім перевели на нім ревізію в Ризі, через котру він переїздив і забрали у нього всі папери[5].

---

[1] Т. 108, сс. 24—25.
[2] Т. 108, с. 26.
[3] Т. 108, сс. 32—33.
[4] Правительство доручило кн. Шаховському переглянути листи Лизогуба до Апостола лише в тій цілій, що була заразом причиною, «не найдется-ли въ нихъ (листах) чего сумнительнаго». Т. 108, с. 117.
[5] Т. 108, сс. 209, 238, 264, 320.

Шаховський приїхав до Глухова 1 березня[1]. Він видно був незадоволений з такої «конституції», яку правительство надало Україні й подав свій проєкт запровадження «нового порядку». Проєкту Шаховського нема в «Сборнику», але зміст його поданий в відповіді правительства до нього. Шаховський передовсім пропонував, щоб управу на Україні віддати одній людині, а не колєгіяльній інституції, бо в такім разі в канцелярії можуть статися великі труднощі і проволока в залагоджуванню справ. При тім покликувався на те, що давніше один гетьман підписував всякі резолюці, що належали до компетенції гетьманського уряду. Другою річчю, котрої дуже не бажав собі Шаховський, було допущення до управи української старшини. На його думку і так «старшина уже давно желаніе имѣла къ полученію правленія войсковой генеральной канцеляріи, а когда нынѣ уже во оной присутствіе получатъ, то впредь оныхъ отрѣшить уже не такъ удобно будетъ, какъ бы они къ томъ дѣлу допущены не были»[2]. Я не маю можливости тут рішити, на скільки Шаховський в тім своїм «проєкті» був щирий; можна одначе догадуватися, що він, пропонуючи правительству передати всю владу на Україні одній людині, нікого іншого не мав на думці, як лише себе, а таке становище майже було б для нього не без певного значіння, а навіть і користи. А так треба було «вершити» справи спільно з іншими російськими офіцерами, а то і з козацькими старшинами.

Та ті, що виробили первісний проєкт, вспіли його оборонити, 7 березня відбулося в Петербурзі знов «особое совѣщаніе», на котрім положено, «то при нынѣшнихъ случаяхъ ко интересамъ ея и. в-ва приличнѣе и полезнѣе... быть тому правленію до времени на такомъ основаніи, какъ въ вышеупомянутомъ ея и. в-ва указѣ января 31 дня опредѣлено». Відповідно до першої точки проєкту Шаховського зібрані заявили, що не визнають за ним рації, бо коли справи будуть залагоджувані на спільних нарадах членів управи, то належить сподіватися ще кращого порядку і меншої проволоки, як то було перед тим. Щодо участи козацької старшини в уряді, то на думку зібраних «отъ того, что нѣкоторые изъ малороссійскихъ въ томъ собраніи присутствовать станутъ, никакого предосужденія интересомъ ея и. в-ва не признавается, но паче еще польза, понеже не вся старшина присутствовать станетъ, но только три персоны, и тѣ три персоны однѣ никакой власти имѣть не будутъ, но должны съ великороссійскими вмѣстѣ засѣдать і дѣла отправлять». В кінці найважніший аргумент: «сверхъ того, ежели съ самого начала всѣхъ малороссійскихъ отъ правленія вовсе и генерально отрѣшить и одному великороссійскому все правленіе вручить, то-бъ оный малороссійский народъ отъ того въ такое сумнѣніе приведенъ не былъ, и иногда-бъ вящія какія затрудненія отъ того не произошли». А дальше сказано: «По усмотрѣнію, какимъ порядкомъ по сему основанію, дѣла тамо пойдутъ, всегда въ ея и. в-ва соизволеніи будетъ состоять сіе, на время учиненное, правленіе отмѣнить и другія такія учрежденія учинить, какія по обстоятельствамъ для интересовъ ея и. в-ва за благо разсуждены будутъ»[3] Під тим підписались: Остерман, Черкаський, кн. Димитрий Голіцин, Ушаков і Шафіров.

Се також цариця апробувала і таки того дня видано Шаховському указа такого самого змісту.[4] На тім справа стала і того питання вже більше не порушувано. Шаховський, зібравши собі на поміч російських

[1] Маркович, Записки, I, с. 421.
[2] Т. 108, сс. 55—56.
[3] Т. 108, сс. 55ч56.
[4] Т. 108, сс. 56—57.

полковників Радіщева і Кишкіна, а з Українців визначених уже перед тим, крім Лизогуба, який ще не повернув був з Польщі, зайнявся справами України. Розуміється, що на Україні не знали про правдиві заміри правительства, котре розголошувало, що новоустановлений уряд лише буде існувати до вибору нового гетьмана, що має наступити згодом. Шаховський справді мав багато клопоту, мусив зайнятися висилкою козацьких військ до Польщі, а рівночасно слідити за «станіславцями» й Орликом[1], про перебування котрого в Криму доносив Неплюєв з Царгороду[2]. Щоб йому дати більше часу на керування Україною й слобідськими полками, увільнено його від команди близькими гарнізонами і польовими полками.[3] В генеральний суд увійшли знов згаданий вже смоленський шляхтич Пассек на прохання Шаховського, бригадир кн. Борятинський на місце Арсеньєва[4]. (давнішого віцепрезидента мал. кол.) і Кишкін; з Українців Лизогуб, котрий на початку засідав також в генер. військовій канцелярії, та пізніше чомусь його звідти усунено, дальше Михайло Забіла, а на місце хорого Мануйловича Шаховський мав сам визначити когось зі старшини.[5] Тут видно, що між генер. військ. канцелярією і судом роблено тепр уже замітну різницю, чого перед тим не було.

Надано нову форму управи України; визначено членів тої управи— та як мав поводитися голова українського правительства кн. Шаховський? Все те, що дотепер запроваджено, дотикало лише формальної сторони, а треба було надати якийсь тон тій українській політиці і витворювати потрібний правительству настрій. З тою власне метою правительство російське виробило для Шаховського відповідну інструкцію 13 вересня 1734 року. В першій точці тої інструкції стара пісенька: Шаховському наказувалося остро пильнувати, щоб «въ дѣлахъ какъ главныхъ, такъ и въ прочихъ какой противности не было, и народъ къ тому побуждаемъ отъ кого не былъ. и иныхъ тѣмъ подобныхъ дѣлъ, и развѣдывать того накрѣпко». А коли б хто зі старшини був запідозрений в такій «противности», брати його в арешт. «Усматривать во всякихъ обхожденіяхъ, кто изъ старшинъ и изъ козаковъ къ намъ и къ сторонѣ нашей доброжелательны» і тими обсаджувати опорожнені старшинські місця. Дальше слідує найважніша частина інструкції: з часом і відповідним способом впевняти укрінський нарід, а головно козаків, що цариця буде їх держати при даних привілеях; а коли б показалося, що козаки терплять які кривди від старшини, то заступатися за них, хоч би не було жадних нарікань. Коли хто з старшини буде разголошувати, що на Україні заведено великі податки, яких перед тим не збирано, то Шаховський мав публично заявляти, що мета податків вияснена докладно в «рішительних пунктах» даних гетьману. Іншим старшинам віч-на-віч мав цілу вину щодо тягарів податкових звалювати на гетьманів. Перед тим, мовляв, поки ще не було підскарбіїв[6], а збирання податків виключно було в руках гетьмана, діялись надужиття, бо з одних збирано забагато, з інших зовсім нічого,

---

[1] Т. 108, с. 134.
[2] Т. 108, с. 150.
[3] Т. 108, с. 356.
[4] Т. 108, с. 366.
[5] Т. 108, с. 368.
[6] На основі «рішительних пунктів» урядування й стягання податків на Україні належали виключно до підскарбіїв, яких тоді рівночасно запроваджено, і вони мали складати справоздання перед правительством російським. Гетьман, до якого перед тим належало урядування прибутками, не мав тепер до тієї справи жадного відношення. Підскарбіїв було два: один—Українець, другий Великорос. За гетьманства Апостола підскарбіями були з Українців Андрій Маркович, а з Великоросів Іван Мякінін, іменований 27 січня 1729 р. Т. 94, с. 38.

відповідно до капризів гетьмана. А що тепер запроваджено податки з промислів, то лишень на користь України, і щоб цариця мала відомість, скільки з підданих є прибутків, і що вони повинні се вважти за велику ласку, а не за тягар. Стане хто Шаховському говорити про інший тягар: удержування російських полків, то він повинен покликатися на «пункти» Хмельницького і на те, що ті полки боронять Україну від Татар і Поляків. До того на Україні тих полків розмірно до числа «дворів» далеко менше, ніж в інших провінціях; а як коли в збиранню провіянта були «какіе непорядки чинены», то не отъ кого другого, токмо отъ единаго гетмана то происходить могло». Повинен був дальше Шаховський всіми способами впевняти нарід, «что какія въ бытность гетмановъ чинились партикулярнымъ домамъ обиды и разоренія, какъ въ отнятіи маетностей, такъ и въ награжденіи непорядочно... нынѣ намѣреніе имѣемъ всѣхъ вѣрныхъ нашихъ малороссійскаго народа, за службы и вѣрность ихъ милостію своею и награжденіемъ деревень не оставить». Ся точка очевидно спеціяльно обчислена на старшину. Особливо пильно мав Шаховський доглядати й недопускати того, щоб старшина просила вибору гетьмана і не зробила таких чолобитень, як давніше [1] (очевидно по смерті Скоропадського).

Хоч українські справи переведено тепер у «вѣдомство» сената, то Шаховському наказано в наведеній вище інструкції, а пізніше указом з дня 17 грудня, лише про маловажні справи доносити в сенат, натомість про секретні справи писати просто до кабінету [2]. При таких взаїмних зносинах правительства з Шаховським так далеко дотримувалася обережність, що уживали цифрового альфабету. [3].

Шаховський, ставши за правителя України, передовсім постарався дібрати відповідних людей собі до помочі, звісно Росіян. На се вказує прим. його прохання до правительства, щоб до глухівського гарнізону визначено гідних і здібних офіцерів, котрих би він міг уживати до переведення різних слідств і спорів, які між народом повстають, бо з його слів нарід волить російських офіцерів при таких справах, ніж своїх старшин. На такі комісії не годилися зовсім дотеперішні офіцери, в більшині старі й нездатні. [4] Про дальшу його діяльність на Україні в 1734 і 1735 рр. в напрямі уважности правительства не можна на основі даних матеріялів нічого виразного сказати, тим більше, що він тої діяльности не мав часу розвинути, будучи занятий впорядкуванням військових магазинів на України для війни з Турками і висилкою козацьких військ у різні сторони [5].

З припадкових звісток можемо збагнути становище козаків підчас тих походів. Становище те в кождім разі було не з приваблив, бо не тільки козаки виконували різні підрядні роботи при армії, але попадали звичайно в крайню нужду. 1734 р. доносив ризький віцеґубернатор кабінетові, що відділ козаків з 200 чоловіка з висланого ще попереднього року козацького війська до Польщі, приділений до ризьскої команди, ось як виглядає: «они наги и босы и не токмо обуви, но и соли купить за что не имѣютъ... а до того и лошадей не имѣютъ». В дійсності їм призначено платню, але вони одначе її не дістали з тої причині, що грошей не було. [6] 1735 р. ґенерал Вайсбах доносив, що вислані під його команду козаки

---

[1] 108, сс. 369—371.
[2] Т. 108, с. 471.
[3] Т. 108, с. 72.
[4] Т. 108, с. 340.
[5] 108, с. 133. Т. III, с. 310.
[6] Т. 108, с. 333.

«самые неимущіе, у которыхъ не только ружья, но и сѣделъ нѣтъ, къ тому между ними изъ ребятъ не мало» [1]. Не що іншого, як нужда і лихе поводження з козаками були причиною, що, як доносив Мініх з Цариченки 30 жовтня 1735 р., при повороті російської армії з кримського походу 10.526 козаків і 104 старшини «самовільно» полишили армію, утікаючи на Україну. Правительство наказало Шаховському перевести в тій справі строге слідство [2], але як закінчилася історія, не знаємо. Тягар, війни, провадженої в тім часу з Турцією, спав головно на українську людність, так з властивої України, як і слобідських полків. Поминаючи все се, що всі воєнні операції Мініха відбувалися на українській території, людність мусила ще постачати провіянт для військ, давати козацькі полки, а крім сього будувати укріплення на т. зв. «українській лінії» від Дніпра аж до Дону.

Правительство, зайняте війною, не мало часу подумати над зміною форми управи на Україні, тож все покищо оставалося по-давньому. З Петербурга невпинно лише посилано укази до кн. Шаховського про виготовлювання провіянту для армії, висилку коней і людей на «лінійні» роботи [3]. Шаховський, розуміється, стягав провіянт, а рівночасно нарікав, що те само роблять інші російські команди, котрі над припис беруть від людей усе те, чого їм треба, не платячи пошкодованим нічого [4], а за підводи теж не платять. Правительство, розуміється, видало проти сього заборону, але можна сумніватися, чи вона зарадила лихові. Далеко більші домагання ставив Шаховському фельдмаршал Мініх. До земляних робіт на українській лінії зажадав не менше, тільки 56.623 робітників з України, слобідських полків і воронізької губернії [5]. Правительство само визнало вислання такого числа людей без загальної руїни прямо неможливим і Мініхові відмовлено [6]. Вислано лише 15.000 українських робітників для будови земляних редут і насипів від набігів татарських, а для забезпечення тих робітників від Татар доручено Шаховському вислати відповідне число козацького війська. [7] На таких висилках провіянта для армії і людей на роботу зійшов 1736 рік. Серед того помер кн. Шаховський, а на його місце призначено казанського ґубернатора генерала Румянцева [8], що прибув на Україну з кінцем 1736 року. До його приїзду правив Україною московський ґубернатор кн. Борятинський [9].

Серед таких обставин нижчі верстви української людности, а головно козаки зубожіли. Вже 1735 р. правительство кілька разів робило докори Шаховському, що він виправляє в похід козаків без зброї й одіжі і на поганих конях, а чого доброго, то зовсім без коней. 1736 р. правительство було зневолене вислати маіора гвардії Шіпова з секретним дорученням на Україну, щоб він побіч інших справ доглянув також, «въ какомъ числѣ людей малороссійскіе и слободскіе полки до 1709 года, а въ какомъ числѣ нынѣ находятся» і «отчего то учинилось, что нынѣ толь мало лошадей и прочаго скота между ними находится» [10]. На жаль з «бумагъ» не видно, яку відповідь на сі пункти подав Шіпов правительству.

В наступнім (1737) році війна з Турцією тривала далі. Мініх жадав

---

[1] Т. 111, с. 310.
[2] Т. 111, с. 496.
[3] Т. 114, с. 3.
[4] Т. 114, с. 29.
[5] Т. 114, с. 128.
[6] Т. 114, с. 143.
[7] Т. 114, с. 227.
[8] Т. 114, с. 272.
[9] Т. 114, с. 313.
[10] Т. 114, с. 236.

що раз дальших висилок козаків то до армії, то для оборони границь від татарських наскоків. Отже вже на самім початку 1737 року (4 січня) правительство послало указа кн. Борятинському (що таки залишився за правителя України на місці Румянцева), щоб він вислав 15.000 українських і слобідських козаків.[1] Новим указом з дня 23 січня наказано той відділ козаків розділити так, щоб Мініху вислати 9.000, а фельдмаршалові Лассі, який ладився до походу на Крим, 6.000 козаків.[2] Козацькі полки висилано до армій, а тимчасом Татари нападали на полудневі границі, грабуючи що попало[3]. Проте правительство було змушене слідом за сим видати нове розпорядження, щоб «когда армія для произведенія... операцій чрезъ границы выступитъ, то для прикрытія и защищенія оныхъ (границъ), какъ изъ остаточныхъ въ домахъ за отправленіемъ въ походъ малороссійскихъ и слободскихъ козаковъ, такъ и изъ всѣхъ приватныхъ и помѣщичьихъ маєтностей и слободъ, не выключая никого прежде въ казацкой службѣ бывшихъ, такожде изъ другихъ тѣхъ приватныхъ слободъ и деревень обывателей, добрыхъ и вооруженныхъ сколько потребно, собрать и неотмѣнно на границы и линію выслать».[4] Особливо гостро доручалося Борятинському прикласти сей указ до приватних маєтностей, «не обходя никакихъ, ни нашихъ собственныхъ, ниже какихъ прочихъ слободъ или деревень, чьи бы и какого званія не были»[5]. Але стилізація сього указу щодо категорії людей, які мали бути вислані, досить неясна. Виходило б, що на границю і на лінію мав висилати Борятинський тих козаків. які ще зісталися досі вдома, а крім сього також значне число посполитих, на що вказував би другий уривок з наведеного указу. Невдовзі опісля (12 березня) майор Шіпов доносив правительству, що за наказом Мініха зарядив вибрати на Україні і слобідських полках 50.000 козаків і селян, щоб вислати їх на границі і до лінійних робіт[6]. Коли до сього додати, що українська людність мусила давати підводи, щоб перевозити провіянт і воєнні припаси для гармат і т. і., то тоді зможемо уявити собі становище української людности того часу. Такі масові висилки робочого люду на лінійні роботи і то як раз з початком весни не могли не скінчитися загальною руїною краю.

Правительство само небавом похопилося, чи може навіть одержало в тій справі які донесення, досить, що 2 квітня послало кн. Борятинському указа, в котрім між іншим говорилося: «Понеже всемѣрно потребно, чтобъ въ тамошныхъ (українських) краяхъ пашня и довольное посѣяніе хлѣба отнюдъ не остановлено, но надлежащимъ образомъ и порядкомъ исправлено было, якоже въ томъ натуральнымъ образом найглавнѣйшая нужда состоитъ, того ради надлежитъ всеконечно, о томъ зрѣлое и прилежное разсужденіе имѣть, чтобъ для такого необходимо потребнаго и нужнаго дѣла надлежащее число обывателей въ домахъ остаться и пашню исправлять могли»[7]. При тім правительство доручило Борятинському, щоб він із Шіповим поміркував над тим, чи не можна б з тих 50.000 робітників і вже перед тим на різні роботи висланих людей «пристойное число убавить», а вислати лише таке число, без якого в жаднім разі годі обійтися. Тут правительство само мабуть відчуло своє невластиве становище — з одного боку своїми висилками позбавляючи

---

[1] Т. 117, с. 4.
[2] Т. 117, с. 37.
[3] Т. 117, с. 71.
[4] Т. 147, с. 79.
[5] Там само.
[6] Т. 117, с. 141.
Т. 117, с. 192.

ріллю тільки робочих рук, а з другого поручаючи Борятинському старатися, щоб ту ріллю було належно оброблено. Проте додає добродушно: «Вы сами признать можете, коль необходимо нужно и потребно есть, чтобъ земля отнюдь безъ пашни оставлена не была, и что оное первое основаніе всего прочаго есть; и для того сей пункт вамъ найкрѣпчайше рекомендуется» [1].

Не менш інтересний дальший уступ сього указа: «И всеконечно о томъ также, чтобъ такмошніе обыватели не разбѣжались, крайнѣйшіе попеченіе имѣть и всякіе по тамошнимъ обстоятельствамъ и состояніямъ наилучше возможные способы и средства изыскать и употреблять надлежитъ» [2]. Щоб справді «обивателі» не розбіглися, згодилося правительство на пропозицію Борятинського, «чтобъ для лучшаго тамошняго народа къ необходимо нужнымъ нынѣ исправленіямъ поощренія о томъ, что по окончаніи войны оной за нынѣшніе отчасти небезтягостные на нихъ положенные труды высочайшею нашею милостію награждены и всякія имъ облегченія показаны будутъ, въ тамошных полкахъ къ лучшему ихъ обнадеживанію надлежащимъ образомъ публиковано было» [3]. Те саме менше більше повторило правительство в указі кн. Борятинському 19 квітня, коли на накази кабінета, що наглив його до скорої висилки провіянту, робив представлення правительству, що людність дуже обтяжена підводами і т. і. [4]. Правительство в відповідь на ті його подання виткнуло йому те, що він пропустив дуже догідну пору на такі висилки — зиму, через те достава провіянтів стала тепер для людности вдвоє тяжчою. Тепер, на думку правительства, не залишилося більш нічого, як лиш «всякими приличными способами и увѣщеваніями, и обнадеживаніями тамошній народъ... пріохочевать и къ ревности побуждать, представляя имъ государственную и собственную въ томъ обходящуюся нужду и вѣчное благополучіе и безопасность, и что ежели вѣрнымъ ихъ радѣніемъ и вспоможеніемъ нынѣшняя кампанія счастливый успѣхъ имѣетъ, то мочно на бога надѣеться, что всѣ тѣ тягости вдругъ минуются и они... за понесенныя нынѣшнія тягости другимъ образомъ всякою милостію отъ насъ дѣйствительно и всеконечно награждены будутъ» [5].

Всі ті гарні слова ні на що не здалися; на Україні запанувала нужда; хліба не посіяно, бо не було кому і чим. «Изъ полученнаго отъ нашего ген.-фельдмаршала гр. ф. Миниха доношенія—писали кабінет-міністри 26 квітня кн. Борятинському—Мы съ великимъ неудовольствіемъ и прискорбіемъ усмотрить принуждены были, коимъ образомъ хлѣбное сѣяніе въ Малой Россіи весьма запущено, и по тому тракту, гдѣ оный генералъ-фельдмаршалъ ѣхалъ, озимаго хлѣба нигде не высѣяно» [6]. Міністри висловивши далі надію, що не на всій Україні так запущено поле, як при згаданім тракті, доручили кн. Борятинському постаратися звичайно, щоб хоча ярину посіяно, а при тім видати заборону гнати горілку «при такомъ

[1] Там само.

[2] Там само. Отсе припоручення кн. Борятинському можна собі вияснити лишень в той спосіб, що людність в наслідок тих тяжких обставин мусила гуртами переселюватися де інде, мабуть на правий бік Дніпра. Врешті перехід населення з лівого на правий бік Дніпра розпочався кілька літ перед тим, як доношувано правительству 1734 р. «А по ту сторону Кіева между Днѣпромъ и Днѣстромъ противъ Малой Россіи всѣ мѣста и слободы прежнихъ жителей запустѣли было, а с нѣсколько лѣт тому изъ Малой Росіи такъ много народу туда ушло, что оныя мѣста и слободы всѣ поселены въ польской державѣ російськими перебѣжчиками, которыхъ тамъ многое число. Т. 108, с. 286.

[3] Т. 117, с. 193.

[4] Т. 117, с. 226.

[5] Т. 117, с. 227.

[6] Т. 117, с. 225.

нынѣ являющемся и изъ того впредь вящше опасаемомъ недостаткѣ въ хлѣбѣ»[1]. Рівночасно з тим наказувало правительство Борятинському купувати як найбільше збіжжя але потайки, через посередників, бо, мовляв, як довідаються продавці, для кого має іти збіжжя, то зараз ціну підвищать[2]. Щоб одначе прийти убогій людності при посіві хліба в поміч, велів Борятинський тим, що не мають збіжжя, за порукою пожичати[3] (тільки не знати, хто се мав робити?), а правительство з свого боку додало, «чтобъ, ежели кто изъ обывателей своихъ лошадей и воловъ не имѣетъ, опредѣленіе учинить (себто Борятинський), чтобъ такихъ скудныхъ людей для вспаханія земли, сусѣды ихъ лошадьми или волами на то одно время ссужали»[4]. Се був справді добрий спосіб, але хто мав за те тих сусідів винагородити?

По здобуттю Мініхом Очакова наступили нові висилки Українців на роботи при укріпленню сеї місцевости[5]. Коли до сього додати, що заборонено вивозити з України волів на продаж (що зрештою правительство вже вперед взяло в свої руки), збіжжя і горілку, то будем мати докладний образ економічного стану України підчас тої російсько-турецької війни.

Матеріял, який я отсе подав, обіймає значний протяг часу, бо майже десять літ (від 1726 до 1737, виключаючи час між знесенням В. Т. Сов. й заведенням «Кабинета»). В такім значнім протягу часу обставини міняються, а тим самим зміняються напрями і погляди на дані справи. Так воно було і в відносинах України до Росії, в якій теж за той час не було без різних перемін, от хочби в особах володарів, що знов у автократичній державі дуже багато впливають на устрій держави, її політику і т. д. В характері Московської, а потім Російської держави, як звісно, дуже сильно визначалася ідея централізму, чому, розуміється, витикалося насупроти автономічне становище України. Україна зі свого боку була дуже важною територією для розвою Російської держави, головно ж при кінці XVII в., коли вона намагалася на всі боки пробити собі «віконця», отже і приступ до Чорного моря. Та в тім значінню України була також в тій самій мірі і небезпека для держави, бо коли Україна за Самойловича помагала Петрові першому здобути Азов, то Україна за Мазепи спричинила тому таки Петрові нещасливий прутський договір і утрату Азова, а заразом викликала вічну небезпеку війни з Турцією надала Україні як території ще більшу вагу, значить правительство мусіло з Україною і з її симпатією чи антипатією числитися. Розглянений нами матеріял власне наглядно показує нам страх російського правительства перед правдоподібними сепаратистичними змаганнями України, вагання і непевність, з якою дивилася централістична Російська держава на автономію України. Той острах і вагання правительства характеризують його політику відповідно України цілий сей час, так що правительство ніколи не важилося проголосити знесення гетьманства, котре було знаком української окремішности від Росії.

Та українська автономія, чи радше витворений в ній устрій суспільний, мала сама свою слабу сторону—суперечність класових інтересів козацької старшини і нижчих верств суспільства. О сю суперечність розбився плян Мазепи відірвати Україну від Москви, через те рівнож упав

---

[1] Там же, с. 256.
[2] Т. 117, с. 260.
[3] Т. 117, с. 312.
[4] Т. 117, с. 327.
[5] Т. 117, с. 483 і інш.

Полуботок кільканадцять літ пізніше, і інакше при тодішніх обставинах не могло бути. Полуботок прим., видаючи звісний універсал, що грозив репресіями підданим, які по смерті Скоропадського бунтували проти державців [1] (звичайне явище по смерті кождого гетьмана), робив се в угоду старшині, щоб прихилити її до своїх замислів, та за те наражувався на ширші верстви народа, без котрого знов жадна акція не могла вдатися. Треба признати, що ту слабу сторону української автономії влучно підхопило російське правительство і вміло її в згаданих двох випадках належно використати, виступаючи в дуже принадній ролі заступника покривджених мас перед насильствами і визисками старшини.

З приводу саме тих двох випадків російський історик говорить, що моральна перевага показалася по стороні тісної сполуки з Росією, а Петро перший, чинячи на користь більшости народу, в обох випадках виграв справу [2]. Одначе Толстой підчас дискусії над українськими справами в В. Т. Сов. 23 лютого 1726, говорячи, що Петро перший, «дабы Малую Росію къ рукамъ прибрать», не допустив до вибору гетьмана і відібрав владу в старшини «и чрезъ тотъ способъ полковники і старшина съ подданными пришли уже въ немалую ссору»,—зовсім інакше освітлює ту справу, а заразом показує ключ політики Петра до України. Засада, як бачимо, знана і не раз практикована: divide et impera. Та вживання того способу в тих випадках, коли автономічні чи навіть сепаратистичні змагання Українців починали яку акцію, зовсім не вистарчало, треба було з'єднати Україну в тісну сполуку з цілою імперією, щоб знищити ту окремішність, яка покищо все таки існувала, і ось тут треба було показати ту моральну перевагу суспільного ладу Росії над Україною. Російське правительство, щоб досягти сеї мети, грало ролю оборонця простого народу перед його старшиною, проте де лише могло, становило своїх людей на старшинських місцях [3], а по смерті Скоропадського навіть цілий заряд України поручило встановленій на те Малоросійській колеґії, зложеній, як звісно, з Великоросів, а всякий опір проти сього немилосердо здавило. Така власне метода характерна для російської політики в 20 рр. XVIII в. Та не минуло багато часу, як на російських офіцерів, українських полковників-Москалів, ба що більше—на саму малоросійську колеґію, котра мала пильнувати, щоб народові не діялася кривда, посипалися численні скарги від того народа на «обиды, разоренія и взятки бывшаго той коллегіи президента и членовъ и прочихъ бывшихъ тамо у дѣлъ» [4] навіть на міністра «для государственныхъ дѣлъ при гетманѣ» Наумова [5]. Як типовий зразок такого іменованого правительством пол-

[1] Соловьев, История России, т. IV, с. 831.

[2] Соловьв, История России, т. IV, с. 832.

[3] В тих часах, про котрі я отсе говорю, були обсаджені Великоросами (звичайно офіцерами (отсі полковничі уряди: Стародуб) перед тим ще Іван Кокошкін 1723—4, потім Ілія Пашков 1724—7, Александр Дуров 1730—4, Афанасій Радищев, 1734—41), Ніжин (Петро Петрович Толстой 1719—27, Іван Хрущов 1727—42), Чернигів (Богданов 1723—35). Я вже не згадую про інші уряди, обсаджені коли не Москалями, то креатурами російського правительства, Українцями, а то й різними авантурниками з чужинців, як прим., брати Милорадовичі, гадяцькі полковники.

[4] В одній з таких справ щодо надужить малорос. кол. було навіть заряджене слідство. В протоколі В. Т. Сов. з дня 21 серпня 1728 р. написано: «его импер. вел. указалъ черкешенина Никифора Бруевича отослать въ иностранную коллегію и что онъ объявляетъ себѣ обиды и разоренія отъ Малороссійской коллегіи, такожъ и во взяткахъ на бившаго той Коллегіи президента и членовъ и на прочихъ, бывшихъ тамо у дѣл, такожъ какія и до него касались дѣла въ Малороссійской коллегіи, и о томъ изслѣдовать и рѣшеніе учинить въ той коллегіи». Т. 84, с. 428. Як скінчилося се слідство не знати.

[5] Т. 79, с. 337.

ковника-Великороса наведу тут стародубського полковника Пашкова, котрого поведінку супроти людности було ширше обговорюване в В. Т. Сов. З доповіді «кол. ин. дѣлъ» в його справі видно ось що: 1722 р. стародубські полчани подали Петрові першому прохання, щоб на місце помершого їх полковника Журавки іменував у них полковником кого з Великоросів, котрий би їх так не кривдив, як їх таки родимці. Петро, розуміється, їх прохання вдоволив і на другий рік (1723) послав туди майора Кокошкіна, давши йому інструкцію, щоб він: 1) не відбирав у полчан грунтів ані тягнув їх на роботи, як се робили попередні полковники, ані теж не перетягав козаків у підданство, 2) був «праведним нелицемірним і безволокитним суддею», а не як попередні полковники і 3) не був гордий, а поступав з полчанами «ласково и снисходительно». Все те було йому наказане під загрозою смертної кари[1]. Зміст тої інструкції подано теж полчанам в осібній грамоті. 1725 р. Кокошкін з причин слабости уступив з полковництва, а його місце зайняв підполковник Пашков з тою самою інструкцією. Коли на Україні став за гетьмана Апостол, на Пашкова посипалася низка скарг від полчан і прохання, «чтобъ ему (Пашкову) въ Стародубѣ не быть». Кол. ин. дѣлъ подала В. Т. Сов. ось такий реєстр стверджених вже провин Пашкова: 1) «что на заставы стоящимъ офицерамъ давалъ инструкціи о сборѣ на себя съ проѣзжающихъ купецкихъ людей съ пароконнаго воза по 20, а съ единоконнаго по 16 коп., а съ иныхъ и меньше; 2) одинъ москвитянинъ купя въ Стародубѣ нѣсколько куфъ вина, отъѣхалъ, а оставилъ при томъ винѣ солдата, который солдатъ умеръ, а онъ, Пашковъ, по смерти того солдата то вино и пожитки, списавъ, взялъ прежде на ратушу, а изъ ратуши вино взялъ къ себѣ. На негожъ, Пашкова, есть челобитье стародубскихъ полчанъ о неправыхъ судехъ и отъ тѣхъ судовъ во взяткахъ, и отъемѣ мельницъ, грунтовъ, въ чемъ онъ и допрашиванъ, для того, что тѣхъ челобитниковъ здѣсь нѣтъ, и можетъ быть, что за скудостію и не пойдутъ»[2]. Як скінчилася ся справа, не знати, хочаб було цікаво, оскільки загрози при указах справді були виконувані[3]. Ось як виглядала та моральна перевага Росії, в її діячах, над Україною.

Коли вже мова мовиться про російських урядників на Україні того часу, то варто занотувати отсе досить цікаве явище, що в заходах проти української автономії, чи в інших справах, а взагалі в тім тягненні України до російської держави, одиниці на різних становищах дальше

---

[1]. Т. 94, с. 26.

[2]. Т. 94, с. 24.

[3]. Ще рік перед справою Пашкова, 1728 р., заряджено також слідство проти генералітета «українського корпуса»: проти генерала Вайсбаха, ген.-пор. Роппа і ген.-майора Дугляса. На підставі донесення Апостола і Наумова зладила кол. ин. дѣлъ ось який реєстр насильств поповнених згаданими генералами: «Гетманъ Апостолъ да тайн. сов. Наумовъ, объявляя жалобы малорос. обывателей на генералитетъ, а именно (вичисляє генералів), во взятѣ на себя подводъ, ремесленниковъ, рыбаковъ, сторожей, работниковъ, въ отнятіи сѣнокосовъ, въ поселеніи на чужихъ земляхъ слободъ и о увольненіи тѣхъ отъ квартиръ, во взятьѣ себѣ квартиръ не по указу и безъ отвода, и излишнихъ раціоновъ и порціоновъ, и на кухни не указанныхъ съѣстныхъ и питейныхъ припасовъ, и въ бою тамошнихъ жителей, и иныхъ разныхъ чинимыхъ тягостяхъ и обидахъ». В долученім до сього обжалування екстракті з донесень гетьмана і Наумова наведено цілу низку конкретно вичислених насильств, а власне щодо побоїв, то за наказом Роппа прапорщик Міхнєв полкового ніженського комісара (який видавав рації і порції) «билъ смертнымъ боемъ и окровавилъ да племянникъ его (Роппа) правпорщикъ Виттихъ билъ войта плетью; тогож полка (прилуцького) при судѣ билъ полкового обознаго и голову проломал до руды». Тот самый Ропп збезчестив ніж. полк. Хрущова і держав його 3 дні під арештом. Т. 79, сс. 254—255. Справа ся не мала жадних лихих наслідків для обжалованих.

йшли, ніж поодинокі колеґії, ті знов—ніж сенат, і так аж до властивого правительства (В. Т. Сов., Кабинета) котре лише в малій частині приймало подавані проєкти, а то й зовсім відкидало. Вкажу тут прим. на проєкт малоросійської колеґії наложити податок на міщан за торги, на державців за перевозове, яке вони збирали на своїх мостах за руди, гути і ловлю риби і т. д., з чого сенат апробував лишень податки з міщан за торги, відповідно до їх заробітку, а В. Т. Сов. всі ті податки відкинув [1]. 1727 р. воєнна колеґія від себе радила В. Т. Сов., щоб російські полки на Україні не держати по кватирях, а оселювати, як се діялося в Росії, на що рівнож правительство не згодилося [2]. По смерті Апостола, як я вже також згадував, кн. Шаховський радив правительству управу на Україні віддати одній людині, а не колеґіяльній інституції, козацьку старшину зовсім не допустити до влади, тимчасом правительство на те не згодилося.

Не могла Росія заімпонувати Україні своїми людьми, не могла теж заімпонувати своїм устроєм суспільним, який ні трохи луччого становища не обіцював нижчим верствам людности, а тимчасом той спосіб приноровлювання України до Росії вносив ще більше невдоволення. Людність була невдоволена з надмірного обтяження податками, бо її ні трохи лекше не стало, що старшина також податки платить. Старшина знов була невдоволена, що не вибрано гетьмана, нарушено права і привілеї і т. д. Росії оставалася лишень чисто фізична перевага над Україною, а се вистарчало лише тоді, коли російське правительство само по собі було сильне, а на зверх не було жадної небезпеки, в противнім разі справа української автономії і податкової полекші силою фактів виринала і домагалася полагодження. Тим пояснюються кроки правительства за Катерини І з початком 1726 р. Тут мушу зазначити, що проєкт В. Т. Сов. щодо повернення Україні автономії був найширший і найповніший, як коли-будь пізніше, хоч, розуміється, ніколи не був у цілості переведений. Третьої точки тої програми, самоуправи в судах, ніколи вже Україна не одержала. На разі ж увесь той проєкт з виключенням часового знесення податків не ввійшов тоді в життя, бо зникли ті обставини, які його викликали: становище Катерини І зміцнилося, а гроза війни з Турками теж минула.

Інтересним явищем було повернення гетьманства на Україні 1727 р., бо ж тих причин, які зворухнули сю справу в попереднім році, тут зовсім не було. На російський престол вступив Петро II, котрому права на панування ніхто не міг перечити, як се можна було робити з Катериною І, значить правительство його було сильне, війни з Турками теж не сподівалися. Загально прийнятий погляд, мов би повернення гетьманства було наслідком реакції проти напряму петрівських реформ і доброї волі правительства держати Україну «по пунктам» Хмельницького, не має за собою найменшої рації. Поперше не могло тут бути жадної реакції проти української політики Петра першого, бож він зовсім не йшов тут в супереч традиції московської держави, а тільки далеко безоглядніше переводив ідею централізму. Щодо другого перечить тій добрій волі правительства поступовання того таки правительства і підчас проголошувань даних та блискучих на вигляд розпоряджень in gratiam України і за цілий час панування Петра II. Правительство, обіцяючи держатися «пунктів» Хмельницького, заразом іменувало без вибору старшин, і то не

---

[1] Т. 55, сс. 325—6.

[2] Т. 69, с. 4.

тільки Українців [1], але також Росіян [2], очевидно не маючи найменшої охоти лишати Українцям старшинських місць, які вже займали перед тим Росіяни, а се прецінь зовсім не було «по пунктам». Повернення гетьманства в тій формі, як се було зроблено, можна би навіть уважати за акт великої політичної хитрости правительства [3].

Нічого так не зашкодило українській автономії, як отсе нездарне поверх шестилітнє гетьманування Данила Апостола. Впровадження до українського генер. суду половини членів-Великоросів і позбавлення гетьмана всякого престижу через додання йому рівнорядного з ним чинника в справах цивільних—резидента, а в військових підпорядкування його командантові російських військ на Україні, те все розвіяло значіння гетьмана на Україні, а розуміється і в Росії.

Рівнож не зовсім основними видаються мені причини того кроку російського правительства, які подає Соловйов [4]: загальне змагання по смерти Петра І-го до простішої, не колеґіяльної управи, котра потребувала менше грошей і людей; ми прецінь знаємо, що колеґія не спричинялася ні до жадних страт правительству, хіба лише зиску. Дальше—стараня правительства приєднати Україну на випадок війни з Турцією і щоб рухи козацьких військ мали більше одностайности (суцільности), а в кінці скарги на малоросійську колеґію—се все теж по-нашому не зовсім оправдано, бо всі ті причини ще сильніше виступали в попереднім році (1726), а одначе гетьманства тоді не повернено. Щодо суцільности рухів козацьких військ на випадок війни, то правительство вже від часу Самойловича майже ніколи з сього не користало, а тепер при його знаних підозріннях навряд чи віддало б усі козацькі війська під одну команду.

В кінці Соловйов дуже обережно висловлює здогад, що Меншиков міг мати особисті причини відновити гетьманство. Таке пояснення я цілком припускаю, і се власне, на мою думку, головна причина. На се вказує багато обставин. Передовсім Меншиков жив у неладах з малоросійською колеґією, котра кілька разів обкладала його українські маєтности податками, чого в жаднім разі не зробила б українська управа, бо взагалі Українці були знані з чемности для російських впливових вельмож, а в сьому упевнився і сам Меншиков. На гетьмана призначено Апостола, з котрим Меншиков, особливо підчас його побуту в Петербурзі, жив у дуже тісних зносинах. Сю близькість найліпше видко в часі упадку Меншикова. Коли його призначено на заслання, то він подав прохання до В. Т. Сов., щоб позволено їхати з ним Апостоловому синові Петрові [5], який жив у його домі. Коли підчас опечатування паперів Меншикова запитано його секретаря Віста про якісь тайні інструкції, то він заявив, що про се хіба знає Апостол [6]. Отже Меншиков, маючи на приміті такого відданого собі кандидата на гетьманство, розуміється, рішив допустити

[1] Т. 63, с. 532.
[2] Т. 63, с. 652.
[3] Доказів на себе, бодай у сім матеріялі, нема, але таку гадку може насунути особа Апостола, якого правительство визначило на гетьмана. Апостол, людина слабої енерґії, який ніколи не в стані був зайняти якогось певного становища супроти російських претенсій на Україні і вів себе зовсім не по гетьманському, удаючися до правительства з кождою найменшою дрібницею—така людина, як кажу, міг лишень понижати гетьманство в очах правительства і стратив усяку повагу і значіння на Україні. В Петербурзі очевидно могли знати про таку слабість характеру Апостола і керуючись такими самими мотивами, як Петро І-й при виборі Скоропадського в гетьмани, форсували Апостола.
[4] История России, т. IV, с. 1050.
[5] Т. 69, с. 275.
[6] Т. 69, с. 294.

до вибору гетьмана (а тоді міг він се зробити сам), сподіваючись за те дяки не тільки в увільненню теперішніх маєтностей, а і в наданню нових; жадоба маєтку була одною з пристрастей «свѣтлѣйшаго князя» і значну ролю відогравала в його житті. На те вказувала б теж і видана 1727 р. заборона купувати Росіянам землю на Україні, щоб через те не ослаблювати його виняткового становища як українського державця[1]. Сю заборону по його упадку знесено.

Могла тут важити ще й ся обставина: російські вельможі, як Голіцин, Довгорукі і т. н., ненавиділи Меншикова, уважаючи його за «вискочку», який ними, родовитими панами, верховодить. Коли власне зі вступленням на престол Петра II родова аристократія набула значіння, то було дуже правдоподібно, що схоче з ним почислитися. В такій боротьбі було б Меншикову не без користи мати за собою Україну, вдячну йому за повернення автономії, а його клієнт—гетьман, розуміється, знав, кому головно належить ся дяка. Що прихильність і вплив українського гетьмана міг мати чималу вагу для Меншикова, на се були докази з попередніх літ. Адже кілька десятків літ перед тим кн. Ромодановський удержався на своїм визначнім становищі головно через підтримку Самойловича. На безпосередній вплив Меншикова в поверненню гетьманства вказує ще й ся обставина, що указ В. Т. Сов. в сій справі з 12 травня 1727 р. видано без попередніх нарад, бо в протоколах не видно, щоб над тим в В. Т. Сов. дискутовано, як се було попереднього року. В сполуці з тим стоїть теж усунення в тім таки часі ніженського полковника Петра Толстого[2], сина Петра Андрієвича, ворога Меншикова. Очевидно Меншиков не бажав собі мати між українською старшиною неприхильних собі людей. Всі ті аргументи промовляють за те, що повернення гетьманства на Україні було ділом Меншикова. Хоча він кілька місяців пізніше (8 вересня) упав[3], то видані ним розпорядження щодо України осталися в силі, бо правительство очевидно не мало відваги їх знести. Україна дістала гетьмана.

Такий стан речей на Україні застало нове російське правительство, правительство Анни Іванівни. Приглянувшись до відносин сього правительства до України, ми побачимо, що його українська політика була далеко ґрунтовніша й всебічно обдумана ніж політика Петра першого. Не торкаючись на разі, поки Апостол жив, розпоряджень попереднього правительства, уряд російський заздалегідь, як бачимо з наведених звісток, придумував, яким способом без галасу і шуму ввести нові порядки на Україні по смерти гетьмана, покликуючи до нарад над тим людей, що, перебуваючи довший час на Україні, знали місцеві справи далеко краще, ніж петербурзькі бюрократи. Переводити свої пляни на Україні вміло

---

[1] Що правда, така постанова зайняла була В. Т. Сов. ще за життя Катерини I 24 квітня 1726 р., але се було вже по спорі Меншикова з малорос. кол. і хто знає, чи не під безпосереднім впливом тої справи. Для повности подам тут іще іншу причину, яка формально викликала згадану постанову 26 квітня 1727 р.: на підставі донесення малорос. кол. ще з 13 вересня 1726 р. писав сенат до В. Т. Сов. ось що: «Въ тое-де (малорос.) колегію малоросіянинъ прилуцкой полковникъ Галаганъ доносилъ, что имѣющійся въ томъ полку на квартирѣ Олонецкого полку капитанъ Бершнякъ въ мѣстечкѣ Монастырищахъ, купя у многихъ посполитыхъ тяглыхъ людей грунта и самихъ продавцовъ завладѣлъ въ подданство, на что смотря и протчіе посполитые люди намѣрены къ оному капитану идти въ подданство». Т. 63, с. 511. Все те одначе не ослаблює того, що я сказав про властиву причину заборони купувати Великороссам маєтності на Україні, бо належало б спитати, для чого не зроблено сього ще 1726 р., коли доносила про се мал. кол., але аж по році майже?

[2] Т. 63, с. 515, 532.

[3] Т. 69, с. 720.

се правительство добирати відповідних людей. Се не були якісь там на пів тямущі бригадири Велямінови та Арсеневи, що поводилися в українській управі, як у московськім полку, та своїми грубими норовами розбуджували на Україні невдоволення та ненависть. Навпаки, се були такі люди, як Шаховський та Борятинський, з російських найвищих кругів, яким були відомі усі тайні заміри правительства щодо України й які уміли ті заміри відповідно вводити в життя. Але при всім тім правительство мало їх завсіди на оці і в даній хвилі здержувало їх змагання, коли вони, на думку правительства, йшли за далеко.

Якої ж тактики трималося правительство по смерті Апостола, щоб перевести нову реформу управи України? Першим проявом тої тактики була надзвичайна обережність у впроваджуванню змін, яким правительство старалося ніколи не надавати марки новости. Отже управа України зложена з трьох українських старшин і стількох же Великоросів—на вигляд не була чимсь новим супроти такого ж складу генерального військового суду ще при гетьмані. Те було запроваджене прецінь правительством ласкавого для української автономії Петра II, за що, розуміється, теперішнє правительство не відповідало. Що вся власть фактично була з початку в руках Шаховського, а опісля Борятинського, се так само не могло видаватись чимсь незвичайним, бо ж ті люди заступали гетьмана, який, як обіцяло правительство, мав з часом бути вибраний. Не покидаючи зрештою способу Петра I-го, робити поділ між поодинокими класами укранської людности, а навіть, роблячи його там, де його дотепер не було,—між старшиною та духовенством, правительство заразом пильнує, щоб можливо не дотикати людей. Доказом сього може стати ось який інцидент: з початком 1736 р. київський і чернигівський архиепископи і епископ переяславський подали до правительства прохання, щоб духовенству дозволено купувати у світських людей грунта і щоб світські люди могли за помин своєї душі записувати духовенству нерухоме майно, що досі було заборонено, «ссылаясь о томъ на древнія правы, по которымъ малороссійскій народъ судится» і вказуючи, що ся заборона видана в «рішительних пунктах» Апостолу, і «прежнія установленія и права нарушены» [1]. У відповідь на се правительство доручило Шаховському «секретнѣйше стараться генеральную старшину и полковниковъ и прочихъ чиновниковъ склонить, дабы о неукрѣпленіи ихъ старшинскихъ и козацкихъ и всякаго рода чина грунтовъ и земель и прочихъ угодій въ монастыри и церкви а за духовныхъ особъ прислали прошеніе, по которому резолюцію къ ихъ удовольству получить могутъ» [2]. А хоч правительство уважало, що покликування на давні права, а ще більше скарга на їх порушування «весьма предосудительно есть» з боку духовенства, то обмежилося лишень на тім, що доручило Шаховському «оным архіереямъ пристойнымъ образомъ выговоръ учинить, дабы впредь въ прошеніяхъ своихъ такихъ грубыхъ и предосудительныхъ словъ отнюдь не включали» [3]. Як бачимо, за таку «грубість» і то у російського правительства кара дуже маленька. За те гостре упімнення дістав Борятинський від правительства в 1737 р., коли він наказав арештувати чернигівського архиепископа Іларіона за його лайку в церкві з російським капітаном Кобиліним. «Намъ дѣло непріятно — писали міністри від імени парицї Борятинському,—къ великому нашему удивленію касается, что вы онаго архиопископа безъ нашего указа и не ожидая нашу въ томъ дѣлѣ резолюцію, подъ такой крѣпкій караулъ брать велѣли, не

[1]. Т. 114, с. 84.
[2]. Там само, с. 85.
[3] Там само.

разсуждая, что изъ такихъ поступковъ всякія слѣдства произойти могутъ» [1].

Тому що правительство розголошувало прилюдно, що установлена по смерті Апостола управа лише тимчасова, можна було сподіватися, що старшина скорше чи пізніше стане якось допоминатися вибору нового гетьмана, на що правительство було б змушене дати якусь відповідь. Правительство проте, наказавши Шаховському, щоб він всіми способами старався не допускати старшин до якої-будь маніфестації в тій справі і то навіть до чолобитень, само намагалося в той саме час здискредитувати гетьманство в очах самої таки української людности. А се давалося йому досить легко, бо гетьманування Апостола само себе в значній мірі підірвало. З наведеної вище інструкції Шаховському з 13 вересня 1734 р. вже знаємо, як Шаховський мав виробити серед української людности відповідну опінію для гетьманської управи. Нездарність і самоволя гетьманів, мовляв, і тільки вони винні, що такі властиво незначні повинності, як сплачування податків і удержування російських полків, ставалися такими важкими для людности. В кінці делікатна інсинуація, що при гетьманах діялися «обиды и разоренія партикулярнымъ домамъ» і що не кождий був винагороджуваний в міру своїх заслуг, се як я казав, обчислене було спеціяльно на старшину. Звісна річ, що гетьмани не раз переслідували неприхильні собі старшинські роди, ось як прим. Апостол через ціле майже своє гетьманування вів боротьбу з Настасею Скоропадською та з Марковичами. Се тільки що до самого гетьманського правління. Щож до України, то віддання її в управу разом зі слобідськими полками одному правителеві, що сталося зараз по смерті гетьмана, мало, на мою думку, так само на меті підірвати її значення, як окремішньої державної одиниці. Се був значний крок наперед в змаганню правительства до зрівнання України з рештою частин Російської імперії.

Не менш винахідним виявило себе правительство в способах привязувати до себе і асимілювати до Великоросії українську людність, головним чином її вищі верстви. Щодо першого, то правительство, правда, цькувало нижчі верстви населення на загал старшини, але одиницям старшинським робило різні вшанування, лишаючи в одних і тих самих родах старшинські уряди, наділяючи їх землями тощо. Щодо асмиляції, то маю тут на думці звісний указ Шаховському, схиляти Українців, щоб вступили у родові звязки з Великоросами. Нарешті намагалося правительство поволі затирати сліди давніх «прав і привілеїв» і призвичаювати Україну до російських порядків, які непомітно вводило. За ілюстрацію стане отсей інтересний факт. В другій половині 1737 р. доносив кн. Борятинський «кабінетові», що він за ближче неозначену «противность» київського магістрата казав весь магістрат арештувати. «А понеже мнѣ разсудилось, — говорить дальше Борятинський, — у нихъ всѣ данныя имъ привилегіи прежнихъ монарховъ, яко то великихъ государей и ихъ и. в-въ како прежнихъ, тако и нынѣ счастливо... владычествующей ея и. в-ва... и монарховъ польскихъ отобрать... то тѣ данныя имъ привилегіи и удержать можно, въ то разсужденіе, что когда оныя удержаться, то по продолженію времени, могутъ оныя (привиллегіи) у нихъ (Киян) изъ памяти выдти, то исвлаться имъ будетъ въ вольностяхъ не на что» [1].

В тім самім році доносив Борятинський правительству, що дехто з Українців просить, щоб їм позволено одного з синів держати для

[1] Т. 117, с. 600.

господарки, а інші щоб ішли в державну службу. Як відомо, в Росії було обовязком кождого дворянина бути в державній службі, отже мабуть і на Україні силою обставин почало входити те право в життя: «такихъ малороссіянъ, которые намѣреніе имѣють о дѣтяхъ своихъ просить, надлежитъ вамъ къ тому ихъ приводить и наклонять искуснымъ порядкомъ, чтобъ они сами о томъ просили, и сіе содержать въ крайнѣйшемъ секретѣ, чтобъ они не дознались, что ихъ къ исполненію російских регуловъ и указовъ помалу привлекаютъ, и не подать бы чрезъ то причины къ противному отъ нихъ толкованію»[1]. Се доручення Борятинському стає теж за гарну ілюстрацію поступовання російського правительства в призвичаюванню України до загального російського державного устрою. Розуміється, повного розвою сього процесу призвичаювання не можна на підставі самого лише нашого матеріялу прослідити. Видко однак, що він поступав дуже успішно наперед, бо в журналах кабінету з того часу ніде не надибуємо звісток, що вказували б на які-будь протести з боку Українців проти заведеного у них стану речей, а навіть домагань про вибір нового гетьмана. Україна поволі засинала.

Тут мушу ще раз повернути до того будь що будь дивного становища, яке займало російське правительство супроти України — становища, сказати б неприродного. Характерно, що при всіх змаганнях правительства до інкорпорації України, себто щоб вона стала інтегральною частиною Російської імперії, правительство ніколи не поставило справи так, щоб Україна з Росією могли мати спільний інтерес. Се позначається найвиразніше в справах економічної натури. Отже тут правительство завсіди виступало в ролі експлуататора України, визискуючи її скрізь, де тільки можна, а в заміну за се не даючи їй жадних економічних вигід, які могли б випливати зі сполуки України з Росією. А прецінь се, виходячи з тої точки, що Україна становить частину решти Росії, було б корисне і для загально-державного становиища Росії. Тим часом правительство, що прямувало до цілковитого знищення окремішности України з політичного погляду, заразом в торговельних зносинах дуже пильно додержувалося тої окремішности, обкладаючи високим митом вивіз з України до Росії різних продуктів, чи то промислу, чи сирових, як горівки, тютюну тощо[2], що проведено навіть на слобідську Україну, яка не мала жадної окремішности. Правительство посувало той визиск так далеко, що намагалося захопити в свої руки вивіз волів за границю (найбільш до Шлезка, Гданська, а також до Королевця), що становив побіч горілки найбільше джерело прибутків[3]. «Понеже намъ извѣстно, — говорилося в указі кн. Шаховському з 17 травня 1735 року, — коимъ образомъ быками великій торгъ изъ Украины въ Бреславль прежде сего отправлялся, которые, покупая дешевою цѣною, съ немалою прибылью тамо продавались, а намъ нынѣ въ тѣхъ краяхъ нужда въ деньгахъ состоитъ, того ради разсудили мы за благо сей способъ употребить и для того

[1] Т. 117, с. 567.

[2] На підставі указу з вересня 1727 р. при вивозі з України тютюну до Росії платилася на границі «пошлина» з пуда 20 коп., а з фунта гріш. Так само мусили платити навіть ті, що їдучи з України до Росії, мали при собі тютюн для власного ужитку. Т. 63, сс. 316 — 17.

[3] В XVIII в. годівля волів на Україні в наслідок догідних обставин (степові пасовиська й луги) велася на широку скалю. Прим. бувший конотопський сотник Андрій Кандиба 1719 р. вислав на продаж до Гданська 300 штук волів, з продажі котрих по відрахуванню подорожніх видатків дістав 6.000 рублів. А. Лазаревський, Описаніе Старой Малороссіи, т. II, с. 190.

повелѣваемъ вамъ въ Украинѣ купить такихъ быковъ до трехъ тысячъ или болѣе, какою дешевою цѣною возможно, и которые къ такой тамошней продажѣ способны, и оные съ вѣрными добрыми купцами въ томъ торгѣ обыкновенными отправить надлежащимъ порядкомъ въ Шлезію и велѣть тамо продавать настоящею лучшею цѣною... Мы сію комиссію вамъ найлучше рекомендуемъ ибо отъ того казнѣ нашей можетъ произойти не малая польза»[1]. Таке саме доручення одержав ген. Вайсбах. Мініх прим., коли пропонував правительству закуповувати горілку на Україні для шинків при Ладозькім каналі, то теж не керувався при тім думкою запомагати місцевий промисел, а робив се тому, що то було догідно й прибутно. «Въ прошлыхъ годахъ — писав він до В. Т. Сов. 1727 р. — въ бытность мою при Ладожскомъ каналѣ, по указамъ высокоблаженныя памяти его (Петра 1-го) и ея (Катерини I) императорскихъ величествъ, для покупки на продажу при помянутомъ каналѣ вина, отъ того канала посылались въ малороссійскіе города оберъ-офицеры и то вино въ малороссійскихъ городахъ покупали дешевою цѣною, отъ котораго въ продажѣ при каналѣ въ казнѣ вашего имп. вел. учинена не малая прибыль... А понеже на продажу въ ладожскихъ кабакахъ вино присылается изъ Новгорода, которое въ покупкѣ противъ малороссійскаго дороже и хуже и такой прибыли отъ онаго, какъ отъ малороссійскаго, быть не можетъ», для того Мініх просив виасигнувати йому 10.000 рубл. на купівлю потрібної горілки на Україні, що В. Т. Сов. задовольнив[2]. За те все звичайно плачено Україні низькою монетою «Баронъ Остерманъ разсуждать и мнѣніе свое представитъ приказалъ, чтобъ мѣдныя деньги военной коллегіи посылать въ полки, которые обрѣтаться будутъ на Украинѣ, въ Сибири и на низу, такожъ и адмиралтейской коллегіи и въ прочемъ (sic.) коллегіямъ, которые въ тѣхъ мѣстахъ больше расходу имѣютъ, и о томъ тѣмъ коллегіямъ указъ, а въ народъ публиковать о томъ надлежитъ, отъ того де можетъ быть польза, что въ здѣшнихъ мѣстахъ обращаться будетъ монета серебренная, а мѣдныя, въ отдаленныхъ вышеозначенныхъ мѣстахъ». Як бачимо, тут Україну трактовано на рівні з Сибіром і надкаспійськими степами. І земля на Україні була для російського правительства диспозиційним фондом, з котрого воно щедро наділяло різного рода людей, які йому були потрібні або в чім небудь прислужилися, а які були потім для місцевої людности найбільшими гнобителями. Діставали тут маєтности російські магнати[3], російські офіцери[4], офіцери-Німці в російській службі, сербські та чорногорські зайди[5], які понаходили сюди за часу турецьких воєн при Петрі 1-му з Турцією. Дістав, тут землю на оселення і з українських податків одержував платню сербський гусарський полк і т. і[6].

Так, як се тут робило російське правительство, поступають держави в підбитих провінціях, котрих не сподіваються при собі на дальше удержати, отже користаючи з часу, визискують їх усяким можливим

---

[1] T. 111, c. 173.
[2] Ibid.
[3] Меншиков Почеп, Ямпіль і ін., по нім граф Головін. Т. 104, с. 375; кн. Шаховський дістав 1734 р. маєтності «на стіл». Т. 108, с. 354.
[4] Прим. глухівський комендант Тургенєв, Т. 104, с. 10.
[5] Звісний вже Гаврило Милорадович дістав Калюжинці (в прилуцькім полку) і Нахаївку (в ніжин.). Т. 63, с. 592. Його брат Михайло був полковником гадяцьким, а 1727 р. він сам дістав те полковництво.
[6] T. 84, c. 567.

способом. Та тої засади тут не можна прикласти, бо коли приглянутися знов до заходів правительства, щоб Україну як найтісніше сполучити з Росією, то вийде разюча суперечність. Не можна теж покласти сього на карб спеціяльно російської тактики, бо Росія не поступала так з іншими підбитими краями, от хочби взяти надбалтійські провінції. Спостерігаючи відносини російського правительства до України, здобуваємо враження, що поступовання правительства надихане здержуваною злобою, а то просто й ненавистю до всього, що українське, — так поступають лишень з тим, кого треба боятися, а толерують його, бо мусять толерувати. Взагалі, як кажу, відносини ті такі дивні, що тяжко найти для них де-будь аналогію — хіба знов таки в Росії — в відносинах її — до Запорізької Січі. Чижби се була ненавість російського «благоустройства» до українського «самовольства» та «непостоянства»?

Україна в першій половині 1738 р.

(Сборникъ имп. русскаго ист. общества, т. 120. Бумаги кабинета министровъ, т. VII. 1738 г. январь—іюнь, Юрев—Дорпат, 1905, с. 536).

«По вѣдомостямъ о Татарахъ тревога вездѣ въ Малороссіи стала, и для полоненія Днѣпра, по требованію Румянцова, велѣно со всякого двора во всѣхъ полкахъ, кромѣ Нѣжинскаго, выгонять по человѣку и выгоняли съ великою тяжестію»[1]. Під такими авспіціями розпочався на Україні 1738 рік: татарський напад і вигонювання «съ великою тяжестію» на різні роботи місцевої людности. В супереч перехвалкам Мініха, який добуття Очакова від Турків (2 липня 1737 р.) підносив до події небувалої ваги[2], війна Росії з Туреччиною тяглася дальше і ще не зараз мала скінчитися. Війна ся далася в знаки цілій Російській імперії, а для України, яка була операційною базою для обох російських армій (фельдмаршалів Мініха і Ляссі), була просто руїною. Україна мусила брати в війні, що ні трохи не була в її інтересах ведена, пасивну і активну участь. На її території стало перебувало російське військо, а головно підчас зими на «вінтер-кватирах». Чернигів (с. 239, 263, 346 і інш.), Ніжин (с. 26 і інш) були збірними пунктами для набраних у різних російських ґуберніях рекрутів і військове знаряддя. Переволочна знов служила за головний провіянтовий магазин (с. 240, 248, 400, 464, 465), в Лубнях була головна військова аптека і т. д.[3]. Провіянт, як збіжжя, муку, крупу, воли на заріз, майже виключно збирано на Україні. З другого боку козаки річ-річно тисячами мусили йти до сеї або тої армії, а посполиті і підсусідки на різні роботи: рубання й спроваджування Дніпром дерева на очаківські укріплення, на лінії роботи як «погонщики» перевозити провіянт і військове знаряддя. До сього треба додати, що Україна на час війни властиво була віддана під верховну управу звісного своїми вимогами Мініхові, а управителі, як князь Борятинський (помер 18 лютого 1738 р.), а по нім. ген. Румянцов і майор ґвардії Шіпов мали лишень виконувати його накази. Розуміється, що воєнна диктатура в своїх вимогах далеко більше безоглядна, ніж власть цивільна. Зрештою на се маємо докази, що й кн. Шаховський і кн. Борятинський[4], навіть київський митрополит Рафаїл[5] вно-

---

[1] Яковъ Марковичъ. Дневныя Записки, 1859, т. II, с. 37.

[2] Між іншим підносив Мініх і те, що Очаків «держитъ въ уздѣ дикихъ запорожцевъ». Соловьев, История России, VI, с. 1360.

[3] Для Слобідської України, що служила підставою головно для армії фельдмаршала Ляссі, такими збірними пунктами були міста Ізюм і Харків (с. 270, 275, 358 і інш.). Я виключую на разі з сього огляду Слобідську Україну, бо вона офіційно належала до Білгородської губернії, хоч і мала устрій козацький (подія на полки). Додам, що на час війни вона стояла теж під управою того, хто правив властивою Україною, а тягарів на війну (висилання козаків у похід, посполитих на роботу і т. д.) несла третину з того, що мала давати ціла українська територія Росії.

[4] Пор. мою статтю в 61 т. Зап. Н. Т. ім. Ш. «Причинки до відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр., ст. 22, 25.

[5] Марковичъ, Записки, II, с. 29.

сили подання в Петербурзі з причини Мініхових жадань і звичайно безуспішно.

При неповності та фрагментарності матеріялу трудно подати докладну картину становища України в першій половині 1738 р. Я постараюся бодай злегка порушити за чергою піднесені на вступі поодинокі точки.

Найважнішою справою, що перед усім турбувала правительство — то було старання заздалегідь придбати відповідну скількість провіянту, особливо волів на заріз. В грудні попереднього (1737) року дістав був Борятинський 15.000 руб. на їх купівлю. З початком сього року доносив Борятинський, що гроші ті видав, а крім сього видано ще і з українських прибутків немалу суму на сю ціль. Проте просив, щоб ту суму звернено йому з военного комісаріяту. Таке ставлення справи не подобалося правительству, котре ще крім сього може і не без підстави мало претенсії до нього, чому він не зложив рахунків з виданих ним на згадану купівлю грошей. Се тим більше, що треба було в сім році робити дальші закупки. «Вамъ посланъ указъ отъ 30 прошедшаго жъ декабря— писало правительство 14 січня — по котрому требовано напередъ вѣдомости сколько воловъ и лошадей и какими цѣнами куплено, и сколько денегъ заплачено, и доплатить надлежить, и кому именно отданы, и сколько ихъ нынѣ у васъ налицо имѣется; однакожь оной (вѣдомости) и по се число не получено. А нынѣ еще о покупкѣ лошадей и воловъ, и о прочихъ нужнѣйшихъ исправленіяхъ къ будущей кампаніи чинятся опредѣленія, къ чему весьма потребно намъ вѣдать, сколько вы въ бытность свою тамо откуда денегъ получили и на что порознь издержали». Тому дальше жадало правительство відомости: 1) скільки Борятинський дістав грошей з военної колеґії, з комісаріяту і з українських прибутків, 2) скільки за се куплено провіянту, коней волів і по якій ціні, 3) скільки заплачено місцевим (українським) властителям за забрані у них воли і по скільки плачено за штуку, в кінці 4) кому віддано закуплений провіянт і скільки ще лишилось. Про се мав Борятинський повідомити кабінет до 3 днів (с. 24). Кн. Борятинський справді прислав жадані відомості, на жаль ми їх тут не маємо (с. 26). Зрештою справа закуплення потрібної кількости припасів була пильною, так що правительство навіть не було б дожидало справоздання. Мініх домагався, щоб як найскорше правительство доставило що потрібне. Тому другого дня по виданню згаданого указу 15 січня кабінет-міністри ухвалили виасигнувати Борятинському 300.000 рублів на купівлю на Україні, в слобідських полках, в Воронізькій і Білгородській губернії 35.000 пар волів для обох експедицій: для армії Мініха 23.000, а Ляссі 12.000. З того на самій Україні мав Борятинський зібрати 23.000, себто запас призначений армії Мініха (с. 27). На Україні доставлювано ще, крім волів, коней і провіянт та інші речі. В журналі кабінета під датою 20 березня записано донесення фельдмаршала Ляссі, що він «опредѣленіе учинилъ по именному ея и. в-ва указу о покупкѣ въ Малой Россіи конскихъ уборовъ и припасовъ, такожъ и лошадей, для возки полевой артилеріи» (с. 238). Ляссі писав до правительства про «покупку», а на ділі виходило просте забирання без заплати, як можна вирозуміти з донесення ген. військові канцелярії з 23 квітня. Канцелярія доносила, «что требуется отъ генералъ-фельдмаршала Лясси отъ оной канцеляріи къ нынѣшней кампаніи о присылкѣ, за непоставкою изъ Москвы къ полевой и осадной артилеріи, телѣгъ, роспусковъ и конской амуниціи, сѣделъ, хомутовъ, скребницъ, уздъ, попонъ, косъ сѣнокосныхъ, апрѣля къ 1-му числу, а въ Малой Россіи и слободскихъ полкахъ въ такое краткое время сыскать и поставить никакъ не возмож-

но» (с. 344). Остаточно, як доносила в половині червня ген. військова канцелярія, жадані Ляссі прибори таки доставлено (с. 499).

З сказаного дотепер виходило б, що українське населення мусило на тих доставах робити незлі інтереси. Та вже само поступовання властей підчас скуповування тих воєнних припасів викликає щодо тих користей великі сумніви. Річ у тім, що в попередніх роках забрано, особливо з живого інвентаря, усе, що лишень було на продаж. Зісталося очевидно лишень стільки, скільки було конче потрібно вести господарку. А тепер знов прийшло таке колосальне жадання на розмірно малу територію. Другою далеко важнішою причиною неохоти місцевого населення продавати будь-що російським властям було те, що при таких великих сумах присиланих з Петербурга, російські провіянт-офіцери, поминаючи уже всякі надужиття, не платили за забирані речі грішми, лишень давали поквітовання, як се робиться в чужім здобутім краю. Не диво тому, що «обиватели» намагалися різними способами ухилитися від такого «продажу», а правительство за кождим разом, роблячи обіцянки скорої заплати, щоб збезпечити собі потрібну кількість провіянту, наказувало робити конскрипцію живого інвентаря, грозячи при тім тяжкими карами за затаювання. «Помянутому генералу князю Борятинскому — писав кабінет сенатові 21 січня — по отправленному къ нему ея и. в-ва указу, повелѣно какъ въ малороссійскихъ такъ и въ слободскихъ полкахъ всѣ волы переписать, гдѣ сколько находится, обнадеживая, что за оные деньги заплачены будутъ, а за утайку объявить жестокое наказаніе» (с. 43). Так теж робив Борятинський, наказуючи ген. військовій канцелярії зібрати 23.000 пар волів, «за которые такожъ и за прошлогодные будетъ произведена заплата понадлежащимъ (теж досить широке значіння) цѣнамъ; а остальныхъ воловъ переписать. Для сего посланы во всѣ полки войсковые товарищи и отъ арміи офицеры» [1]. Зрештою коли на доставах заробив хто, то хіба старшина, яка мала, особливо в степових полках, стада коней і волів на випасі, а одначе в сім році видно і в неї забракло більшої кількости волів на продаж, коли Мініх перепис живого інвентаря приложив (22 марта) і до старшини [2]. В заміну за се, український військовий скарб, поминаючи вже пенсію, яку виплачував кождочасовому правителеві краю (с. 56 і 79), мусив іще солоно платити російській тульській фабриці за рушниці, які замовив Борятинський для українських полків (с. 26, 452). І за се жадали заплати готівкою, а не «квітанціями» (с. 88).

Як попередніх літ, так і тепер козацькі війська не тільки брали участь в походах, але також значна частина мала стояти на форпостах для охорони України і полудневих російських провінцій від татарських нападів. 20 січня дістав Борятинський указа, в котрім міністри відповідно до пляну Мініха наказували вислати до армії Мініха 6.000 козаків, 1.000 компанійців, 500 чугуївських козаків і волохів; крім сього для скріплення російських полків вислати на дніпрівську фльотилю кілька тисяч відповідно до потреби. Полки ті мали наспіти на «рандеву» над Омельником в половині квітня. Для армії Ляссі призначено 9.000 козаків, які мали бути зібрані в Ізюмі на 1 квітня. Окрім того

[1] Маркович, Записки, т. II, сс. 37 — 8.

[2] Там само, с. 40. Вже хто а Мініх, то не робив собі найменших церемоній з українськими панами. Характерна для його поступовання ось хоч би ся скромна замітка того ж Марковича: «Получилъ я листъ отъ фельдмаршала Миниха, въ которомъ требуетъ или проситъ 3 или 4 кобылицы изъ моего завода» (II, 42). Звісний теж його грубіянський вислів про українські права і суди: «Шельма писалъ, а каналья судилъ» (II, с. 55).

на полудневій лінії мало бути розставлених в Ізюмі 500, в Торі 200, а в Бахмуті 300, разом 1000 чоловік. Служба мала тривати шість місяців, від 1 квітня до 1 жовтня, і на той час мали полки набрати з собою харчів. Як найгостріше наказано Борятинському, щоб він поставив «надъ ними командировъ достойныхъ и искусныхъ людей, при томъ же бы полковники и старшины полковые сами настоящіе и достойные въ тотъ походъ безотрицательно пошли, и козаки-бъ при нихъ выбраны были самые добрые, надежные и добровооруженные и къ воинскому дѣлу заобычайные, съ исправнымъ ружьемъ и съ довольною амуниціею и у каждагобъ казака было по двѣ лошади хорошихъ» (с. 39—40). Я навів сей уступ з згаданого указу, щоб показати, які вимоги ставило правительство до військ виряджуваних в похід — значить, як дорого обходилися такі походи козацькій людності. Треба при тім пам'ятати, що служба ся тривала цілий час господарських робіт в полі. Справу висилки козаків і звезення провіянту правительство злучало разом і неустанно в цілім ряді указів пригадувало її кн. Борятинському, а по його смерти генералу Румянцову. Досить сказати, що від 20 січня до 17 квітня післано 7 таких указів (с. 39, 43, 72, 120, 245, 273, 323), «чтобъ къ обѣимъ нашимъ арміямъ какъ малороссійскіе и слободскихъ полковъ козаки добровооруженные, такъ и волы съ роспусками и съ погоньщики всеконечно немедленно высланы и въ назначенные мѣста и термины въ всякой исправности приведены были» (с. 273).

Одначе найбільшим тягарем для людности, що головно спричинював економічний упадок країни, було висилання посполитих і підсусідків на різні роботи: через се найменше засібну суспільну верству відривано від управи ріллі, з чого та верства виключно удержувалася. 1738 рік, а поки що його перша половина ні в чім не був з того погляду ліпший від попередніх літ. Отже до різних робіт, на які висилано посполитих в попередніх літах, прибула з часу здобуття Очакова іще нова, яка головно в сім році мала відбутися. Мініх задумав з Очакова зробити неприступну твердиню[1]. Тому за його пляном будувалася в брянських лісах Дніпрова фльотилія, як також головно з тих лісів треба було спровадити Дніпром коло 3 міліонів штук дерева. Рубання ліса і сплавлювання дерева до Очакова було ще в попередньому році положене на Україну, Сівську, Калузьку й Білгородську губернії. Як каже донесення сенату до кабінету, сам Борятинський подав 1737 р., «что съ Малой Россіи и слободскихъ полковъ, за многочисленнымъ нарядомъ и употребленіемъ по линіи и границѣ, и къ арміи въ погонщики, и къ укрѣпленію тамошнихъ мѣстечекъ, и въ прочія работы, и что оные, по вступленіи арміи на винтеръ-квартиры, въ возкѣ провіянта и фуража и къ другимъ работамъ употребляться имѣютъ, работниковъ нарядить не возможно» (с. 103). З початком сього року Борятинський видно інакше надумався, бо 10 січня доносив сенатови, що робітників вислав. За те сенат міг заощадити Смоленську губерню, котра на випадок, коли б з України не можна було вислати для рубання ліса робітників, була б мусила Україну заступити (с. 104).

Поминаючи уже такі речі, як направа доріг для армії, будування мостів і лагодження перевозів на ріках (прим. на Сеймі, с. 280), другою не менше від попередньої тяжкою повинністю для посполитих і підсусідків було давати підводи під воєнне приладдя і «погонщиків». Таким чином в березні тільки з самої Глухівської сотні, де було усього 3207 посполитських і підсусідських дворів, виряджено для перевозу провіянту

[1] Соловьев, Ист. Росс., IV, с. 1361.

700 волових возів, а 350 погонщиків, значить один «погонщик» припадав менше більше на 10 дворів, а один віз на 7 дворів. На тій службі мали вони перебувати шість місяців (від 15 квітня до 15 жовтня, теж на власних харчах)[1]. Нарешті Шіпов, що в час заступування Румянцова заряджував Україною, з наказу Мініха рішив вирядити на лінію 12.000 посполитих (с. 310)[2]. Яка була доля таких висланих на лінію, видко з коротенької замітки українського пана: «с выправленныхъ моихъ Скварковцевъ (з села Скваркова) въ таковой походъ ((на «лінію») прошлаго года, возвратился одинъ Зайченокъ, и у того ноги отморожены; о трехъ своихъ братьяхъ не знаетъ, а прочихъ объявляетъ, что всѣ померли»[3]. Висланих було 13 чоловіка[4].

Енергічне стягання провіянта, волів, висилка посполитих на роботи і козаків у поход, за що Румянцов навіть дістав похвалу від правительства (с. 410—11), потягнули за собою сумні наслідки, які зараз таки з початком весни дали себе знати: багато поля стояло пусткою, бо не було кому ані чим засіяти. На се звернуло увагу правительство іще восени попереднього року, наказуючи Борятинському, щоб старався запобігти лихові. На словах і пересторогах правителям України в сій справі правительству не збувало і тепер. Іще 21 січня в указі про скуповування волів, правительство заявило, що оба фельдмаршали будуть брати лишень стільки, скільки конче потрібно, «дабы у обывателей нужное число оныхъ (волів) для пашни оставлено было» (с. 44). Та при тім одначе зовсім не зменшило число волів, які мали бути хочби силоміць забрані до армії. Те саме, тільки обширніше доручено Румянцову указом з 18 квітня. Та і тут правительство не здобулося ні на що більше, як на пораду, «дабы вы о томъ, яко о самонужнѣйшемъ дѣлѣ (засіві) всеприлежное радѣніе и попеченіе употребили и, для лучшаго побужденія къ тому обывателей, какъ въ Малой Россіи, такъ и въ слободскихъ полкахъ, чрезъ листы именемъ нашимъ публиковали, чтобъ они земли свои не запущали отнюдь въ пустоту всѣ пахали и хлѣбъ сѣяли, такожъ и сѣнъ заготовляли сколько возможно болѣе, изъ чего имъ самимъ можетъ быть, о т ъ п р о д а ж и о н о г о в ъ а р м і ю нашу, великая польза». Як бачимо, головним мотивом для правительства була тут його власна вигода. Дальше радить указ Румянцову настановити по всіх містах відповідних наглядачів, котрі б «обывателей къ паханію земли и къ сѣянію хлѣба всякими образы побуждали» (с. 332). Правительство було б мабуть на тих радах спинилося і не здобулося на якийсь конкретний проєкт підмоги українській людності, коли б не донесення Мініха, який в надзвичайно темних барвах змалював тодішнє становище України. «Вашему и. в-ву, писав він 8 травня з Мишуриного Р о г а — о к р а й н ы х ъ з д ѣ ш н и х ъ о б ы в а т е л е й н у ж д а х ъ донести всенижайше не приминую, понеже все здѣшнее свойско свою субсистенцію третій годъ имѣло, и, будучи въ движеніяхъ, провіянтомъ и прочимъ довольствовалось отъ малороссійскихъ обывателей, бравъ подъ квитанціи, сверхъ того имѣющіеся у оныхъ обывателей волы, для возки въ походѣ запаснаго провіянтскаго магазейна и полковыхъ, н е п о л о ж е н ы х ъ п о ш т а т у, тягостей нынѣ почти

[1] Марковичъ. Записки, II, с. 41.

[2] Маркович пише під датою 10 марта: «слышно, что отъ Румянцова опредѣленіе учинено, по прошлогоднему изъ малороссійскихъ и слободскихъ полковъ высылать посполитыхъ въ походъ 50 тысячъ» (II, с. 39—40). Ся звістка одначе не правдива, бо сам Мініх в загальній нужді, а головно серед запущення управи землі на 1738 р. призначив тільки 16.666 людей на лінію з обох країн, з чого, як сказано, 12.000 припадало на гетьманщину (С. И. Р. И. О., т. 120, с. 332).

[3] Марковичъ. Записки, II, с. 40.

[4] Там само, с. 22.

всѣ описаны, такожъ и при движеніи на генеральную рандеву, по необходимой нуждѣ, въ подводы взяты, и что имъ, для домашнихъ работъ остаться можетъ, о томъ по нынѣ неизвѣстно; и тако безнадежно, дабы въ здѣшней Украйнѣ хлѣба для арміи и своего пропитанія довольно посѣяно было». Для того радить Мініх дальше, щоб на Україні відтепер нічого не брати, а купувати провіянт, головно збіжжя в російських провінціях, а з військових магазинів видавати збіжжя тим, які не мають його на засів, за поквітовання, на які перед тим військові власти позабирали у людности провіянт (с. 457—8). Тим способом правительство відпомагало людність, а заразом виплачувало її за зроблені ним перед тим побори. Правительство вповні згодилося на той проєкт (с. 411—12, 458—60). Не знати на скільки ся поміч правительства причинилася до зменшення загальної нужди, відомо тільки те, що людність утікала, куди хто міг, в Польщу і в російські губернії—о скільки можна доміркувуватися з заходів правительства коло спинення того руху (с. 305(410—11)[1], і з інших принагідних звісток. Такий еміграційний рух, викликаний в сім році тяжкими обставинами російсько-турецької війни, зрештою не був нічим новим.

При всім своїм зайняттю майже виключно війною і її справами правительство ніколи не спускає з ока своїх замірів на Україну, порядкуючи так, «дабы малороссійскій народъ пріобыкалъ къ великороссійскому правленію». Правительство під «народом» очевидно розуміло тільки вищу верству—козацьку старшину. Послідовно веде воно дальше свою політику в напрямі асиміляції її з російським дворянством. З старшиною поводиться м'яко, так що не дає їй відчути тягару війни в такій мірі, як нижчим двом верствам. Хіба вже в крайній потребі старшина мусить нести частину тих тягарів: «А воловъ, чего бъ у украинскихъ обывателей, у поспольства и иныхъ нижняго чина въ указное число не доставало, то и у самихъ владѣцьцевъ малороссіянъ и у великороссійскихъ, не обходя никого, сполна добрать и отправить надлежитъ», пишуть міністри Румянцову 15 травня. Значить ті всі побори не дотикали старшини, хіба аж тоді, як у нижчих верств не було що брати.

Московські правителі України, генерали, часами поводились з деким з старшини грубо через брак такту, як се прим. робив Мініх, але загалом вони дальше ведуть супроти старшини політику заініційовану кн. Шаховським. Правительство пильно приглядається до місцевих відносин, довідується, на чім опирається економічне становище старшини, що в нім давало б великі вигоди, а при тім не було певне. Очевидно тією економічною підставою були роздані гетьманами різні села до «ласки войскової» і на них то головно опирався матеріяльний добробут старшини, котра в тім часі не встигла ще скупити стільки землі. І сі маєтності «до ласки войскової» були не певні, бо в кожній хвилі уряд їх може відібрати, проте старшина за ними тримтить. От правительство й збирає про того рода маєтності докладніші дані. В указі з 14 січня, в котрім жадано від Борятинського зложити рахунки, при кінці доручено йому прислати відомість «такожъ какіе званіямы городы, мѣстечка, села и деревни и хуторы за великороссійскими и малороссійскими владѣльцами имѣются, и по какимъ указамъ и опредѣленіямъ и которые изъ оныхъ даны до ласки войсковой» (с. 24). Се інтересне зіставлення сіл розданих «до ласки войскової» маєтностей маємо. Як з нього видно, то на загальне число 155 сіл, присілків і т. д. тим способом розданих, з загальним числом дворів 4550, Скоропадський роздав різним особам 93 сіл

[1] Головним способом був перепис дворів, в них хат, а в тих знов родин. Маркович, Записки (II, с. 45).

і т. д., а 2528 дворів; його полковники 29 сіл, а 1175 дворів; значить за Скоропадського роздано чи то ним чи полковниками 122 села і т. д., а в них 3703 двори, так що на інших гетьманів, почавши від Хмельницького, а скінчвши на Апостолі, припадає лишень 33 села, а в них 847 дворів [1]. З полковників за Скоропадського роздав найбільше миргородський Апостол, який за те, як гетьман, не мав вже що роздаровувати. Найцікавіше одначе, що навіть в часах управи Україною малоросійською колеґією деякі полковники, як лубенський Андрій Маркович і Апостол, позволяли собі роздавати села, хоч полковники взагалі не мали на се права. І то в часі, коли Петро І давав такі шумні обіцянки, що колеґія оборонятиме поспільство перед надужиттям і самоволею старшин (сс. 217—30).

З того, що сказано, видно, що маса тих надань була зовсім безправна, та проте правительство не робило в тій справі інших яких-будь кроків— очевидно збирало відомості тому, щоб на всякий випадок мати старшину в руках. Тому правительство хотіло мати докладні відомості про державців тих сіл. Посилаючи Румянцову згаданий виказ, писали міністри (18 березня) «надлежитъ вамъ (Румянцову) подъ рукою секретно увѣдомиться, какіе тѣ люди, кому оныя деревни пожалованы, и можно-ли впредь на ихъ вѣрность имѣть надежду и за что имъ такія деревни розданы, и изъ нихъ по какимъ-либо случаямъ не подозрителенъ-ли кто, и нѣтъ-ли, сверхъ того, инымъ кому до ласки войсковой деревень въ раздачѣ, и за что кому отданы, и кому сверхъ такихъ универсаловъ, для вѣчного владѣнія даны жалованныя грамоты; и учиня о томъ именныя вѣрныя вѣдомости прислать въ нашъ кабинетъ; а до полученія нашей апробаціи упомянутыхъ деревень ни у кого не отбирать и другимъ никому не раздавать» (с. 218). Найбільшу одначе увагу звертало правительство, як зрештою і перед тим на те, аби старшинські місця займали люди зовсім йому віддані. При тім поступало дуже оборежно і з тактом. З нагоди прохання бунчукового товариша Якова Якубовича, щоб іменували його генеральним осаулом, писали міністри Борятинському, що хоч Якубовича з огляду на його особу іменувати можна, одначе вони не знають, чи дотеперішній осаул Мануйлович справді так хорий, що не може дальше сповняти своїх урядових обов'язків, і про те не можуть тут нічого рішати, «да бы оному не учинить обиды». А що на Україні було більше вакансій на уряди, тому Борятинському доручено просто зладити тайну кваліфікаційну лісту всіх важніших людей, щоб поміж них можна було кого-будь іменувати даним урядовцем (с. 25).

Взагалі панування Анни Іванівни, особливо ж літа російсько-турецької війни, мали, на мою думку, рішаючий вплив на дальшу долю України і поробили глибокі зміни в суспільнім, а тим самим і політичнім життю України, одним словом у всіх тих чинниках, які в сумі становили українську окремішність. Передусім політика правительства супроти української старшини, а воєнне положення на Україні для нижчих верств звихнули вже і так дуже захитану економічну рівновагу між по-

---

[1] До тих висновків, особливо до останнього, належить додати певне пояснення. Без сумніву, що багато з сіл, котрі фіґурують в сім виказі правительства як надання Скоропадського, були і перед тим, особливо за часу гетьманування Мазепи, уже надані до «даски військової» чи в якій іншій формі. Одначе по звісній мазепинській катастрофі, в якій, як звісно, брало участь багато старшин, правительство значну частину різних надань уневажнило. Ось тим власне треба пояснити дуже малу кількість надань усіх попередників Скоропадського від Богдана Хмельницького включно. Значить, в наданнях Скоропадського побіч сіл, які до нього були ще зовсім вільні, було багато і таких, які тільки змінили своїх державців.

одинокими верствами суспільства. Тому, що на старшину в дуже незначній мірі спадав тягар війни—налягло се виключно на плечі козаків і посполитих. Через те сі останні, не можучи власними силами виконати поставлені до них вимоги, мусіли в більшій мірі, ніж се було дотепер. запомагатися у заможньої кляси і тим способом попадати в економічну неволю. Типовим покажчиком сього може стати чолобитна двох ніженських козаків Сергієнків на генерального обозного Лизогуба за те, що він неправно забрав їх у своє підданство. «Съ прошлыхъ давнихъ лѣтъ,—оповідають вони,—дѣды и отцы наши служили... казацкую воинскую службу... а нынѣ мы... и бывали въ походахъ,—въ полтавскомъ. сулацкомъ, польскомъ и крымскомъ. А въ прошломъ 1737 г.,—во время очаковскаго похода, мы, именованные, съ прочими казаками къ тому походу были во всякой готовности... но токмо генеральный обозный Яковъ Лизогубъ насъ до того не допустилъ, для того, что въ бытность нашу въ вышеписанныхъ походахъ пришли мы во всеконечное убожество и для исправленія нашихъ нуждъ заняли мы у онаго обознаго Лизогуба денегъ 60 рублей». Дальше йде ся історія звичайним порядком. Лизогуб від тої пори став їх уважати за своїх підданих—їх ґрунти забрав, а їм самим казав відбувати підданські повинности. На їх скаргу сенат казав розслідити сю справу російському членові української управи полковнику Сінявіну, який сього не зробив, а відіслав скаргу до генерального військового суду, в котрім засідав також Лизогуб. Розуміється, що тут козаки нічого не виграли, навіть при зробленій про око інтервенції кн. Борятинського, а Лизогуб осмілений таким ходом справи «посягаетъ на насъ, пишуть дальше Сергієнки, и присылаетъ къ намъ съ многолюдствомъ чрезъ указъ собою, и требуетъ съ насъ всякихъ податей и хлѣба, и въ казацкую службу насъ не допускаетъ, и пашенной земли и всякихъ угодій... намъ не отдаетъ». Що се не спорадичний випадок, наводять Сергієнки, що крім них у обозного і його брата є ще більше таких підданих козаків, а в бувшого глухівського сотника Уманця аж 60, так само у підскарбія Андрія Марковича і т. д., які козацькі ґрунти тим способом позабирали, а самих козаків, як що вони не хотіли відбувати підданських повинностей, попроганяли (с. 143—6). Ще гірше вийшли посполиті, бо, абстрагуючи від матеріяльної руїни, утратили через війну ґрунтовну підставу своєї особистої волі. Коли козаків прогонювано з їх дотеперішніх ґрунтів, то навпаки з посполитими відбувалося щось зовсім протилежне. З приводу воєнного стану на Україні, а головно з причини утеч людности за границю, правительство, як ми вже бачили, а за ним і ґенеральна військова канцелярія видавали гострі заборони видалятися куди-будь поза межі свого місця перебування, а старшина толкувала се, як заборону свобідного переходу з місця на місце[1]. Фактично воно так і було, бо через довгий час трівання війни ся заборона тратила характер тимчасовости, і набирала значіння постійного правила, а через те посполиті ставали з часом і юридичного glebae adscripti. Таким то способом економічна залежність перемінялась в особисту, а розділ між поодинокими верствами, опертий дотепер на економічній підставі, відтепер набирав характеру правного.

Через довге перебування такої маси російських військ на Україні, а головно його вищих начальників, котрі при тім належали до міродайних

[1] «Новымъ образцомъ, по указу войсковой канцеляріи велѣно переписывать дворы в Малороссіи, именно дворы, а въ дворахъ хаты, а въ хатахъ семьи, и чтобъ обыватели съ мѣста на мѣсто не переходили, а наипаче за рубежъ не бѣжали» пише Маркович (Записки, II, с. 45).

кругів Росії, остання дуже добре обзнайомилася з місцевими відносинами, пізнала тутешнє життя і обнявши над ним на усіх полях контроль, почала надавати йому свій тон та піддавати під свою цензуру різні його прояви. Одним словом Росія з усіми своїми порядками та поняттями, так сказати, вростала в Україну.

Коли вже згадав я про цензуру, то для ілюстрації не без інтересу буде сказати про указ Румянцову (8 березня), щоб він наказав у Глухові через ката публічно спалити виданий у Львові проф. Дунчевським календар[1], а то тому, що «въ ономъ въ прогностикахъ находятся многіе непристойные и весьма предосудительные о имперіи злостновымышленные пассажи» і «весьма непристойно, чтобы оныя мерзостныя составленія въ нашемъ государствѣ для соблазна неразсудительнаго народа происходились». Далі заборонено під найтяжчими карами той календар спроваджувати, або його у себе держати (с. 159«60).

Та вертаю до безпосереднього завдання. Козацька старшина, товплячись при дворі кождочасового правителя України, єднаючись як найчастіше з російськими високими офіцерами, за браком якогось іншого рівноважника, підпадала цілком під чужий вплив, затрачувала почуття своєї національної окремішности і, переймаючи чужу мову, звичаї і звички— денаціоналізувалася, а з політичного погляду деморалізувалася до решти, підпираючи свої прохання до правительства свідоцтвами моральности від російських генералів, як напр. згаданий Якубович зарекомендував себе «атестатомъ» від Ляссі. До рубрику політичної деморалізації належить віднести й заяву київського магістрату, що Кияни до магістратської управи будуть вибирати «добрыхъ и безперечныхъ людей» по указу (с. 226). Поруч з такими явищами не дивно, що на якісь змагання старшини охоронити останки автономії або бажати вибору гетьмана не знаходимо навіть натяків. А тим часом найважнішою причиною, що Україна так скоро підпала чужим впливам, був брак внутрішньої організації в українській суспільності, через що вона не мала відповідної відпорности, як також брак гетьмана і його двора, котрий би міг невтралізувати чужі впливи, головно ті, що йшли в напрямі винародовлення старшини.

---

[1] В тім указі сталася видимо похибка, бо згаданий календар не був виданий у Львові, а в Замостю, де Дунчевський був за професора математики при тамошній академії. Календарі ті видавані в Замостю протягом 40 літ (1727—67 рр.) були обчислені на широке розповсюдження на українсько-руській території і справді були тут і в загальнім уживанню тому, що були властиво не виключно польськими, а польсько-руськими календарями. На їх популярність на Україні, особливо серед духовенства вказує донесення київського митрополита Рафаїла Заборовського, який того ж року доносив правительству, що він наказав згаданий календар відібрати від підвладного йому духовенства (А. М. Лазаревський: Старинные польско-русскіе календари. Чтенія о-ва Нестора лѣтописца 1900, I, сс. 104—123). Мені на жаль не вдалося добути згаданого календара, тому напевно нічого не можу сказати, якого роду були ті «предосудительные пассажи» в прогностиках. Додам лишень, що в тих «прогностиках» побіч метеорологічних віщувань для поодиноких областей напр. Поділля, Волині, України і т. д., були також віщуваня політичного характеру.

ЗМІСТ

Стор.

Акад. М. Грушевський. Передмова III
Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 1
Реформи малоросійської колеґії на Україні в 1722—23 р. 96
До історії генеральної військової канцелярії 110
Матеріяли московського „Архива министерства юстиції" до історії гетьманщини 119
Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр 134
Україна в першій половині 1738 р. 162